121
———
1 (A)

"अथ माघस्य मल्लिनाथकृता सर्वङ्कषा टीका"

Sarvanksha Tika.

अथ माघकाव्यस्य सर्वङ्कषाटीका

श्रीगणेशाय नमः॥ इन्दीवरदलश्याममिन्दिरानन्दकन्दलं॥ वंदारुजनमंदारं वंदेऽहं यदुनंदनं॥१॥ दंताञ्चलेन धरणीतलमुन्नमय्य पातालकेलि
षु धृतादिवराहलीलं॥ उल्लंघनेत्रफणफणाधरणीयमानक्रीडावदातमिभराजमुखं नमामः॥२॥ शारदा शारदांभोजवदना वदनांबुजे॥
सर्वदा सर्वदास्माकं संनिधिं संनिधिं क्रियात्॥३॥ वाणीं काणभुजीमजीगणदवाशासीच्च वैयासकीमंतस्तंत्रमरंस्त पन्नगगवी
गुंफेषु चाजागरीत्॥ वाचामाचकलद्रहस्यमखिलं यश्चाक्षपादस्फुरां लोकेऽभूद्यदुपज्ञमेव विदुषां सौजन्यजन्यं यशः॥४॥ म
ल्लिनाथसुधीः सोऽयं महोपाध्यायशब्दभाक्॥ विधत्ते माघकाव्यस्य व्याख्यां सर्वंकषाभिधां॥५॥ यश्च दूर्यपरीक्षया प्रणयितो
येवा गुणालंक्रिया॥ शिक्षाकौतुकितो विहर्तुमनसो यच्च प्रमाणाध्वनि॥ साहित्यभावतरंगिते रससुधापूरेऽभिमंक्षंति ये तेषामेव कृते
करोमि विशदं माघस्य सर्वंकषां॥६॥ नेतास्मिन् यदुनंदनः स भगवान्वीरः प्रधानो रसः श्रृंगारादिभिरंगवान्विजयते पूर्णा पुनर्वर्णना॥ इंद्रप्रस्थ
गमाद्युपायविषयश्चैद्यावसादः फलं धन्यो माघकविर्वयं तु कृतिनः सत्सूक्तिसंसेवनात्॥७॥ इहान्वयमुखेनैव सर्वं मूलं व्याख्यायते
मयाऽनाम्रलं लिख्यते किंचिन्नानपेक्षितमुच्यते॥८॥ अथ तत्रभगवान् माघकविः काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षत
ये सद्यःपरनिर्वृतये कांतासम्मिततयोपदेशयुजे इत्याद्यालंकारिकवचनप्रामाण्यात्काव्यस्यानेकश्रेयःसाधनतां काव्यालापांश्च
वर्जयेदिति निषेधशास्त्रस्य सत्काव्यविषयतां च पश्यन् शिशुपालवधाख्यं महाकाव्यं चिकीर्षुश्चिकीर्षितार्थाविघ्नसमा
प्तिसंप्रदायाविच्छेदलक्षणफलसाधनताशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखमिताशीराद्यन्यतमस्य प्रबंधमुखलक्ष
णत्वात्काव्यफलशिशुपालवधबीजभूतं भगवतः कृष्णस्य नारददर्शनरूपं वस्त्वादौ श्रीशब्दप्रयोगपूर्वकं निर्दिश
नकथाकथामुपक्षिपति॥ श्रियमिति॥ अत्राद्ये श्रीशब्दप्रयोगः प्रयोगाद्गणादिशुद्धिरप्यस्य यतः तदुक्तं देवतावाचकाः शब्दा
ये च भद्रादिवाचकाः। ते सर्वे नैव निंद्याः स्युः लिपितो गणतोपि वा॥ श्रियः लक्ष्म्याः पतिः अनेन रुक्मिणीरूपया श्रिया समेतः इ
ति सूचितं राघवत्वेऽभवत्सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनीति पुराणात्॥ जगन्निवासो जगतामाधाधारः कुक्षिस्थाखिलभुवन इति
भावः जगल्लोकं प्रासितुं दुष्टनिग्रहशिष्टानुग्रहाभ्यां नियंतुं श्रीमति लक्ष्मीयुक्ते वसुदेवसद्मनि वसुदेवरूपिणः कश्यपस्य वेश्मनि च
सन् कृष्णरूपेण तिष्ठन् हरिर्विष्णुः स्वरादेव तरंतमिंद्रसंदेशकथनार्थमिति भावः॥ हिरण्यगर्भो हिरण्यगर्भः ब्रह्मणो भवत्वात् तस्या

गभूवतनूजे अथवा तस्यांगात्स्वयं वा दुत्संगात्स्याद्भवतीति हिरण्यगर्भांगभूः तं मुनिं नारदमित्यर्थः॥ उत्संगान्नारदो जज्ञे दक्षोंगुष्ठात्स्वयं
भुव इति भागवतात्॥ ददर्श कदाचिदिति शेषः॥ अत्राल्पीयसि वसुदेवसद्मनि सकलजगदाश्रयतया महीयसो हरेराधेयत्वकथना
दधिकप्रभेदोऽर्थालंकारः॥ तदुक्तं आधाराधेययोरानुरूप्याभावोऽधिकं मतमिति॥ जगन्निवासस्य जगदेकदेशनिवासित्वमिति विरोध
श्च तस्यात तकारस्वकाराद्केवलस्यासकृद्दृत्त्या वृत्त्यनुप्रासः जगज्जगदिति सकृद्व्यंजनद्वयसंभवाच्छेकसंलापाच्छेकयमकत्वानुप्रासादे दोश
शलंकाराः तदुक्तं वर्णसाम्यमनुप्रासश्छेकवृत्तिगतो द्विधा योनेकस्य सकृत्पूर्वं एकस्याप्यसकृत्परः॥ एषां चान्योन्यान्यनैरपेक्ष्या
दैकत्र समावेशात् तिलतंडुलवत्संसृष्टिः सर्गेऽस्मिन्वंशस्थवृत्तं॥ जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ इति लक्षणात्॥१॥ तदानीं ज
नैर्विस्मयात्प्रेक्षितं तु प्रवृत्तमित्याह गतमिति॥ अचिरप्रभानाद्रूपस्य संप्रत्यनूरुसारथेर्यस्य तस्यानूरुसारथेः सूर्यस्यागतं गतिः
भावे क्तः तिरश्चीनं तिर्यग्भूतं विभावसोरेव दिक्स्थियामितितिर्यकृशब्दात् स्वार्थे तापत्तिपदिकस्वार्थे खप्रत्ययः॥ हविर्भुजः अग्नेरूर्ध्वज्वल
नं ऊर्ध्वस्फुरणं प्रसिद्धं इदं तु सर्वतो विसारि धाम अधःपततीति किमेतदिति लूयैर्जनैर्विलक्षणमदृष्टपूर्वमिदं किमालक्ष्यादिल
कुले विस्मयात्संभ्रांतं यथा तथा जनैरीक्षितं ईक्षणक्रियाकर्मकादप्यविवक्षितकर्मणो भावे क्तः॥ प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मि
का क्रियेति वचनात्॥ किंचित्कर्मत्वं तेन कृत्वा ईक्षितं तेन निंददशे इति वर्णिता व्यतिरेकः तदुक्तं काव्यप्रकाशे उपमानादन्यस्य व्यतिरेकः
स एव चेति ॥२॥ अथ भगवानिवैवतीदृत्याह चयमिति॥ विभुर्वस्तुतत्त्वावधारणसमर्थः स हरिः पुराप्रथमं त्विषां चयं इत्यवधारितं तेजः
पुंजमात्रं खेनैतिश्रितं ततः प्रविभक्ताः विभाविता विभक्ता आकृतिः संस्थानं यस्य तं तथोक्तं अशरीरीति चेतनं इत्यवधारितं ततथा
विभक्तावि विच्छम्नहीता अवयवा भुजवादयो यस्य तं तथोक्तं अत एव पुमानिति अवधारितं मनुष्याकृतिं ततो क्रमशःविशेषं नारदं वा
स्त्वाभिप्राये इति पुंल्लिंगता निर्वाहः॥ क्रमात् बुबोध सामान्यविशेषज्ञानक्रमेण लोकदृष्ट्याचेदमुक्तं हरिस्तु सर्वविदेवेति तत्तेन नार
द इत्यबोधि नारदं बुबुधवानित्यर्थः॥ नारदस्य कर्मत्वेपि निपातेनेति शब्देनाभिहितत्वात् न द्वितीया इति शब्दोपसंख्यानस्योपलक्ष
णात् यथवामनः निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्तिः परिगणनस्य प्रायिकत्वात् इति बुध्यते॥ कर्तरि चुह्दीपजनेत्वादीना

स० व०
२

च्छिन्नाच्छिन्नो लुलितेति तस्य लुक् अत्र विभाविता छन्दौ विभक्तावयवमित्यादिना कृतिविभावनात् । वयवविज्ञापनयोः पदार्थयोर्विशेष स०व०
णगसाङ्गशरीह पुंस्त्वावधारणहेतुत्वेनोपन्यासात्पदार्थहेतुकं काव्यलिंगमलंकारः हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिंगमुदाहृतमि
ति लक्षणात् ॥२॥ अथ सप्तभिर्मूर्तिं विशिनष्टि ॥ नवाम्बिति ॥ कीदृशमसुं नवान् सद्यः संभृतसलिलान् अतिनीलानिति ।
यावत् वहतो विपुलान् पयोधरान् मेघान् अधोधो मेघानां समीपाधः प्रदेशे स्थितमिति शेषः उपर्यध्यधसः सामीप्ये इ
ति द्विर्भावः तद्योगे द्वितीया अभिसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततो ऽन्यत्रापि दृश्यते इति वचना
त् समूढः पुंजीकृतः समूढः पुंजित भुग्न इति विश्वः कर्पूरस्य परागः क्षोदः तद्वत्पांडुरं तदेव स्थानं मेघसमीपास्थानं स्थानेऽत्र
संतसंयोगे द्वितीया क्षणेषु तांडवोत्सवेषु निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षण इत्युभयत्राप्यमरः उत्क्षिप्ता उपरिधृ
ता गजेंद्रस्य कृत्तिश्चर्म येन तेनाजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री इत्यमरः भूसा भस्मना सितेन भूतिर्भस्मनि संपदि इत्यमरः शंभुनास्फुट
उपमासादृश्यं यस्य तत् स्फुटोपमं स्फुटं संभूय मित्यर्थः सापेक्षत्वेपि गमकत्वात्समासः सदृशपर्य्यायपयोस्तुल्योपमाशब्दयो
र तुल्योपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्यामिति निषेधात्सादृश्यवाचिनीह तृतीया इत्याहुः केचिदिमं श्लोकं चयस्त्विषामित्यतः प्राग्लिखितवान्व्या
चक्षते ते यां [illegible] पुंस्त्वावधारणात् प्राकृतजनः पिंडमात्रं शंभूपमो ऽयं [illegible] ॥४॥ दधानमिति ॥ पुनः कथंभो रुद्रलोकस्य युक्तेः प्र
किं भूतं प्रभोः पिशंगीरित्यर्थः जटाः दधानं स्वयं तु शरच्चंद्रमरीचिरिव रोचिर्यस्य तं धवलमित्यर्थः अत एव विपाकेन परिणामे पिंगलाः
तुहिनस्थलीरुहः तुहिनस्थल्यां रोहंतीति तथोक्ताः व्रजती ततीः लता संप्रतानी वल्ली तु व्रततिर्लतेत्यमरः दधानं धराधरेंद्रो हिमचा
न् तुहिनस्थलीति लिंगात् अन्यथानादरोपमानता संभवात् अत्तमिवस्थितं ॥५॥ पिशंगेति ॥ पुनः कुत्रस्त्रैणविशेषस्तन्मयीमिस्वतत्त्वा मौं
जी पिशंग्या मौंज्या युज्यते इति पिशंगमौंजीयुक् तं सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् पृथ्व्या पुंवद्भाव इति पिशंगीशब्दस्य पुंवद्भावः अर्जुनछवि
धवलकांतिं वलक्षो धवलो ऽर्जुनः इत्यमरः अंजनवर्णैः एणाजिनेनसानेकेणस्य मृगचर्मवसानं आच्छादयंतं वसआच्छादने इति धा
तोः शानच् सुवर्णसूत्रेण कनकमेखलया आकलितं अधरांबरं अंतरीयं यस्य तं शितिवाससो नीलांबरस्य रामस्य तनुं विडंबयं
तं अनुकुर्वाणमित्यर्थः आर्थीयमुपमा ॥६॥ विहंगेति ॥ पुनः विहंगराजो गरुडस्तद्वत् गरुत्मल्लोमतुल्ये कुतः आयते दीर्घे चरणे

श्रुतिसंख्यानियमे देवलः चतुश्चतुश्चतुश्चैव षड्जमध्यमपंचमाः द्वे द्वे निषादगांधारौ त्रिस्त्रिः ऋषभधैवतौ स्वराः षड्जादयः
सप्तोक्तलक्षणा तदुक्तं श्रुतिभ्यः स्युः स्वराः षड्जर्षभगांधारमध्यमाः पंचमो धैवतश्चाथ निषाद इति सप्त ते तेषां संज्ञा सरिगम
पधनीत्यपरा मता इति तैः स्वरैः स्युः हीमवंतो ग्रामविशेषाणां षड्जाद्यपरनामकानां स्वरसंघातभेदानां त्रयाणां मूर्छनाः स्वरा
रोहावरोहक्रमभेदा यस्यां तां महतीं निजवीणां विश्वावसोस्तु बृहती तुंबुरोस्तु कलावती महती नारदस्य स्यात् सरस्वत्यास्तु कच्छ
पीति वैजयंती मुहुर्मुहुरवेक्षमाने तंत्रीयोजनाभेदलक्षणमहिम्ना पुरुषप्रयत्नमंतरेणैवाविसंवादध्वनतीति कौतुकाद
नुसंदधानमित्यर्थः ग्रामलक्षणं यथा कुटुंबिनः सर्वे एकीभूता भवंति यथा स्वराणां संदोहो ग्राम इत्यभिधीयते षड्ग्रा
मो मध्यमादौ मध्यमग्रामः एव गांधारग्राम इत्येतत् ग्रामत्रयमुदाहृतं तथान्नेदावर्तो यज्ञीमध्यसमुद्भो ग्रामकास्त्रयः षड्जा
मध्यमगांधारस्त्रयाणां जन्महेतवः इति मूर्छनालक्षणं क्रमात्स्वराणां सप्तानामारोहश्चावरोहणम् सा मूर्छेत्युच्यते ग्रा
मस्थां एताः सप्तसप्त च ग्रामत्रयेपि प्रत्येकं सप्तसप्त मूर्छना इत्येकविंशति मूर्छना भवंति तन्नामानि तु नानपेक्षितत्वान्नोच्यते
ति प्रतिज्ञाभंगभयान्नलिखितानि इति सर्वमवदातं स्वरः उपुंव्यापारमंतरेणैव स्वराद्याविर्भावो यस्याः कापि लोकातिक्रांतप
शिल्पसौष्ठवातिशयो वीणायां प्रतीयते तेन नमस्यतः प्रासिद्धश्च यस्या भेदे नाध्यवासितताः तमूलातिशयोक्तिरलंका
रः सा च महसा पुंव्यापारं विना ध्वसंवेधोपि संवेधाभिधानात् असंवेधे संवेधरूपतया च पुंव्यापारास्य रूपकाणां विना
पि मूर्छनादिकार्यं स्यादिति द्योतनाद्विभावनाप्युच्यते इत्यलंकारे लोकारध्वनिरिति संक्षेपः ॥१०॥ नियतेति ॥ श्रुतीं द्वि
यज्ञाननिधिः इंद्रियमतिक्रांता देशकालस्वरूपात् विप्रकृष्टाः पार्थाः सूक्ष्माद्यः क्रांता यया दृष्टिः तीयेति समासः द्विगुप्राप्तापन्नालं
पूर्वगतिसमासेषु परलिंगताप्रतिषेधो वक्तव्य इति विशेष्यलिंगत्वं तेषां ज्ञानं तस्य निधिः सर्वार्थदृष्टेत्यर्थः कृतान्नतीनकृतप्र
णाम नञ्जनुव्रजतः अनुगच्छतः नभसि सीदंतीति नभःसदः सुरान् सत्सु द्वेषसादिना क्विप् निवर्हप्रतिप्रयाध्यस मुनिः सादि
नः विनाशितादिष्टसंपदे येन तस्य चक्रिणः हरेः महेंद्रस्यालयाभवने तद्वंद्वारूपदेस्यानेसमासः दत्तप्राप्तत सिद्दते लुदि

२

पुषाद्धिचात् अञ्चनती पदमिति द्वयोर्व्यञ्जनयुगपदयोः संकेन्द्रवृत्तस्य छेकानुप्रासः अन्यत्र वृत्त्यनुप्रास इत्यनयोः संसृष्टिः ॥११॥ पततीति
पतन्वयः पतंगः सूर्यः स प्रतिमा उपमानं यस्य सः पतंगः पक्षिसूर्ययोरित्यमरः तपाविधिपमुनिरस्य सरेः पुरो भुवि पुरः प्रदेशे इति याव
त् नन्वलीयत नातिष्ठत् लिङ् इति धातोर्दैवादिकेवात्वकर्तरि लङ् तावद्व्युतः गिरेः शैलात् तदितोऽस्य संतीति तद्विद्वान् मेघ
रवमातुरूपधायाश्च मतोर्वपत्यवादिरिति मतुपो मकारस्य वकारः तद्वोमहर्षे इति भसंज्ञायामेकसंज्ञाधिकारेण पदत्वान्न
जस्त्वं रत्नाकेरुन्नता सीतारजवेनोदतिद्धत मुनिश्चरणस्पर्शश्च स्पर्शस्यांगवस्त्र यमुस्थितवान् उर्ध्वप्राणद्युपक्रमतिप
पुनः स्थविरश्चागतेष्व सुस्याना भिवादाभ्यां पुनस्तानप्रतिप द्यत इति शास्त्रमनु स्मरन्निति भावः उदात्वकेमेणि इति निय
मात् इतोध्वेकर्मणि नात्मनेपदं पतत्स्य तेग इत्यत्र पतंगस्य पतनासंभवाद्विद्वित इयमभूतोपमेत्याचार्यदंडी प्रभृत्यावभणः श्र
त एव प्रसिद्धस्यौपम्यमानत्वात् योगाद्युत्प्रेक्षालंकारिकाः सर्वैवमैच्यतिं ॥१२॥ श्रयाम्युत्ताम्युत्थानानंतरं धातुः सुतेन नारद
नप्रयतेनान्वमितास्तथापि मुनिपादन्यासभाराननमतः फणायेषां तैः फणिनां नागैरधः अधः प्रदेशं कथंचिद्धृतस्यापि तमु
व स्त्रसकलं भूरघ पदेष्वभिदेवकीसुतं लक्ष्मणाभिप्रतीश्वाभिमुख्य इत्यव्ययीभावः चरणैन्यधायि विधातां निहितौ तदधोत्तैः क
मणि लुङ् स्य सिच रूपुङिसादिना चिणवदित्यादियुक्त्यञ्च फणानां नमतो नमनासंवधेपि मुनिगौरवापत्तसंवधाभिधा
नादतिशयोक्तिभेदः ॥१३॥ तमर्घ्यमिति ॥ अर्घ्यादिपुरुषः पुराणपुरुषः पुरुषापुरुषानराइत्यमरः अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः सः कृ
ष्णः अर्घपूजामर्हतीत्यर्घ्यः दंडादिभ्यो य इति यप्रत्ययः तं नारदं अर्घायपूजार्थं द्रव्यं अर्घ्यं पादार्घाभ्यां चेति यत्प्रत्ययः मूल्ये पू
जाविधावर्घः षट्सु त्रिष्वर्घ्यमर्घार्हे इति चामरः अर्घ्यमादिर्यस्यास्तया अर्घ्यादिकया शेषाद्विभाषेति कः सपर्यापूजया
पूजानमस्यापचितिः सपर्याचार्हणाः समा इत्यमरः साधुपर्य्युपूजत परिपूजितवान् ऐन्वक्तं तेकर्तव्यं युक्तं चैतदित्याह तर
न्यस्यातिगरहान्वितमनसः इषि एरमनी [illegible] बिणः सं ततः पञ्चोदरादित्वात् साधुः अपुण्यकृतां पुण्यमकृतवतां सुकर्मपात्राप
मे त्रपुण्येपु सुकृतेनविप्रगृहाणां प्राणायादु पेतु अभीप्सवः प्राप्तुमिच्छवः अप्राप्ते सनेतादुप्रत्ययः अपूज्यपदधामिदीतीकारः न भवे

[illegible]

नयाचदिति॥ उपस्थितावेतौ मुनिस्तस्थौ जनस्तु षष्ठीं जनयोः पर्वतानिवाप्नुवतीययो स्तौ यावत् न उदपश्यत् नोल्लक्षितवान् ता सं०१
वान् त्विरं ततः पुराणो मुनिः तृप्तः पुराकिलभगवान् बदरिकाश्रमे नारायणावतारेण तपसि स्थितवान् इति पुराणत
सार्यचिरमिस्ता कुल्लस्थेनो स्युप्रसयपरतडागमध्यस्थस्तेन ददर्श सते मुनिं नारदं अभिन्यवीविशत् स्वामिमुख्य
नोपवेशितवान् विशोतेर्लङ्यदु॥१४॥ महामहेति॥ महत्याः महानीललक्ष्मिलाया सिंहलद्वीपभवैद्रनीलोपलस्य रुगिव रु
कृयस्य तस्य रत्नस्य रूपमालेकारः सीं हलस्याकारो हृता महा नीलास्तु ते सन्ता इति मणावानगस्य कसेकृवःहेरपुरो
ऽत्रविश्वेरस्रास नेवश्वासनयोर्विष्टर इति षत्वं निषिद्धिवान् भासार्यां सद्वसम्भूव इति कस्य प्रत्ययः समुनिः अभिसाय
सायंकालाभिमुखं अव्ययीभावः सायं कृत्तलस्य कोर्लातक्रू कोपमानलाञ्छितः उदयाद्रिर्येन तस्य त्वन्द्रमसरुश्चके अभि
रामत्ताशोभामञ्जस्त्सुरतश्चोरितवान् प्राप्तवानित्यर्थः सुरस्तेपत्रिभिद्रवादिनव्यव अन्यस्यान्यसंवधासंवंधातेऽह्म
सोऽभिरामतामितीपमयपर्यवसादसंभवात् वस्तुसंवधरूपो निदर्शनाभेदः सयोपमेयांश्रगामीभेदनसेकीयते॥१६॥
विधायेति॥ अय्योनोविधिना इत्थंवंतः पञ्चात् विधिनेत्र्यवानीतिकोशात् सपुजोकृतिए तेषां प्रियो हरिः प्रसेदुवः प्रसन्नस्य
देः फलस्ति लक्ष्णंतस्य मुनेरपचितिषु जानमस्या अपचितिः पूज्येत्यमरः विधायप्रकाममलं तमपीयत प्रीतोऽभवत् प्रीत्रोदेवा
दिकात्कर्तरि लडः मुनिपूजायाः प्रीतिहेतुत्वे अर्थांतरन्यस्पतिमहानुभावाः महात्मानः अर्थानस्थ्यात् परिचर्यया गृह्णीहीतुं
वशीकर्तुं न्यथे विदितीर्भूमिनिताततमर्थिनोऽभिलाववंतो हि अर्थनमर्थोऽभिलाषः सएषामस्तीति मत्वर्थीयो इतिन तुरिनिः अ
कथेतस्त्विभ्रतरत्र्त्र्विलीयसीतिभावो॥१७॥ अशेषेति अशेषतीर्थेभ्यः उपाहताः आहृताः तथा कमंडलोः पाणौ निधाय कमं
डलोरुदकपात्रात् कुत्सपाणौ निधायेत्यर्थः भुवसत्त्वण स्वदत्तित्यादिव क्रियांतराक्षिप्तक्रियापेक्षया कमंडलोरपादनत्वं अ
स्त्रीकमडलुः कुंडिकामरः ऋषिणात्पुक्ष्टीरितात् प्रोक्षितास्तएवार्ष्यो यानां विध्वंसविधौ विनाशं करणपटीयसीः समर्थतराः पटु
शब्दादीयसुनुजितअत्यतिकीप्सप्रयाजलानि हरिनेतनमृनुभकर्म हीतस्मीकृतवान् मसेहेर्लङ्॥१८॥ सकां च नइति॥ ४

स्यविकारो हिरण्मयी विद्वंडीनायनाक्रिपर्य इति लोपनिपातः तस्याम्भुवीरुहाः रूहः इगुपधलक्षण कः प्रत्ययः तासां वल्लीनां त
तुभिस्तंतु तुल्यैः सूक्ष्मावयवैः उपादानगुणाद्धिरण्मयैः कृतोपवीतशोभाय्यं कत्विंतयज्ञसूत्रं ब्रह्मसूत्रं हिमप्रभं अत एव घ
नांते शरदितडितां गुणैरुपलक्षितं शुभ्रैरं वोन्रुधकेरूवन्तमघनमपमिवस्थितः॥१९॥ निसर्गेति॥ पुनर्निसर्गः स्वभावाद्धवलित्रा
णिकृष्णसाराणि उज्वलानि रुष्णसाराणि भाष्कराणि सूक्ष्माणि पक्ष्माणि लोमानि यस्य तत्तेन लसन्नयो विशद्दच्छदोमरडालखंडत
द्वासितेत्रंगे संगिना सतेन न्यारुणाच्चमरुच्चमणा मृगत्वचा कृष्णेनस्पष्टास्तरणेन प्रावरणान्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथोद्ध
योरि समरः इंद्रकानेशोढ्ण त्यमाहितेऽस्याविवक्षितता दितिव्यक्तासतद्दीप्यमानंव्यकासतेः शतरितास्थ्यास्पष्टुरितिनुम
भावः तुल्यीहादयः षट्विस्पस्तसेज्ञा॥२०॥ अजस्रमिति पुनरजस्रं सर्वदा आस्फालितास्ताडिताः सोऽत्व परीक्षार्थं नकरंगु
लेनतंत्री तारुने प्रसिद्धंतेषां वल्लीगुणानां वीणातंत्रीणां हतेनसंघर्षण उज्वलैः अंगुष्ठनखांशुभिर्भिन्नयामिश्रतयार्जितद्राग
रतयेत्यर्थः अत एव पुरः पुरोभागे प्रवालैर्विद्रुमैः मुक्ताविद्रुमः पुंसि प्रवालं पुन्नपुंसकमिसमरः पूरितार्द्धयोवस्थितया स्फटिकाक्ष
मालयाजपमालयेत्यर्थः तथा प्रसिद्धस्फटिकग्रहणं न्युनेमप्राणार्थित्वं सूचितं स्फटिकोमणिदः परिमितिमाद्रार्थिकां
स्फाटिकाक्षमालाइत्सभिधानात् विभांतविभासमानंभाते शतृप्रत्यः अत्र नखांशुभिर्भिन्नयेति स्वगुणत्यागेनान्यगुणस्वीकार
उक्तः तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्योत्कृष्टगुणाहृतिरिति लक्षणात् तद्गुणस्यापिताश्चेयं प्रवालपूरितार्द्धहेतुत्वे तयोरगांगिभावेन
संकरः॥२१॥ रणद्भिरिति॥ पुनः नभस्वतः वायोराघट्टनयास्यालैन पृथक्संकीर्णैः रणद्भिर्ध्वनद्भिः स्वनुरणनात्मको सयमा
नेरित्यर्थः स्त्रुसारधमनुरणनेरर इति लक्षणात् तदुक्तं नेत्राकोरस्त्रुतनतरमौवीयः स्निग्धोनुरणनात्मकः स्वतारं जयति स्त्रोतु
श्रितेसस्वरउच्यते श्रुतिर्नामस्वरारंभकावयवः शब्दविशेषः तदुक्तं प्रथमश्रवणाच्छब्दः श्रूयतेह्रस्वमात्रकः साश्रुतिः संपरिज्ञे
यास्वरावयवलक्षणेति विभिन्नानि प्रतिनियतसंख्यया व्यवस्थितानि श्रुतीनां मंडलानि समूहा येषां तैः विभिन्नश्रुतिमंडलैः

स०७०
५

युगांतेति॥ युगांतकाले परिसंहृतात्मानो जीवा येन समस्तस्य कैटभद्विषो हरेर्यस्यां तनौ जगंति त्रयो लोकाः सविकास स०१
विस्तारमासत अस्थिषत आस उपवेशने लङ् तत्र तनौ देहे तपोधनाभ्यागमेन संभवती ति संभवाः संभृताः पञ्चाद्यन्नमुदः
सतोषा न ममुः प्रहर्षस्य स्थितेस्मैरर्थः चतुर्दशभुवनभरणपर्याप्तवपुष्यतनमातीति कविप्रौढोक्तिः सिद्धांतिशब्देन स्फुटः
सिद्धस्याभेदेनाध्यवसिता इति प्रायोक्तिः साच मुदा मतः संबंधेप्यसंबंधो तत्रासंबंधरूपा संबंधरूपा॥२३॥ निदाघेति॥ निदा
घमुष्णधाम यस्य तेतवो केसिदाघो ग्रीष्मकोलेस्यादुष्ण उष्णेदांशुनोरपीति विश्वः अर्कमिवाधिदीपितमधिकं तेजसं मुनि
मभिलक्ष्य अभिरभाग इति लक्षणे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया मुदा विकाशं मुपेयुषी उपगते कसुप्र
त्ययांतो निपातः अत्र तत्ववाञ्छिता प्राप्ता प्राप्ताश्रीर्याभ्यांते तयो केरकोपि विभक्ताविति नुमागमः विलोचने विभ्रत् लाभ्यस्ता दुष्
तुरिति नुमभावः सहरिः पुंडरीकाक्ष इति स्फुटोभवत् सूर्यसदृशमुनिसंनिधानेश्रीविकाशसंभवात्तेन पुंडरीकसा
धर्म्यात् पुंडरीक इव अक्षणी यस्येतिवा बहुवार्थलाभे पुंडरीकाक्ष इति व्युत्पन्नमन्वर्थसंज्ञोभूदित्यर्थः विभ्रत्स्फुटोभवादिति
पदार्थहेतुकस्य काव्यलिंगस्य निषधावधामानमिवे सूपमासापेक्षत्वादनयोरंगांगीभावेन संकरः॥२४॥ सितमिति॥
अस्यामलोकपावेशनानंतरं अभ्युत्थानहेतु कर्ता वितारभिरभिक्षणप्रसरद्भिर्बहुलैर्माभीक्ष्णे इति लिपिः द्विजावलिर्द्विजपंक्तिः दंतवि
प्रांडजा द्विजा इत्यमरः सैव व्याजः कपटं यस्य स तद्रूप इत्यर्थः सज्ञासो निशाकरश्चंद्रस्तस्यांशुभिः किरणैः सितं शुभ्रं स्वभावशुभ्रं मुनेर्वपु
सौधं प्रसादमिव सुतरां अत्यंतमव्ययादाम्प्रत्ययः सितमाधावत्येन प्रयोज्यकर्त्रा लंभयन् व्यापारयन् दीप्तं कुर्वन् अतिधवलय
न्नित्यर्थः लभेरत्र गुणापसर्जनप्राप्त्यर्थत्वेन अणिगत्यर्थत्वात् गतिबुद्धीत्यादिना अणिकर्तुः कर्मत्वप्राप्त्याभावामनः लभेर्गत्य
र्थात् णिच्यणौ कर्तुः कर्मत्वकर्मकेति गुणप्रधानोपसर्जनत्वे तु कर्मत्वमेवेति रहस्यगतिः लोमेति नुमागमः मुनिस्मितं तावाच्यमवाच्यतुल
वान् स्मितपूर्वाभिभाषी राघव इतिन्यायादिति भावः वृत्तौ वर्त्मलकेवलं डपि नुमागमेन गुणश्च वसौधमिवेत्युपमायाः स्मिति
मालम्भयन्निति संबंधरूपातिशयोक्तिः द्विजावलिव्याजनिशाकरेति छद्माद्यपह्नुतिरसहप्रतिपादनरूपा यह्नवस्य च मियाते
५

हरतीति॥ भवदीयदर्शनं शरीरभाजां देहिनां इत्यर्थः अजोरिवः कालत्रयेप्युत्पादिकालत्रितयेपि योग्यतां व्यनक्ति गमयति कुतः सं
प्रतिदर्शनकाले अघं पापं हरति एष्यता भाविनः शुभस्य श्रेयसो हेतुः तथा पूर्वाचरितैः प्रागनुष्ठितैः शुभैः सुकृतैः कृतं तदेव वै
लोक्यपि स्वकार्यलेने नकारणत्वेन अपुंसि सुकृतं तस्म भवाप भवगम्यते तवदर्शनं कस्य न भाव्यमिति भावः अत्र हरतीत्यादि
वाक्यत्रयार्थस्य शरीरभाजामित्यादिवाक्यहेतुकं काव्यलिंगमलंकारः॥२६॥ जगतीति॥ अपर्याप्ता अपरिच्छिन्ना सेहस्व
भानवो अंशवो यस्य तेन भानुनाप्यर्केण भानवोर्केरश्मौ च इत्यमरः अपि वै जयंती यत्तमो दिवि येतु विवारयितुं न समभाविन शोके
भावे लट् अविद्यमानमुत्तमं यस्मात्तदनुत्तमं सर्वाधिकं अदस्तमो मोहात्मकं असंख्यातं जगतिः तेजोभिः प्रसह्य बलात् ह्यन्यात् नु
लोके अतः कुत्रापि दर्शनो भवानिति भावः नुदेविदेप्यादिना विकल्पान्निष्ठानत्वाभावः अत्रोपमानाज्ज्ञानो मुनेराधिक्यप्रतिपा
दनाद्व्यतिरेकः॥२७॥ कृतेति॥ प्रजानां जनानां अपि सानां च क्षेमकृत कुशलकारिणा प्रजास्यात्संततौ जन इत्यमरः सुपात्रे
योग्यपुरुषकरादादिरत्नभाजने च निक्षेपनं निधानेन विराकुलात्स्मतां स्वस्य चिरेनयोग्यभाजनयोः पात्रमित्यमरः प्रजासृजा ब्र
ह्मणी पुत्रिणा च त्वं धनसंपादितवस्तु तीनं वेदानां असहेतुप्रयोगेन दानभाजां व्ययोपि अव्ययः एकत्राव्ययमन्यत्रानेनात्रेति भावः गुरुहरुपदे
शसंप्रदायप्रवर्तके इति यावत् अत्र महान् निधीयते त्रेति निधिः निक्षेपः कृतः उपसर्गे घोः किः श्रुतिसंपदां हाराः धर्माधर्मव्यवस्थ
पकेतया जगत्प्रतिष्ठाहेतुत्वेभावाद्रत्नानां दर्शनं कस्य न श्लाघ्यमिति भावः अत्र शब्दमात्रसाधर्म्यात् श्लेषोयं प्रकृताप्रकृतविषया
इत्यलं॥२८॥ विलोकनेनेति॥ हे मुने निर्वाहितं तापं अपहतया त्वया नाश्रूत एव अमुना त्वयि विलोकनेनैव कृतार्थः कृतोस्मि तथाप्य
हं गरीयसीरर्थवतराः द्विवचनविभज्योति इयसुन उगितश्चेति ङीप प्रियस्थिरेत्यादिना गुरोर्गरादेशः गिरः स्वबलाद्योपि शुश्रूषं श्रो
तुमिच्छुः अस्मि कृञ्गुणेतेस्नं तादृप्रत्ययः नयेत त्वत्ये साहं श्रमयता तथाहि रसार्थः अप्रयोग्वति पक्षांतर प्रसिद्धोरिति गणव्यपक्षा
नात् श्रेयसि विषये केन तृप्यते न केनापीत्यर्थः कृतार्थो यास्य तामा वादिति भावः भावे लट्॥२९॥ ग्रहणेति प्रिय मुक्ता संप्रतिआग
मनप्रयोजनं विनयेन प्रश्नयति॥ गतस्पृहस्येति॥ गतस्पृहोपि रक्तोपि ममागमनप्रयोजनेनवदेति नकेपयाध्वषया व्ययसीयुतेत उद्यम १८
तेस्यते भावे लट् उदितमुत्पन्नं तुके वा अस्मात्मनो मम गौरवं येन सः गुरुः श्लाघ्यः एष त्वदेवभागम एव नोस्माकं तांध्टं तां तनो
ति भवतो निस्पृहत्वेपि पदाव्यत्पदतेः प्रयोजनव्याप्तासावकाशः प्रश्न इति भावः॥३०॥ इतीति॥ इति ब्रुवंते हरिं सुवत्तीति

सं०१०
६६

निरुवाच किमिति हे पुरुषोत्तम पुरुषश्रेष्ठ न विद्धारणइति षष्ठीसमासः प्रतिषेधः तथा इत्यंगतस्य हे पि इत्येवं वाच्यं किमस्य हसे स०१
प्यत्र प्रयोजनं संभवादिति भावः तदेवाह योगिनामपि त्वमेव साक्षात्करणीयः प्रसक्षीकर्तव्य इति तोऽस्मात्स्य तगुरुका
र्यं किमस्ति न किंचिदित्यर्थः तस्मान्न प्रयोजनांतर प्रश्नावकाश इति भावः यदुक्तं योगिनामपि त्वमेव साक्षात्करणीय इति तद्
वदछयति उदीर्णरागेति उदीर्ण उद्रिक्तो रागो विषयाभिलाषः स एव प्रतिरोधकः प्रतिबंधकः पाटच्चरश्चयस्मिन्न्तं प्रतिरोधः परास्कं
दिपाटच्चरमलिम्लुचादस्युमरः अभीक्ष्णं अत्यन्तं तया अजन्य स्तले ना प्रहत लेन च जनैरतिदुर्गमं मोक्षपथमपवर्गमार्गकांथ
तारं च्योपयुवः प्राप्नुवतः उपेयिवाननश्वाननूचानश्चेति क्वसुप्रत्ययांतो निपातः मनस्विनः सुमनसः धीरस्य च प्रश्नः प्राप्यं विनि
त्वमेव निरपायः पुनरावृत्तिरहितः संश्रयः प्राप्तिर्यस्याः सा तथोक्ता न सः पुनरावर्तत इति श्रुतेः अगमभूमिः प्राप्यस्थानं प्राप्य मा त्वव
ने प्राप्यमिति विश्वः सोऽहमित्यादिश्रुतेः स्वस्यैव रूपं मोक्षकत्वादिति भावः तस्मान्मुमुक्षूणामपि साक्षात्करणीय इति प्रसिद्धं त्वमेव
विदित्वातिमृत्युमेतीति नान्यः पंथा विद्यतेयनायेति श्रुतेः यथा कश्चित्कुतश्चित्स्तंकर दान्विगहके न चित्कारणेन कांतारं गतस्य
किंचिन्निर्बोधस्थान प्राप्तिर नयोपकल्प्यते तथा त्वमपि मुमुक्षोरिति ध्वनिः ॥ ३५ ॥ ननु प्रकृतिविविक्तपुरुषसाक्षात्कारान्मोक्षो न
स्मात्साक्षात्कारादित्याशंक्य सोपि त्वमेवेत्याह उदासितारमिति पुराविदः पूर्वज्ञाः कपिलादयः त्वां निगृहीतमानसे रंतनिबद्धचि
त्तैर्योगिभिरिति सर्वः अत्मनीति अध्यात्मं विमित्यात्मार्थेऽव्ययीभावः अत एवेति समासांतोऽनः प्रसंग अध्यात्मं हृत्कमले तया अध्या
त्मदृशा प्रसङ्गदृष्ट्या कथं च न गृहीतं साक्षात्कृतं केन रूपेण गृहीतमित्याह उदासितारमुदासीनं प्रकृतेः स्वार्थे प्रवर्त्ताया म
पि स्वयं अकर्तृत्वाद् स्पष्टमित्यर्थः आस्तेस्तृच् विकारैर्योग्यहितं निर्विकारं महदादिभ्यः पृथग्भूतमित्यर्थः अपपरिबहिरंचवः
पंचम्येत्यव्ययीभावः किं च प्रकृतेस्त्रिगुणात्मनो मूलकारणत्वयमित्यं प्रकृतिः पंचभूतेषु स्वभावं मूलकारणं इतियादवः पुराभवं पुरातनं
अनादिसायंचिरमित्यादिना चुप्रत्ययः पुरुषं पुरुषपदवाच्यं विज्ञानघनं विदुर्विदंतीति विदो लटो वेति उर्जेसादेशः यथा ह मूलप्रकृतिर
विकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त षोडशकस्तु विकारोन प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष इति अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णामित्यादिश्रुते
अस्तोपि त्वमेव तत्वमस्यादिवाक्यैरैक्यश्रवणात् तस्मात्त्वमेव साक्षात्करणीय इति सूक्ष्मं तत्त्वमिति भावः ॥ ३६ ॥ एवं भगवतो निर्गुणस्वरू
पमुक्त्वा संप्रति प्रस्तुतोपयोगितया सगुणमाश्रित्य स्तौति ॥ निवेशयामासिथेति ॥ जगाद यस्य एकस्य प्रतिरेकाधिपः एकशीप
६६

नवांबुदश्याम तनुः स हरिः मुनेरमुष्य आकांचने कांचनविकारे मेकरिणोऽश्रणप्रसयः पत्रासने न्यविशत उपविष्टवान् लङि
तविंषाः इसत्यासने पद्शलइत्युपधादेशः टिकत्तत्र आसनं तदा हरेरुपवेशनसमये जंबूनीलफलोपलक्षितविशेषः जंबूसुरभिपत्राच्च
राजजंबूमहाफलाइत्यभिधानरत्नमालायां तया जनिता श्रीर्यस्य तस्य तथोक्तस्याभावितपुंस्कत्वात्पक्षेपुवद्भावान्नमभा
वः सुमेरुशृंगस्याभिये जियायतद्भावि सर्वः स नलिदीक्षोरिति कुत्वं उपमानुप्रासयोः संसृष्टिः ॥ १९ ॥ स तत्रेति ॥ तत्र पुटपा
कशोधितकार्तस्वरस्य कांकार्तस्वरं जांबूनदं महापद्मोऽस्त्रियामित्यमरः तद्द्रवस्येव रुच्यमानं अंबरं यस्य सः करोरतारा
धिपस्य पुर्णेन्दोर्लांछनस्य धूविरिव छविर्यस्य सः इत्युपमानपूर्वपदो बहुव्रीहिः उत्तरपदलोपश्च स हरिः वा ॥ उवज्ञातव
दृसः वाडवाग्नेः शिखाभिः ज्वालाभिराश्लिष्टः अंभसां निधिरिव विद्युते बभासे ॥ २० ॥ स्यांगस्थकेपाणेयस्य
तस्य हरेः प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्याविति पाणेः परनिपातः रोचिषां पटलेन संवलिताः मिलिताः अविषिषोनकेरात्रेस
मस्यार्थेऽव्ययंतरो ज्ज्वलतां पलाशानां पत्राणां अतराल्लि विवराणि येनाच्छादितानि तुषारमूर्तिर्यस्य तस्येदोरंशव
इव विरेजिरे चकाशिरे ॥ २१ ॥ प्रफुल्लेति ॥ प्रफुल्लेतीति प्रफुल्लेप्रफुल्लविकसन इति धातोः पचाद्यच् तपफलेनिष्ठायां अनु
पसर्गात्फुल्लक्षीवकृशोल्लाघा इति नियमात् प्रफल्ल मित्येव तिरस्तीर स्वामी तपि फुल्लस्य तमालस्य पुष्पाणि तानि फले
लुगिति तद्धितलुक् द्वितीये न प्रस्ये वे सर्वे इति नपुंसकत्वे कालस्कंधतमालः स्यात्तापीच्छोपीत्यमरः तेन सदृशैः प्रफुल्ल
तापि च्छविभैः नित्यसमासकत्वादस्वपदविग्रहः अत एवस्युत्तरपदस्यामी निमसंकाश नीकाशप्रतिकाशोपमादयः इत्य
तः संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये वीप्सार्थत्वेन सप्तपर्णादिवदिसृत्तेभाप्स्याशेवती पिधवत्तस्यपुष्पाणिसप्तच्छदानि ते सां पांशु
वत् पांशुभिश्छन्नैररभीशुभिरन्योन्यरश्मिभिः अभीशुःप्रग्रहे रश्माविति शाश्वतः परस्परेण छुरिते रूषिते अमलेछवीक
अन्योन्यकांतीयोः सोऽसौ अरभीशुनामवयवावयवविभागाद्वंद्वनिर्दिष्टः तौ हरिनारदौ तदा एकवर्णाविव बभूवतुः उभय
प्रभामेलनादेकवर्णायोरपि सर्वोगिणो गंगायमुनासंगम इव स्फटिकेंद्रनीलमणिप्रभामेलनं प्रापः प्रादुर्बभूव तद्विभितार्थे [illegible]

स०व०
८

ज्ञासयितुं तान् हन्तुमित्यर्थः ज्ञासि निप्रहरणे इत्यादिना कर्मणि षष्ठी जसु हिंसायामिति चुरादिः महीतलं नोपजिहीर्षाः यदि नाव
तरस्येत् ओहाङ्गतौ लिटि स्यासिरूपं ततस्तर्हि समाहितैः समाधिनिष्ठैरपि सकर्मकाद्व्याशितादिवद्विवक्षिते कर्मणि कर्तरि स०१
अपवा समाहितस्तिर्तैर्विमलधनेषु विमलाम्रातरइतिवदुत्तरपदलोपो द्रष्टव्यः गम्यमानार्थस्याप्रयोग एव लोप इति कैयटः अ
निरूपितोऽगृहीतस्वमीदृशमादृशो त्वमेव त्वत्तुषामितिभावः विनयोक्तिरियं दृष्टान्तः पदं गोऽत्र कर्पस्या नकर्पस्यादि स
र्थः तत् तस्मात्तव साक्षात्कार एवागमनप्रयोजनमितिभावः ॥३७॥ ननु को यनिर्वेधोपन्यमेवायेदृष्टनिग्रहाधिकार इत्याशं
क्याह नन्वसाधनेत्यादि साह उपक्लृप्तमिति विश्वंविभर्तीति विश्वम्भरः तत्संबुद्धौ हे विश्वम्भर विश्वत्रातः संज्ञायां भृतृवृजि इत्या
दिना खच् प्रत्ययेमुमागमः मरोद्धतैः कंसादिभिरुपद्रुते पीडिते अद्य विश्वपातुं सोमवदृशिवेशंक्लोसि विश्वम्भरत्वादितिभावः ईश
ऐश्वर्ये लटि थासि रूपं अत्र वैधर्म्येण दृष्टान्तमाह दुरापाया स्त मस्कारो हेतुर्मोवर्गैः कांडोरत्रीदृश्वा... एगवर्गा वसरवारिद्धि
समरः कस्कादिषु चेति विसर्जनीयलत्वं मलीमसं मलिनं मलिमसं तु मलिनं कच्चरं मलदूषितमित्यमरः न जोत्स्ना तमिस्राइत्यादि
नामलयीयोनिपाततः नभः क्षालयितुं रवेऋते रविं विना अन्यारादितरर्त इति पञ्चमी कः क्षमेत शक्नुयात न कोपीत्यर्थः अत्र वाक्यद्वयेस
मानधर्मस्यैकस्यक्षालनशक्तिरितिशब्दद्वयेन वस्तुप्रतिवस्तुभावेन निर्देशात् तथापि व्यतिरेकमुख्यत्वाद्वैधर्म्येण प्रतिवस्तूपमालंका
रः तदुक्तं सर्वे वाक्यार्थगतेन सामान्यस्य वाक्यद्वये पृथक् निर्देशे प्रतिवस्तूपमा ॥३८॥ करोतीति ॥ किं च जनो मत्सामिव कंसादि
कृतमहतां वधाद्धेतोः स्तवं स्तोत्रं नुतिः स्तुतिरित्यमरः करोतीतियत् हे हरे कृष्ण सिंहेति च गम्यते सा स्तुतिः हिरण्याक्षपुरः सराहिरण्य
कशिपुप्रमुखयोमेऽसुरास्ते एव द्विपास्तेषां द्विषः हन्तुरित्यर्थः तव प्रस्तुतवेपरीत्येन प्रस्तुते तत्स्तुते चेपरीत्ये इति गण व्याख्यानेन तिरस्क्रिया
श्रवमानः यदिति सामान्येन नपुंसकं सतिविधेयलिङ्गं गजघातिनः सिंहस्य मृगवधवर्णनमिवमहासुरहन्तुस्तव कंसादिवध
इन्त्यपवधोक्त्यान्वयेनतिरस्कार एवेतिअत्रासुरद्विपानां हरिरिव हरतीति श्लिष्टपरंपरितरूपकं मृगाणामिवेत्युपम
यमासङ्गाङ्गीभावेन संकरः ॥३९॥ एवं स्तुत्वादेवमाभिमुख्यीकृत्यागमनप्रयोजनं वस्तुमुपोद्घात्यति ॥ पत्युतइति ॥
८

वामुकिंतस्य क्रमस्तत्क्रमसनत्क्रमेणमुनानिद्धिवं तीतिभुवनद्विषःदुष्टाः तेषां पेक्षुं तान्हंसि तुमित्यर्थः जासिनिप्रहरणेनारक्षापि कं
हिंसायामितिकर्मणि षष्ठी षष्ठीस्यमप्रेरितएवअप्रश्नोसि एवं तर्हि पिहपेषण तामाकारितिस्नेतत्राह तथापि स्वतः प्रवृत्तोपि मिथ्योहस्ति
लिदाभाषणे लयासहसंलापे लोलुपं लुब्धं मृदुधोमि लाघुकस्त्रोधूसमौ लोलुपलोलुभौ विसमरः मनो मां वाचालतयासहय
नक्तिवाचालंकरोतीत्यर्थः वास्तोव हयोऽस्यस्तं तिदृतिवाच्यालः आलजाटचौ बहुभाषिणि सालज्जस्यातेन्नजल्पकस्तु वाचालो वा
चाटो बहुगर्ह्यवाक् इत्यमरः ॥४०॥ अथस्य वाक्यक्रवणे सहेतुकं प्रार्थयते ॥ तदिति ॥ तस्मादिन्द्रमुपगतः उपेन्द्रः इन्द्रावरजः तत्संबुद्धौ
ईश्वरा तव्यमितिभावः किं च विश्वस्मै जनाय हितं विश्वजनीनं अत्रात्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः यदूच्यः इष्यते न तु चिरंमयोच्यते
यदुच्यो अहि द्विषोवत्सरोः सोर्पत्वावास्त्वेरित्यतिरिति विश्वः समस्तकार्येषु धुर्यं तां धुरं धुरन्धरंगते नत्र तापि भवता निशम्यतां प्रार्थना
धुरा धुर्यः धुरोपटक् कावितियतत्सयः स्फुटमत्र पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः ॥४१॥ अतः शिशुपालोऽनं
श्रमुदितिप्रतिपत्तातदृच्चाः जन्मया सांतासंभिया मत्तामिर विषयः निर्भीकिः इत्यर्थः तव न च्युतिः सूर्यप्रतापादिते स्तनू जोदै
पातः तस्येदृशा द्वन्द्वसे इति संज्ञापदस्ययोऽर्थः परमैश्वर्यलक्षणः तस्य निषूदनं हिरण्यकशिपुमिति इद इदि परमैश्वर्ये इदं तादिनारप्रयोगतः अणादिकेति स
तारमित्यर्थः येदेसहिरण्यशब्दपूर्वकं कशिपुप्रत्यक्षते हिरण्यकशिपुमातुरित्यर्थः अत्र हिरण्यशब्दपूर्वकत्वं कश्यपपु
शब्दस्यैव न तु संज्ञिनः तदर्थस्येतिशब्दपरस्य कश्यपशब्दार्थगतत्वेनाप्रयोज्यस्य प्रयोगाद्वाच्यवचनार्थस्यदोषमातुः पद
भिदेपूर्वं जरितदिति धनुरूपपदमस्मै वेदमन्त्रादिदृष्टे सेतत्याख्यानावसरे संज्ञीविन्यायद्वयोच्यविशेषक्रत्रायदे
सहिरण्यपूर्वकशिपुप्रत्यक्षते संज्ञात्वेन प्रयुज्यते ॥४२॥ समत्सरेणावैरेणअस्यतीत्यसुरः असेरुरन् असुरइति नाम्नश्चिरा
यच्चिरकालेन चिराय चिररात्राय चिरस्यायाश्चिरार्थकाइत्यर्थः प्रथमाभिधेयतां उपेयुषान्वर्थतयामुख्यार्थतां ज
तेन तरस्विनाबलवता तरस्वीबलवानित्यमरः हसीतिविश्रुतः येन हिरण्यकशिपुनादिवि सीदतीति द्युसदां देवानां मनस्सु भयस्य

सं०७० ८

पूर्वोवतारः प्रथमप्रवेशः सुरुद्रोरसन्न्यधीयत निहितः धायः कर्मणि लङ् अस्मादेवदेवाज्जन्मयस्योत्पत्तिरभूदित्यर्थः ॥४३॥ शा सं०१
शास्त्रिति ॥ श्रियः संपदः यतो यदेतदर्थः दिशामधिपानां दिक्पतीनां चतुरः सुरान् इंद्रयमवरुणकुबेरान् अपास्य विहाय तत्
रेणएकस्मिन्नपुंरागहृतारागाऽऽकृष्टाः संसः न तु बलादिति भावः सिषेविरे यतो वीरप्रियाः श्रियः तदशतिभावः ततआरभ्य ता
दाप्रभृति अयशः करोतीति यशस्करं दुष्कीर्तिहेतुकमित्यर्थः कृजोहेतुताच्छील्यानुलोम्येष्विति टप्रत्ययः अकृतमित्या
दिना विसर्जनीयस्य सत्वं उत्तैः प्रचुरं चलाः अस्थिराः इति प्रवादं जनवादं मवाक् दिगीशानामपि सर्वस्वहारिणे
मिति तद्दोषस्य परत्वाद्धेतिभावः ॥४४॥ पुराणीति ॥ किंच नाकिनां सुराणां गणैः यदि हर एव करुणदुर्गकवधावधक
त्वेनो त्रिदृष्पसकालः आदिर्यस्मिन् तत्तदादि तदाप्रभृति स्वरूपशोभैवैकं फलं मुख्यप्रयोजनं येषां पुरानां तानि तथो
क्तानि प्राणीदृकृ असाध्यशात्रवादिति भावः नपुंसकमनपुंसके नैकवच्चान्यतरस्यामिति नपुंसकैकशेषः पुराणि दुर्गाणि
प्राकारपरिखादिभिरगम्यानि चक्रिरे सदुरोरूपसंख्यानमिति णत्वः आयुधं निशातं निशितं चक्रेणोत्तनूकरणे इति धातो
तोः शाच्छोरन्यतरस्यामिति इत्विकल्पात्सद्धेसाहं चलानिसेन्यानि शस्त्राणि शौर्यं चेति चक्रिरे संपादितानि केन्दुकाचारर
वारणलोहवर्माणि इत्यर्थः केन्दुकोवारवाणे स्त्रीणां प्रमरः इत्यमरः दुर्मेधाः अक्रिरेरस्थिनि सेसन्त्वच्छाजामतीत्यर्थः ॥४५॥ सप्रति
अन्येषु भवनेषु भुवनान्तरेषु सुप्तेति समासः संचरिष्णुः संचरणशीलः अलंकृञ्प्रियादिना चरोचरिष्णुच्च श्रियः आश्रयः
सतिरएककस्यपुर्यद् ध्वयास्मैरवस्यायद्धपासैरवतिरिसमरुः यां दिशं मधिश्रयतश्रयलतेलुङ्णिश्रीत्यादिना चङ् द्वि
रभावः इयद्भादेशः मुकुटोपलेषु मौलिरत्नेषु स्वलंतःकरायेषां तैः शिरसिबद्धांजलिभिरित्यर्थः उपलः प्रस्तरे रत्नेइतिवि
श्वः त्रिशोदशास्त्रवस्था बाल्यकौमारयौवनानि जन्मसत्तावृद्धयो वायेषां तैः चिदशैः देवैः यद्वा त्रिदशपरिमानै एकाभि
तिवद्ध्री हौसंख्येयेऽयवगुरणात् तिस्रः संख्यासमाहृता त्रिसंख्या तद्धितार्थेत्यादिना समाहारे द्विगुरेकवचनेवाद्यावतर
तिपक्षे नपुंसकत्वं अत्यंतसंयोगे द्वितीया तस्यै दिशे नमः स्वस्तीत्यादिना चतुर्थी नमो नमस्कारो अकारि कृतः कर्मणि लुङ्

हृ॥१ ८

ल्पीत्यस्य पतिरधिपतौ ततस्थिणवृहस्पतिसन्धिवयोरिति वैजयंती होहेलयोध्दतेचराहवतारे इति भावः प्रणामं तामोकसा आक्र
यस्य सप्तनरूओकः सप्तनिसाप्ययेऽइति विश्वः एकं पदं न आवरणभूतलं उत्कैरुन्नतेषु अन्त्री धरः शेषएवस्तंभस्तस्य
शिरस्युनूर्ध्वं सुअग्रेषु नसहस्रे ष्वदीतिभावः निवेशयामासिथ निहितवानसि विश्वेतेएवतालि टिथलि रूपं कृञ्चानुप्रयुज्य
ते लिटि इरसस्ते रनुप्रयोगाः अत्र अश्लिष्टाश्लिष्टयो रूपकयोर्हेतुहेतुमद्भावात् श्लिष्टपरम्परित रूपकं ॥२६॥ अननेति नवियतेऽ
न्योगुरुर्यस्यास्तस्याः अनन्यगुर्वीः इस नीकारांतपाठः समासांतप्रागीकारेनध्ध तस्मादिति कप्प्रसंगः पद्मा हत्पुपसर्जनादुकार
यंति तस्याः सर्वोत्तमायास्तवपुराणमूर्तेः केवलममानुषस्य रूपस्यैव केवलः कृत्स्नएकः स्यात् केवलश्चावधारणे इतिविश्वः
महिमा केनावगम्यते न केनापीत्यर्थः कुतः मनुष्याज्जन्मयस्य स मनुष्यजन्मापि भवान् अत्र चर्याबहुव्रीहिर्व्यधिकरणोजन्मा
स्युत्तरपदस्तिवामतः भवो स्थेदकरैः संसार निवर्त्तकैर्गुणैः ज्ञानादिभिः सुरासुरान् सुरासुरविरोधस्य कार्योपाधिकत्वेनाशस्य
तिकत्वाद्दोषो च विरोधः शाश्वतिक इति नद्वैधैकवद्भावः स्थानुप्रश्नः करोतीत्ययं प्रथम पुरुषः भवत्स्थतस्य युष्मदस्मद्भ्यत्वेनप्रो
२७ त्वादृतिमानुषएवते महिमाद्दुर्ग्राह्यः अमानुषस्तु किमिति तात्पर्यार्थः द्वितीयार्थे सकै द्धोजनयुष्मान् स्थानुप्रासः ॥
२५॥ लघूकरिष्यन्निति ॥ त्वमतिभारेण दुर्जनस्यरूपेण भंगुरां स्वयं भज्यमानां भंजभासमिदो घुरच्चभिदुरादयः कर्मकर्तरि
तिवामनः अमूं भुवनमित्यर्थः लघूकरिष्यन्निर्भरां करिष्यन् किल अभूतत्तद्भावे इति च्विः च्वौ चेति दीर्घः तृतीया यो स्मि
लोकात्तते येनकुक्षाविति शेषः स्वयाचरित्रि गुरुः पूज्याभारवतीस्वक्रियते तरां अतिशयेन क्रियतेति उक्ष्वेतितरप किमेतिङ च्य
यवयाद्यद्रव्यप्रकर्षेइत्याम प्रत्ययः लघूकर्ता सगुरुकर्त्तेति विरोधाभासोऽलंकारः आभासहे विरोधस्य विरोधाभासो उच्यते
इतिलक्षणात् ॥२६॥ निजौजसेति ॥ निजौजसा स्वतेजसा जगद्रोदुस्ते जोगदुहः कंसादयः सत्सुद्विषेत्यादिना क्विप् तेषाम्

अरुणपापिंगास्या एकहायन्या क्रीणाति २

सं०४० ९

रंगराजसूनुना च क्रमस्य क्रमतां धिकंधरमिति उपरिष्टादन्व॰ यस्मात्सदसत् गुणानां च परार्थ हीदसंबंधः समस्तात्स्यादि स०१
तिन्यायादरुणपदिवसस्यैकं प्रधानान्वयिनां मिथः संबंधयोग दिसलंघनात्वाच्च क्रमणेन पुरा किल रावणः कामये कर्मणि प्र
जापतिप्रीणनाय नवशिरांसि श्रद्धे दशा दशमारंभे स तुष्ट तस्मात्त्रैलोक्याधिपत्यं वरं वव्रे इत्युत्तरकाण्डे कथानुसंधेया
॥४९॥ अथ कैलासोत्क्षेपवृत्तांतमाह समुत्क्षिपन्निति यो रा वणः पृथिवीभृतां वरं सकापं समुत्क्षिपन् दर्पादिति दोषः
शूलिनो वरप्रदानस्य पूर्वं तस्य च ससाध्वीलचलचलने न विभयामास तुषाराद्रिसुतायाः ससंभ्रमो यः स्वयंग्रहः प्रि
यप्रार्थनां विना कंठग्रहणं स सुप्रत्युपेति समासः ततः आश्लेषः तेन यत्सुखं तेन चैलोक्याधिपस्य सुखा दुत्सवेनेति
भावः निकृत्यप्रत्युपकारनिर्गतव्यकारणनिक्रियो बुद्धिसामर्थ्ये निर्गतो चेति वैजयंती यद्य क्रमणं चकार कृयव्यवहारेण यात्रा
दैन्यदोषं ममाजो सूर्यः अत्र सुखवरप्रदानयोर्विनियमात्परिवृ॰ त्तिरलंकारः॥५०॥ पुरीमिति बलीयान् बलवान् यो रावणः नमुचि
द्विषां इंद्रेण विगृह्य पुरीममरावतीमवस्कंदन् अवरोधने दनं तद्दनं लुनीहि इत्यलघोरितीकारः रत्नानि श्रेष्ठवस्तू
नि पणीन्त्वा श्रेष्ठरत्नेमणिर्विपीतितविश्वः मुषाणमुषाव मृ॰ ष स्तेये हलन्त स्यः प्राप्नजातिविशाजनेंद्रशः अमरांगनाह
रजहार सर्वत्रपीनः पुन्येन सर्वः इत्यमनेन प्रकारेण अहृ॰ निशं दिवा च अहर्दिवं अहस्सहनी सर्वः अत्र च तुरेसादिनास
मस्यर्थयो तो द्वंद्वसमासनिपातः दिवः स्वर्गस्य अत्रार्थौ उप॰ द्रवं चक्रे अयाववस्कंदेत्यादिना॥ क्रियासमभिहारे लोट् २
लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोरिस्यनुवृत्तौ समुच्चये अन्यत रस्यामिति कालसामान्ये लामात्रादेशो लोट् तस्मात्तापा पे
मरुणा सर्वतिकुतादेशौ हिस्यौ च प्रकरणादिना तद्विशेषावसानं अत्रेत्ताहेरिति यथाच्याये ज्येति लुकृपीनः पुण्येमत्रार्थे वा
क्रियासमभिहारः तत्सामान्यकरोतेः समुच्चये सामान्य वचनस्य सन्नुप्रयोगश्च केइति अत्र तिङ् वैचित्र्यात्सौ
शाद्यास्याः गुणः सुधातिजाव्युत्पत्तिः सौशाद्ध्यमिति २ लक्षणात समुच्चयश्चालंकारः॥५१॥ सत्तीलयेति॥
संपति युद्धे समुदायेस्त्रियां सपत्नं मिथ्याजिसमिद्युद्धरसमरः येन रावणेनानुद्रुताऽनुधावितः बलस्य शत्रुरिंद्रः अभ्रमो भर्तु

९

रैरावनस्य सलीलया हेला गिरिगंभीरगमनानि नशंस तथा २ उच्चैः श्रवसः स्वस्याश्वस्य चित्रं नानाविधं पदक्रमं पदन्यासं
पं अर्द्धपलायितादिगतिविशेषमिन्द्रः सर्वः न प्रशशंस किंतु केव लं भीत्युगामित्वमेव प्रशंसत्तान्यथा शीघ्रमामास्कंदयद्गच्छी
ष्यतीति भयादिति भावः॥५२॥ अशक्तुवन्निति॥ अधीरलोच नोऽस्थिरदृष्टिः कौशिको महेंद्रः उलूकश्च महेंद्रगुगलो
लूक व्यालग्राहेषु कौशिकः इत्यमरः सहस्ररश्मेः सूर्यस्येव यस्य रावणस्य विक्रमकर्मणां दर्शने सोढुमशक्नुवन् हि मा
द्रेर्गुहैव गृहं तस्या तरं प्रविश्य विभ्यत् तत्रापि वेपमानः वि भ्यतेः शतरि नुमभावः दिवसानि निनाय स्त्री वर्दिवसं
वासरादिवसमरः कौशिकइत्यभिधायाः पदेकगोचरत्वेन भयश्लेषपिविश्लेष्यश्लेषाभावात् उलूकशब्दः प्रातिमू
लोध्वनिः सनसहस्ररश्मेस्तुपमानि वत्क्षिप्ताद्वन्यासिध्यंग ॥५३॥ वृहद्धिलेति॥ वृहतीशिलेव निष्ठुरकंठे यद्गुनाद
भिघाताद्विकीर्णविक्षिप्ता लोला आग्निकणाः स्फुलिंगा २ गा यस्य तत् अत एव प्रसह्य बलात् अनभिभाव्यके पराभवक
र्तुमशक्यं प्रहेनमभिभवइत्तिव्यतिकारः अलंकृत्यि स्यादिर २ स्यु च वैसव्वं च केसुदर्शनं जगत्प्रभोः सकल लोकैकं
स्वामिनः अस्य सुरद्विषो रावणस्य कंधरायां अपि कंअ पिगीयं विभक्त्यर्थे अव्ययीभावश्चेति नपुंसकत्वाद्धस्वः
हस्यो नपुंसके प्रातिपदिकस्येति कंठोगलो धमनी ग्रीवाशिर रोधः कंधरेत्यमरः नाक्रमत् अप्रतिहतं न क्रमते न वर्तते
स्मकिंतु प्रतिहतमेवेत्यर्थः वृत्तिसर्गतायनेषु क्रम इति २ त्तावात्मनेपदं प्रवृत्तिरप्रतिबंधः॥५४॥ विभिन्नेति॥ सुरा
वणो मदेन दर्पेण दानेन च मदोदर्पदानयोरपीति विश्वः दंतीगजइव विभिन्नो विघट्टितः शंखो निधिभेदः केवुन
येन सः सन्नशंखो निधिं तु रेकैवैलललाटस्थानि नवेषु बुध्य तिविश्वः अकलुषं अकलुषं च तत्तुल्यं आविलं न भवत्क
लुषीभवत् निरस्तगांभीर्यमविकारि संगाधं हेनचयस्य त स्य अपास्तानि पुष्पाणि पुष्पकविमानं च यस्मात्तत् तुष्वरं
पद्मसैव भाषिककपरसः मनुष्यस्य च धर्मसमत्वाद्दिव्यस्य ति स्वामी अस्य मनुष्य धर्मणः धनदस्य धर्मा दनिल्के
वलात् मानसं वितेतदीयं सरश्चमानसं सरासि स्थात् इति विश्वः मुकुंदे प्रकंपयामासेति न क्षोभयामासेति न किंतु २

प्रकंपयामास सैव सर्व्वः कुवेरस्य महामहिततयात्र संभावित
ते द्वे प्रतिषेधावित्ति वा मनः अत्र द्वेतिरावणेया प्रकृताप्र
प्रचेतसा वरुणेन प्रहिताः प्रयुक्ता उरगराजा महासर्पास्ते
वणस्य सरोषहुंकारेण परांमुखीकृताः व्यावर्त्तिताः अ
ष्टे प्रवेष्टिरे अत्र परिहिंसा प्रयुक्तस्यायुधस्य वैपरीत्येन स्व
यस्यौ प्रसिद्धि प्रत्यानर्थस्याभवेदिति लक्षणात्॥५६॥
स्वात्तं उस्मारितं विषाणयोः शृंगयोर्मंडलं वलयं येन स महिष
ते मज्जो घर्मे हतेपि महत स्वपरस्यात् सोपि दुर्भराद्दिष्टे
रवेन उवाहवहति स्म अस्य संयोगात् लिट् किंसात् चरिपस्यपीया
अवनतिहेतुत्व साधर्म्याद्धयवाहभरत्वोत्प्रेक्षा॥५७॥ स्पष्टाक्तिति॥
स्करो दिवाकरः स्वं कृत्यं समयेऽग्नीषु कालेष्वनुपहतान्यात्रवास्थि
कैलासि उद्यत संविद्रसमः शुविशुद्धं अनुपहतेश्रृंगाराणाठयोर
दृद्भिभिरित्यर्थः कराणामेरहनानां हस्तानां त्वग्रेवलिहस्तां प्राक
र्म्मः अनशुभाः धर्मोदिकविदवः मेघा उदन्ते प्रादिना विकल्पादुके
गीषपितद्धयान्नासहेतयतीत्यर्थः अत्र प्रस्तुतस्यर्थविशे
रः॥५८॥ कलासमग्रेणेति॥ कलाभिः षोडशांशैः शिल्पविद्या
नेकल्पा इतिवैजयंती ग्रहानञ्चमंचेता सदा तद्धेहेध्वव वस॥

त प्रकंपहेतुनिवारणाय नेत्रद्वयं संभाव्य निषेधनिवर्त्त
कृतयोः श्लेषः॥५५॥ रणेष्विति॥ किंच रणेषु आजिषु
रज्जवः वरुणोरगराजा रज्जवो नागपाशा इत्यर्थः तस्यरा
वणस्य सभयाः ससाध्वसाः जवेन प्रहर्तुं प्रयोक्तुः प्रचेतस एव कं
ठे ग्रहणादन्योऽयं विषमालंकारः विरूढको
॥परेतभर्त्तुरिति॥ अत्र मुनावधराबलेन धनुःशार्ङ्ग विधायं तं केर्तुं उत
भर्त्तुः परेतराजस्य महिषः वाहनभूतस्तदिति भावः मोरे विषाणम
भावः मज्जाः कैयादिक रुदोरुनिप्रत्ययः मकूनासदा नतं शिरः दुः
दिना संप्रसारणं हतेपि भारे हत इति विरोधः तदनुप्रणितानं
अहस्करो नीति अत्र हस्करः सूर्यः दिवा विभेद्यादिना रप्रत्ययः क
तोपि पुरुषापदि शुक्तया त्वारोहे वर्त्तमानेपि समयांशपत्रानार
पि ग्रीष्मकृतवेदोपि स्यादित्ति विश्वः असमस्यपातिभिः संकुचन्न
कराः स्वमहः सशांके स्पृशन् अत्र विश्वासानि भयादित्ति भावः आर्द्र
शाद्वयो द्वाद्वशाभावात्तौ रेयमौ क्रिकेः अस्यव धूरत्नं च कांर॥
षणमात्रसाम्यादप्रस्तुतप्रसाधक प्रतीतेः समासोक्तिरलंका
भिश्च समग्रेन संपूरणेना काले शिल्पविज्ञवद्धो त्वेन्दुर्शो कल
ताभयदंडात् सेवाधर्मत्वाच्चेति भावः मनक्वि नीर्मानिनीन १०

अयं सोपि तथैव संहृतस्याह॥ सटाच्छटेति॥ हे नरसिंह नासिंहः द्वेषुपमित समासः नान्यासो सिंह इति प्रस्तावात् सिंहस्येयं
सैंहि तामतनुमनल्पां तनुं कायं बिभ्रता नरसिंहावतारभाजा इत्यर्थः अतएव सटाच्छटाभिः केसरसमूहैः भिन्नाघनामेघा येन
अभ्रंकष विग्रहत्वादिति भावः सटाच्छटाकेसरयोस्तनुः काये हीनेऽत्र त्वचेति विश्वः तयासदेहः मुग्धोन वैमुग्धः सोप्य
नवमृत्युरिति वैजयंती योऽकान्तास्तनो तयोस्सगेनातिभंगुरैः नखैः करो विदर्यंदुरो विदारं परिक्लिश्यमानेनेति एमु
ल्य प्रत्ययः प्रतिच्छस्कारेहतः किरतेः कर्मणि लट् अच्छस्तानि ति गुणः हिंसायां प्रत इत्ति सुडागमः वज्रकठिनोऽपि नरवै
विदारितः स्वयमाननसंगोचरमहिम्नः स्तोकिमसाध्यमिति भावः॥५७॥ अथास्यानेतरजन्मन्येष्टितान्याच्छे॥ विनोद
मिति॥ अयं स हिरण्यकश्यपः पुनर्भवे त्रिदशैः समं सहसाकं साईं समं सहेस समरः रणेनदर्पोद्धतः सारात् जन्मयस्याकं
उवाः भुजकेदूयते विनोदमिच्छन्प्रागभवन्नूरवलक्षितेस्तद्या नोदाभावादाभावादित्यर्थः दिवः स्वर्गस्य लक्षितरक्षणं रक्षा
येन तत्स्तत पुरुषेण मित्यर्थः सापेक्षत्वेपि गमकत्वात्समासः अनेनैव सर्वस्यापहारित्वमुक्तं भीषयते इति भीषणं नधा
दित्वा ल्युट् प्रत्ययः निकामभीषणं सुप्सुपेति समासः रावणोपनामरावण इति प्रसिद्धं रक्षोऽभवभूवराक्षसयोनौजातस्सर्थः
विश्रवसोऽपत्यं पुमान् रावण इति विग्रहः तस्यापत्यमित्यण् कृते विश्रवसो विश्रवणरवणाविति प्रकृतेरवणादेशः पौर
णिस्तु रावयतीति रावणः इति व्युत्पादयन्ति तदुक्तमुत्तररामायणे यस्माल्लोकत्रयं चैतद्रावितं भयमागतं तस्मात्त्वं राव
ण इति नाम्ना वीरो भविष्यसीरितेत्यर्थं तात्कृतरिल्युट् रावण रक्षसोर्नियतलिंगत्वाद्विशेषणविशेष्यभावेपि स्वलिंगता
॥५२॥ अस्योद्धसमस्तं द्वादशश्लोक्याचष्टे॥ प्रभुरिति॥ योरावणः भुवनत्रयस्य प्रभुः स्वामी बभूव भवितुमिच्छुः भवते सं
नेताद्वृ प्रत्ययः अतिरागादुत्साहात् नतु फलविलंबननिर्वेदादिति भावः दशमं शिरश्छित्त्वा छेत्तुमिच्छुः कृतीछेदन इति धा
तोः सनेताद्रु प्रत्ययः इच्छसाहसः प्रियसाहसः अतएवइच्छास दशास्येष्वनुरूपं पिनाकिनः प्रसादं वरं विघ्नमिवातर्कयत
उत्प्रेक्षितवानिति परमसाहसिकोक्तिः इतः आरभ्य श्लोकपञ्चकेति यच्छब्दस्य रावणो नाम रक्षो बभूवेति पूर्वेणान्वयः

वेपिवाधित्ताः राजपुरुषैरितिशेषः सुराश्चनुच्चैः कुबेरस्यचमुपायेनांतः प्रविश्याऽनपराधानिवेदनेन मोच्यत्ता वायुनाश्चनु
कंपितादूरस्थः एकवैदग्ध्या [illegible] जीवंतीतिभावः॥६१॥तस्यरावणस्य ज्ञानाभिभाविना लोकत्तिरस्कारिणा महीप
साम्प्रतिमहत्तामहसां तेजसां महिम्ना महत्वेन एष्वादिभ्यः इमनिज्वा मुकुत्तिरस्कृतः अतएव तनुः कृशः तनूनपात्
यतीतिजाठररूपेण शरीरंधारयतीतितनूनपादग्निरितिनभा क्षितिस्तेन निपातनात्तनजोनलोपाभावः आपिजेःद्युस्तो स्येः
र्वाश्चिद्विगुणीकृतद्विरावत्तगुणस्वात्यतिशाब्दादिजेद्रियमु स्यतेतुच्छितिवेजयंतीद्विगुणात्रित्रियस्य सद्विगुणः तंतात्रि
द्विगुणीकृतंद्विरावर्त्तं निश्वासोच्छ्वासाभिः वा[illegible]नेत्रजलोक्षणैः पुस्पादिर्माणसीव्यद्वेतिविश्वाम[illegible]धूमवित्तानंधूमपटलंच
भारस्त्रिनिरपितत्सांनिध्योनिस्तेजसः धूमयत्नास्त इत्यर्थः धूमद्विगुणासंबंधे संबंधाभिधानात्रनातिशयोक्तिः॥६२॥परं
स्परेति॥किंचइंदुदीप्तमुगमित्यर्थः इंधीदीप्तौकर्त्तरिक्तः तेरावणमाराधयितुंसेवितुंपरस्परात्तरस्यमर्माणिहृदयादिजीवस्थाना
निकुलाच्चारात्रविध्यतिभिनत्तिइतिमर्माविध्यतिपरप्राणापहंतेइति यावत्रविध्यतेः क्विप्नहिव्याइतिसंप्रसारणेनहिसादिनापूर्व
स्यदीर्घः तंमर्माविधं निजेस्वीयद्विजिह्वतायांसर्पत्वेदोषोदृष्टिविषयत्वादिः तेश्चन्यद्विजिह्वत्तापि शुनताद्विजिह्वौ सर्पसूचका
विस्मरःसैवदोषस्तमुद्धतां सजातांफणिनां संबंधिभिरजिह्मगामिभिः करन्यरणादिमतविग्रहधारिणावतकैर्जुगतिभिः
अकपटत्वादिभिश्चतथाकर्णाभ्यां सहवर्त्तते इति सकर्णैःश्च[illegible] श्रवणेविहाया आविष्कृत कर्णैरित्यर्थः तेन सहेतितु
ल्ययोगेबहुव्रीहिः शेषाद्विभाषेतिकप्अन्यत्रकर्णयतिसर्वंजणोतीतिकर्णकोनियंताकर्णयतेण्वुल् ततःपूर्ववत्समासे कर्णै
कैः सनियामकैरित्यर्थः कुलेवंशेभुजंगत्तासर्पत्वं विटपत्वंचभुजंकोविटपसर्पयोरितिहलायुधः नभेजेसक्ताभुजंगइत्येतीतिभु
जंगाःगमेसुपिड्वच्चेतस्मिन्नित्येतरखिलैः खलत्वमपिसर्पे सर्पत्वमपिविहाय वेशभाषाभिः सौम्यतां भियतेरार्थःअत्रप्रस्तु
तविशेषणसाम्यादप्रस्तुतखलव्यवहारप्रतीतेःसमासोक्तिः॥६३॥ तदीयेति॥ तदीयमातंगानांचरागाभिः[illegible]विघटितैरभिहतैः
सोग्रहीतादिकैःशेषाद्विभाषेतिकप्अपुनर्निवर्त्तिभिःभयात्ततानिदानवारिणियेषांतैःगृहीताः पलाय्यसंश्रिताद्दिग्गजैः
त्रैवस्थितैःदिग्गजैःचिरायपर्याय्य दिक्षुस्थिताः गजादिग्ग

११

ज्ञाइसनुगतार्थनामकंअलंभिलभते एर्यतात्कर्मणिलङ्
मिति॥सहोष्मणा ससस्मर ज्वरेणेतिसोष्मणस्तस्यरावणस्य
कृताः स्त्रियस्तासांश्वसितानिलैमरुतैः यथानिर्वृवौनि
तथाचंद्रनाभःकणाः चंद्रनोदकविंदुसहिताः तेनतेकेम
नैर्नेनिर्वैबोधवित्रेत्तालवृंतस्याद्व्यजनेच ततज
न्याशान्नियच्छतिरितिकारणविरुद्धकार्योत्पत्तिरूपोविषमा
रामः लंकृतिःपुष्पसंपत्तिदधतोधारयंतः ऋतवःवर्षाप्रावृट् तपे
प्रावृट्स्त्रियांभूम्नि वर्षाअथशरत्स्त्रियामित्यमरः तथाकु
मेसमिपुनीभावेनमिलिताः अस्यरावणस्य पुरेव संत्ती
ष्य तेन्नेतुकुडुविनष्ट तत्तमापुः समेसययुरितिसमुदा
पत् सर्वर्तुसंवंधाभिधानात्असंवंधेसंवंधरूपातिशयो
क्तिः वैवहत इतिस्तुग्मेनाह॥अमानवमिति॥ मनोरयंमानवः
[illegible]मनोर्जौ ताविस्त्वसात् अमानवमानुषेनजायतेइत्य
मरूपेणसत्रमितिविरोधः सन्याभासत्वादलंकारः रूपा
भावः आभीक्ष्ण्येतिनिरितिः [illegible]भवतमितिशेषः आस
ताम्यन्याख्यम्भाविनेभविष्यतेभविष्यतिगम्यादयः ज्ञा

विभाषाचिण्णमुलोरितिविकल्पान्नुमागमः॥६४॥अभीक्ष्ण
चपुरभीक्ष्णंभृशमुक्षैरपिस्त्रीकादितिभावः सुरेंद्रस्यवधःवैस्त
वैचारश्चांतिमगमत् निर्वाणंनिर्वृत्तंमोक्ष इतिवैजयंती
लामृदुलाश्चतेर्जलोत्क्षणं जलोक्षितता लव्रत्तानांपवा
दार्द्रीस्याज्जलेनार्द्रमितिवैजयंती अत्रवसंतस्य त्यागोपा
लंकारः॥६५॥तपनेति॥ सदानित्यंनतुयथाकालं प्रसूनं
नरञ्जीष्मेणनिदाघउष्णोपगमउष्णाउष्णगमस्तपःस्त्रियां
हिमागमोहेमंतः शारदोतथाशिशिरोवसंतत्तल्लक्ष्यात्सू
तिवास्तव्यवस्तारः वसेस्तव्यकर्त्तरितव्यत्प्रत्ययेवृद्धिः
यसमुदायिनोर्यद्विवक्षयासमानकर्तृकं अथपुरेयुग
क्तिः॥६६॥सव्याय मासनविनाशसुभ्यमपिदुग्धापुनस्त
तस्येदृग्भिर्मणिप्रत्ययेपर्यवसानात् ज्ञात्वावेकवचनेअन्य
जेग्रन्येष्वपिदृश्यतेउप्रत्ययः तथापिमनोःकुलेजातेरा
ट् प्रभाविनमितिमहानुभावंतस्मिन्नकश्चिद्विरोध इति
नःस्वस्यश्रेतपसंतकरोतीतिश्रंतशब्दात् तत्करोतीतिण्यं
नन्नपि[illegible]ज्ञो रावणः [illegible]जनकस्यापत्यंजानकीसीतातां

ज्ञानतोऽप्यमोघेनेमानिहंकारेणमाहमानिनःसदाप्राणसंये
मुच्यतीत्यर्थःकारणेनकार्य्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः॥६७॥
पुमानदाशरथिःअतइत्यभवन्रामःसन्नित्यर्थःभवतेर्लङ्॥
अमुंरावणंअविद्धानिसेतुवंधेऽद्भिभिरभिहतानिअतएवच
कंनिषकाल्लंकासमीपेसमयानिषकाशदेशसामीप्येसुवच
श्यतेइतिद्वितीयाहनिष्यातिअवधीत्अभिप्रायश्चनेल्लङ्
र्थःशेषप्रथमः॥६८॥अथेति॥अथराक्षसःदेहसागानेतरं
भूमिकांरूपांतरमिवशैलूषोनटभिल्लयोःभूमिकारचना
मित्यर्थःअवाप्यशिशुपालसंज्ञयातिरोहितात्मातिरोहि
सतस्मादन्यएवएतत्तदोःसुपोकोरनञ्समासेहलीतिन
र्गणिलटयथैकएवशैलूषोरूपांतरंअस्थायतत्तद्वेषभा
दन्यइवभातीतिदेजन्यंतदेवेसवश्यंसंहार्यइतिभावः
ति॥सःशिशुपालोवालःसन्वपुषाचतुर्भुजोभुजचतुष्टय
त्रिलोचनोलोचनत्रयवानासीत्त्र्यंवकइतिध्वनिःवालवि
वासनकरेणवलिनाम्नाक्रांतमहीभृद्धिविष्टतराज्यकःस
तेजसारविःअसंशयंसंशयोनास्तीत्यर्थःअर्थाभावेऽव्य
निवदाधिव्ययस्याविकाहाव्यपाहवामनःतानिवदाधि

तिअभिमानएवएकंमुख्यंधनंयेषांतेप्राणसंशयेपिनमानं
॥स्मरतीति॥भातीतिभवान्भारेईवतुःदृष्टास्वस्यापसं
त्रुद्देशाच्चनांतादंडकारण्याच्चनितापहारिणसीतापहर्तारं
लेतीज्ञलानियस्यसःअतएवआविलक्ष्यंतपयोधिंविलंघ्यले
मताविति हलायुधःसमयानिषकालाकेतेप्रतियोगव्यपिद
तिअरोहननेभवान्स्मरइतिकाकुःप्रसभिजानासिकिमिस
सेपत्तिछलनापरःपरप्रतारणपरःएषरावणःशैलूषोनटः
यांस्यान्मूर्तांतरपरिग्रहइतिविश्वःअपरांउपपत्तिंभवांत
तरूपःसनूसोपिरावणःसन्नपिपरैत्तितरैःसनभवातीस
ञ्समासेसुलोपाभावःप्रतीयतेज्ञायतेप्रतिपूर्वादिणःक
षादिभिःअन्यइवभातितद्धृदयमपिमानुषदेहपरिग्रहा
॥६९॥अथेतदैजन्यंत्रिभिराविष्करोति॥सवालइ
वालासीत्तत्कृष्णइतिध्वनिःतथामुखेनपूर्णेंदुनिभस्तत्तुल्य
शेषणातसंप्रतिसंप्रतितत्सर्वमतर्हितमितिभावःसंप्रतितुयु
नूअत्यत्राप्युप्राप्तशैलःवलिहस्तांशवःकराइत्यमरःउच्चैः
यीभावःवपुषामुखेनचेतियेनांगविकारइतितृतीयाह
वयमपिस्त्रिगानांविकारइतिप्रकृत्यादिभ्यउपसंख्यानमिति

ला:उत्सुकःकर्तुंउत्कापितुंउत्सुकंकर्तुमित्यर्थःउत्कउन्मना
सासामानभेदन्नतुरेणेत्यर्थःकुतःरतिंवितन्वताविरच्यय:
सिनेविलसनशीलस्यचौकयलघककत्पस्येमइतिधि
क्रीडालीलाच्चनर्मचेत्यमरःनाकारिइतिनकिलकार्येवस्र
यंसंभाव्यनिषेधनिवर्त्तनेनञ्द्वयमितिवामनःअवेदोप्र
कारिणाअनेनरावणेनयदिदग्धलिलाक्षतुरविलासिन्यइ
यान्पाटःअन्यथाविरुद्धार्थप्रतीतेस्तेनक्लिष्टार्थास्यदोषा
सिनीनांयादंतपत्रिकाविभ्रमार्थानियानिदंतमयानिदंत
तासांविधत्सयाविधातुमिच्छयाविपूर्वाद्धातेःसन्निर्मिमे
स्त्रियामप्रत्ययादिकाप्रत्ययेअपनूनंजातुकदाचित्जातुसा
विषाणंदंतपत्रमुनिशृंगेस्यात्क्रोडद्विरदंतयोरितिविश्वःअ
न्यथाकथंगजाननस्यैकदंतत्वमुत्प्रेक्षतेनूनमिति॥६९॥
चनार्यःभ्रुक्तांतस्त्रियइत्यर्थःतासांपरिधानानिअंतरीया
धूननेन्वालनेधूञोण्यंतात्ल्युःधूञ्प्रीणेनुग्वक्तव्यइति
तापराधस्यादितिभावःउरुषुताःसांसक्तिस्यवुलोलचक्षु
रिसमरःअतएवतस्यप्रियेणप्रमोदास्यभूतेनअंगीकृता

इतिनिपातनात्उत्कंशब्दात्करोतीतिण्यंतात्तुमुन्पठीयः
ताचंद्रिकाभिःअनुरोतिःभिज्ञरागंवर्द्धयताचइंदुनाविला
नुणप्रत्ययःतस्यरावणस्यनर्मसाचिव्यंक्रीडासंपर्ककरित्वं
र्थःअनैन्विसमाहनर्मसाचिव्यनिषेधनिवारणार्थंनञ्द्वं
केतस्याप्रकृतेनर्मसचिवश्लेषःगपरुपानिरस्येति॥वृहं
त्यर्थःतासांमुक्तिताःविलासिनीविभ्रमदंतपत्रिकेतिसाधी
यतेःक्लिष्टतदर्थावगमहेतुत्वायतौभवेदितिलक्षणात्विला
पत्राणिविभ्रमशब्दयोःषष्ठीसमासपर्यवसानात्तादर्थ्यलाभः
स्यादिनाइकारःअवलोपोऽभ्यासस्यस्यादिनाभ्यासलोपःतत
दंष्ट्रिसमरःउध्दतमुत्पाटनेचविनायकस्यदंतेनायकंएकं
यापिपुनर्नप्ररोहतिकिमन्यदकार्यमस्येतिभावःएतत्रा
॥निर्ज्ञातेति॥निर्ज्ञांतेगरहंनिर्ज्ञांतंगृहशंणतयोरितिविश्वःअ
णिअंतरीयोपसंख्यानपरिधानमन्ययोंशुकइत्यमरःतेषां
नुकृतेनस्फुटासाध्वसापराधेनापिअंतःपुरद्वीहस्यम
षःसंदष्टःसक्लिष्टःकीवपुमान्कूःलोलत्र्यलसतरस्ययो
म्लानिदोषायेतिप्रकंपनेनवायुनाअनपराधेअपराधाभा

सं०का०
१३

शशीतस्याः कुल्यामयोः दुत्तपरिरंभ्रो तस्कृथायाक्षी यालिंगनं तत्र यन्निपीडनं तस्य सहमहं सहेतुं दधातु प्राकृचित्तविर् स०१
ह्रूपा तु सत्तमागेन शकेण संप्रति हलसादान्निक्षेके राज्यं भुज्य तामिसर्थः अत्रदाक्षीर्यस्योद्दृष्टि मतिविशेषणगा
त्रानिपीडनक्षमहं प्रतिहेतुलो तथा पदार्थहेतुकेकाव्यलिंगमलंकारः हृदयनिपीडनक्षमं लंब्धसंबंधो तथा संबंधेसंबंध
रूपातिशयोक्तिरिसर्थालंकारोवृत्तानुप्रासश्च संसृज्यते पुष्पिताग्रवृत्तं अयुजिनयुगरेफतोयकारो युजिचनजो
जरगाश्च पुष्पिताग्रेति लक्षणात् ॥७४॥ अथ तस्मिन्सुरमुनौ नारदे इति शेषः भूतां वा तं वा व्यारुसउक्तानंतरमुत्पतिते
स्वमुङ्गते पुरोऽग्रे रं दोः श्रियं बिभ्रति सति अथ मुनिवाक्यानंतरं कोपं भ्रुकुवत स्त्रत्याश्लिसंगीकृतचतः कोपं प्रकृष्टं गीकृते
रोष इति विश्वः चेदीनां जनपदानां राजा चैद्यः शिशुपालः स्वद्धत्केशलादाम्भुय इति अउप्रत्ययः तं प्रति कृद्धस्य शार्ङ्गि
णो वदने व्योम्नी अनिशं सर्वदा अव्यभिचारेणेत्यर्थः शत्रूणां विनाशपिशुनः सूचकः चेद्भुभ्रुकुटिर्दिते केतुः स्फिति पानां
विनाशकृदितिप्रसिद्धादिति भावः केतुरुत्पात विशेषः केतुर्ध्वजे पताकायामिति निपातात्मतत्सुरागमः अनेनावयार्थ
भूतवीरससस्य त्साहतत्स्रोत्साहस्य कारणं रौद्रस्य स्थायी क्रोधः स्यानुभावेन भ्रकुसाकारणभूतो नुमेयः इसुक्त
तेषा दविनाशार्भूतस्यांगिनो वीरस्यापि स्थायीयत्नेनानमउत्साहो प्युत्पन्न इत्येवसनुसंधेयं इंदोः श्रियं विभ्रतीतिश्र
त्रमुनेंदुश्रीयोगात् सदृशीमिति सादृश्यपेक्षात् दसंभवद्वस्तुसंबंधरूपा निदर्शनालंकारः वदने व्योम्नी रूपमाम्य
कुटिधूत्वेनचकेतुध्वलादिशङ्केना सहप्रतिपादनरूपोऽपक्रवः तत्र शत्रुविनाशनस्तूचकेत्वपेक्षितें दुसान्निध्यव्योम्नी
वस्थानसंपादकत्वेन निदर्शनोपमयोरुपकारोपकारकत्वादंगांगिभावेन संकरः चमत्कारकारितया मंगलाचरणत्व
पकतया सर्गासमाप्तौ केश्रीशब्दप्रयोगः यथाह भगवान्भाष्यकारः मंगलादीनि मंगलमध्यानि मंगलांतानि शास्त्रा
णि प्रथंते वीरपुरुषाणि च आयुष्मत्पुरुषाणि च भवंति अध्येतारश्च प्रवक्तारो भवति शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं सूर्याश्वैर्मसजस
तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितमिति लक्षणात् सर्गांते वृत्तभेदः यथाह दंडी सर्गैरनतिविस्तीर्णैः श्राव्यवृत्तैः सुसं-

१३

धिभिः सर्वत्र भिन्नवृत्तांतैरुपेतं लोकरंजनमिति अथ कविः काव्यवर्णनमाख्यानपूर्वकं सर्गसमाप्तिं कथयति इति इति शा
ब्दः परिसमाप्तौ मध्ये कृतावितिकविनामकथनेन महाकाव्यइति महत्प्रबंधेन लक्षणसंपत्तिः सूचिता शिशुपालवधकाव्य
वर्णनयोः कथनं प्रथमः सर्गः समाप्तः इति शेषः एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यं ॥७५॥ इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणमहो
पाध्याय कोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते माघकाव्यव्याख्याने सर्वंकषाख्ये प्रथमः सर्गः समाप्तः ॥१॥ अस्मि
न्सर्गे मंत्रवर्णना यचीजं श्रावयति ॥ यियक्षमाणेनेति ॥ अथ इंद्रसंदेशश्रवणानंतरं ॥ यियक्षमाणेन यष्टुमिच्छता यजते
सनेतालरशानजादेशः पार्थेन पृथ्यापुत्रेण युधिष्ठिरेण तस्य दमिसएण अन्या स्वाहूतः अह्वान जस्रत्र कः आकारितः कृयते
कर्मणि क्तः संप्रसारणदीर्घौ तथाभिचैद्यं शिशुपालं प्रति लक्षणेनाभि प्रति आभिमुख्ये इत्यव्ययीभावः अभिरभिरयोगे
इति कर्मप्रवचनीययोगे द्वितीया प्रतिष्ठासुः प्रस्थातुमिच्छुः तिष्ठतेः सन्नंतादुप्रत्ययः मुरं द्विषन् मुरारिः द्विषोमित्र इति शतृप्रत्य
यः नलोके सर्वत्र शत्रुवेति वैकल्पिकः षष्ठी प्रतिषेधः कार्यद्वयेन सुरकार्यस्वहृत्कार्यरूपेणाकुलो विप्रतिषेधाच्च व्याकुलः
द्वयोः संश्लिष्टः अतो मंत्रस्यावसर इति भावः ॥१॥ एवं मंत्रवीजसंदेहमुत्पाद्य मंत्रोचितं देशागमनमाह ॥ गुरुकाव्येति ॥
अथ संदेशहरणानंतरं असौ हरिः अभिनभः पूर्वपदेऽव्ययीभावः कर्मप्रवचनीयत्वे वा द्वितीया गुरुकाव्यौ बृहस्पतिशुक्रावनुगाव
नुगावनुयायिनौ यस्यां तां गीष्पतिर्धिषणो गुरुः शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य इति चामरः चंद्रस्येमां चांद्रीं श्रियं बिभ्रत् अत्र श्री तुल्या
श्रियमिति निदर्शनाभेदः उद्धवसीरिभ्यां साहं उद्धवरामाभ्यां सह सदः सभां आसदत् आगमत् सदसः प्रसादत्वादिति भावः
सदेर्लुङि पुषादिद्युताद्यॢदितः अङ् अत्र मनुः गिरिपृष्ठं समारुह्य प्रसादं वा रहोगतः अरण्ये निःशलाके वा मंत्रयेदविभावित
मिति ॥२॥ जाज्वल्यमानेति ॥ जगतः शांतये अनुपदं पश्चात् समुपेयुषी मीलिता जाज्वल्यमाना भृशं ज्वलंती धातोरेकाचो हल
लादेशः क्रियासमभिहारे यङ् अत्र तौ हृटःश तस्रान जादेशः रात्रप्रसौ नराः पुरुषाः शिखिनोऽग्नयः तेषां त्रयी द्वितीयां त
यस्य च जादेशे द्वित्वेणसादिनागीपसभामास्थानीं सैव वेदिः वेदिपरिसमाप्तिमिति प्रमरः तस्यां ध्वनौति दीप्यते स्म लङि
तद्रूपकालंकारः ॥३॥ रत्नेति ॥ रत्नानां स्तंभाः शालीबद्धीसमासः विशेषणस्यपर्यवसानाद्धिकारार्थहो॥

सं०को०
१४

तेषु संक्रांतप्रतिमाः संक्रांतप्रतिबिंबाः प्रतिमाने प्रतिबिंबप्रतिमे समः इत्यमरः तेत्रयः एकाकिनोऽसहायाः अपि एकाकिनो असहा-
येसाकिन्च प्रत्ययः परितोऽभितः सर्वतः पर्यभिभ्यां चेति तसिप्रत्ययः सन्न सर्वोभयार्थे वर्त्तमानाभ्यामिष्यते पौरुषेयेन प्रतिबिं- स०२
बभूयस्त्वा सुरुषसमूहेन च ताड्वे स्त्यैस्त्रान्न कास्मिरे पुरुषाध्वर वध विकार समूहे तेन कृते छिति वक्तव्यामिति प्रत्ययः
एतेन विजनत्वमुक्तं यद्यपि निस्तंभे निगद्याङ्के च निर्भिन्ने तरसंस्त्ये प्रासादाग्रे त्वरएपवामंत्रये द्वाबभावितमिति कामंदर
कीये मत्रेभूमेस्तंभप्राचुर्यप्रतिषेधो दृश्यते तथापि इतस्यापि विजनत्वोपलक्षणत्वाददोष इति भावः ॥५४॥ अध्यासामिति
या१ अमीत्रयो म्नातेग्रहे मपीठान्यध्यासामासुः अधितस्थुः यथूपविषादृर्थः अपि शीङ्स्थासां कर्मेति कर्मसंज्ञा सुउपवेश
नेलिटि दयापाद्भ्रत्नाम प्रत्ययः कृञ्चानुप्रयुज्यते द्वित्वसोरनुप्रयोगः अम्प्रत्ययवत् कृञोऽनुप्रयोगस्येति कृञ एवेति निय
माद्रसे र्नात्मने दैत्ये पीठैः केसरीभिः सिंहैः क्रांतानां त्रिकूटस्यात्रिकूटाद्रेः शिखराणामुपमा सादृश्यं समूहेऽधावहः कर्म
णि लिटि संप्रसारणे त्रिकूटान्यस्य स्य सर्वसे ज्ञा कूटो शिखरं श्रृंगमित्यमरः उपमालंकारः ॥५५॥ गुरुद्वयायेति ॥ अप्योपवेश
नानंतरं विचक्षे इतिविचरणे व रुक्षा के तरि लुङि न्यासकारः अस्यनयोक्त प्रतिषेधेव त्वार्थ इति व चक्षुः ख्याञ् इति भावः
रि: गुर्वी रुद्धयरामयोः पितव्य जेष्ठभ्रात्रो द्वयाय द्वाभ्यां गुरुभ्यामिस्यर्थः गुरुणोः महतो रूपयोर्कं द्वयोः पूर्वो क्तयोः स्वविप्रतिः
षेधं विरोधमाचक्षते आख्यातवान् तुल्यबलविरोधो विप्रतिषेधः ॥५६॥ ध्यायतीति ॥ कुंदमाद्यभावः पुष्पविशेषः माघ्यं
कुंदामित्यमरः कुंदकुटलाग्रप्रविदंताः यस्यतस्य कुंदकुट्मलाग्रदतः अग्रं तयुभवद्वयवराहेभ्यश्चेति अग्रान्तादपदवहुव्रीहि समासां
तौ वैभाषिको दताद्देशः तस्य हरेः सरस्वतीम्वंतःप्राधानासभाम्वंतः संसभाध्यंतराभित्यर्थः संद्योतितानप्रकाशितायैस्तैःस्थितैःस्मि-
ति तेव क्षालितेव स्नाते सर्यताल्केर्विरीक्षिताः अर्तिह्रीत्यादिना पुमागमः मितंहस्वः श्रुत्वैवर्णस्फुटाक्षरास्य प्रकांति क्रोभवत्स्या
भाविक्यावर्णस्रुत्वैर्हेतुलमुत्प्रेक्षते स्मितपूर्वापिलापीहरिरिति भावः ॥५७॥ स्त्वामिति वियद्भूर्णश्रुत्वैः स्नानकार्यविप्रबोधं निवेद्य
तत्रस्य मतमावेदयिष्यन्नूपंडितमानिवेतावत्सम्हिरूरति ॥ भवद्भिरित्यादिकार्यव्वान्वं अववरप्रदाय संप्रजनायेत्सर्थः
नो अस्माकं च वचांसि सिद्धिस्तात्स्यापनार्थमुच्यते न तु सिद्धांतले वेन सर्थः तथाहि पूर्वरज्यते स्मिन्निति पूर्वरंगो नाट्यशालांतस्यकर

१४

ततीयाकराक्रांतेत्यादिनाश्लेषानुप्राणितेयमुत्प्रेक्षा रविसंशयमिति तस्य पूर्णेन्दुनिभस्त्वपमायाः संसृष्टिः हरितस्त्वादितुल्यमा-
त्यादिति भावः ॥५८॥ स्वयमिति ॥ यद्गुरुद्वयस्य स्वयं समर्थनेन तुष्टत्वात्प्रसादवैलादिति भावः सुरैर्द्वरक्षासंदेव
व३ दीनैया तुषनानां अनुग्रहावचनयोः प्रसन्निग्रहयोर्विधाता कर्ता ऽसौ शिशुपालः अभिरामिरा राधिताभिर्देवताभिः
स्वराद्भिर्विंतीर्णे दत्तोवीर्यातिशयः प्रभावातिशयो येषां तान्दशाननादीन्हसतिश्रन्नस्य प्रसादलब्धैश्वर्यमपिक
र्थंयाच्चकेस्तुल्यते तिगर्वोद्धसतीयर्थः ॥५९॥ बलेति ॥ जिगीषुरगानिसोसाहचतेसर्थः तेनशिशुपालेन बलावलेपात्
बलगर्वोद्धुनापिपूर्ववत्पूर्वजन्मनीव जगत्प्रबाध्यते तथाहि सतीपतिव्रता यथाहिदिव सुनिश्चलाअतिस्थिराप्रकृतिः
स्वभावोभावांतेष्वपिपुमांसमभ्येति पतिं या नारी चरति मनो वा क्कायसंयतासा भर्तृलोकमाप्नोति सद्भिः साध्वीति ई-
र्यच्यते इति मनुः उपमोपमेयपुरस्कृतोऽर्थान्तरन्यासः ॥६०॥ तदेनमिति ॥ तत्तस्माद्धेतोर्विधातुरपि उल्लंघितशासनेस्व-
यंविधाता इत्युक्तेरित्यातिक्रांत दैवज्ञमित्यर्थः कीनाशः कर्षुके क्षुद्रे कृतांतेपशुघातिनोरपीतिविश्वः नन्वेतत्रापूर्णकर-
सोन सर्पमारणभवादृशामवश्यकर्तव्यत्वादितिभावः आह शुभेतराचारेण दुराचारेण विक्रिमाः परिपाकेननिर्वृत्ताः
कालपरिपाकेनप्राप्ता अपदोयेषां ते तथोक्ताश्चितक्रियापचेः क्रिक्प्रत्ययः क्रमेमर्विसमितितद्धितेमम् प्रत्ययः असा-
धवोदुष्टाः सतां भवादृशां जगन्नियंतृणां विपाटनीयाबध्याहि न च नैर्घृण्यदोषः स्यादेव तेषांविनाशविभितत्वमात्र
त्वादस्माकमितिशयेन शुभेतरेत्यादिविशेषणगतिः सामान्येनविशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥६१॥ किंचेत्यदृष्टनिग्र-
हैत्यादिनानुग्रहस्य स्यादित्यास्ते हृदयमिति अरिवधोद्यात्तरिपुनाशलाभात्तत्तदुद्धृतिं मनेश्चिंतसात्मत्तदावयस
स्वामिति यावत् पश्वादिहादौ शक्नोदिमनिच्प्रत्ययः कृतेहलादेलचोरितिस्वप्रत्ययः स्वचिह्नस्वइति उपधायाहस्वः र-
पुरःशत्रुपुराणि दारयतीति पुरंदरः इंद्रः पूःसर्वयोर्दारिसहोरिति स्वप्रत्ययः स्वचिह्नस्वइति उपधायाहस्वः वाचंयमपुरंदरौ
चेति निपातनाद्देते हेमुमागमः अतस्यहृदयं कर्तृपुरःभूयोपिपूर्ववदेवेतिभावः चनपुत्रकयोः साद्दरोमांचयोपुलको

सं०का० १५

वेष्वपि खलो नमस्यत इति भावः महासमपराध्यतीति दुष्यतीति यत् क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानामित्यादिना चतुर्थी तत्र इति शेषः च तदोर्नित्यसंबं स०२
धात्तद्वये न परितप्येद्दूङ्दूङ् परितापे देवादिकात् कर्तरि लट् तमेकमनेकं तुल्यो कट सते गर्हितं ददातीति यत् लुपसदचरजपजभदह
दशगृभ्यो भावगर्हायामिति यङ् जपजभदहदशभंजपशां चेति नुमागमः अदोषो लोकः दहनं सोढुं दुःखाकरोति दुः
खमनुभावयतीत्यर्थः दुःखात्प्रातिलोम्य इति डाच्प्रत्ययः अतएव तत्क्षेप एवास्मि यावत् पार्थस्तु प्रार्थनायां पक्षे तन्मात्रापेक्ष्य इति
भावः ॥११॥ स्वमतेति निगमयन्नुपसंहरति तत्प्रश्नपुरःसरं दर्शयति ममेति ॥ तावत् मम तस्मात् श्रवणपर्यन्तमित्यर्थः ममम तमिदं
अंगेष्यामे तेव्यवच्छेदार्थस्य बोधनार्थकाः स्फुः स्फुट स्फुटीकरणे [illegible] इत्यमरः चां युवयोः अपि युष्मदस्मदोः षष्ठी चतुर्थी
द्वितीयास्थानयोर्वान्नावाविति वामादेशः मतमस्मदीयं विधेयोलोट् तदपि मयाज्ञातव्यमन्यथा संदेहानिवृत्तिरिति भा
वः विदुषस्ते कुतः संदेह तत्राह अज्ञातसारो ज्ञाततत्त्वार्थो यः कार्यवस्तुनि कर्तव्यार्थे संदिग्धे संशेते अतो ममापि संदे
ह इत्यर्थः दिहउपचये कर्तरि लट् च लब्धे हे सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥१२॥ यावदिति ॥ कार्यवेल
याकानर्थायावदर्थं यावदवधारणइत्यव्ययीभावः यावदर्थवदनि यस्या सा अभिप्रेयसमिताक्षरमित्यर्थः वाचमादाय गृहीत्वा उक्त्वेत्यर्थः विरराम
तूष्णीमास्त व्याङ्परिभ्योरमः परस्मैपदं तथा हि तस्यापि मितं हितं सः उत्तमः प्रकृत्यास्यभावेन मितभाषिणः वचोविलापविशेषो द्विविधो भावः पू
र्वं दलंकारः ॥१३॥ अथाद्य भिः कुलकेन राममेव वर्णयन् स्तद्द्वाक्यमवतारयति कुलकं तु पाटोल्लेख्यद्धकं संबंधात्त पंचकेसमरः ततःइत्या
दिना ततो रामो जनार्दनस्तरेणाल्वयः सपत्नो रिपुः रिपुर्वैरि सपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृदः इत्यमरः तस्यापनयोपकारः तस्य स्मरणेन
योऽनुशयः पश्चात्तापः भवेदनुशयो द्वेषः पश्चात्तापानुबंधयोरिति विश्वः तेन स्फुरतीतिअनुशयस्फूः तेन स्फुरन्नोष्ठोबिंबमिव
सुपक्वत्रुमासः रामाया अोष्ठविंबस्य चुंबनेन वितीर्णोष्ठविंब चुंबनं चेत्स्फुरत्येन वीतश्च अनुपक्रमणोविधिः चेत् प्रस्थः
अोष्ठेह्योः समासेवापरकृपं वक्रं चोते नोष्ठनोपलक्षितः समरसुरतयोः समरसदृक्ति भावः उपमाद्रुमासयोः संसृष्टिः ॥१४॥ विवक्षिता
मिति ॥ विवक्षितां वक्तुमिष्टामपि मानादसौ वक्तुमिष्टां वचो वृत्ते तवासनेन लक्ष्मणि तः तस्यैव विवक्षाहरणं एव स विलंबितो हि प्रतिसंहृतां १५

रामानुरोधान्निरुद्धां अर्थविदः कार्यज्ञस्य अतएव पवनव्याधेरुद्धवस्य गिरमुत्तरपक्षतां प्रापयन्नस्पष्टमसत्पक्षावलंबिताद्
इति भावः एतेनास्य व्यग्रता ॥१५॥ घूर्णयन्निति पुनः मदिरास्वादेन मद्यपानेन योमदस्तेन पाटलितारक्तीकृता द्युतिर्यया सा
रेवसा वदनेय दुष्टिर्यस्य मद्यलेपतां बूल्लादि अक्षिचुंवनसंक्रांतं इति भावः अयस्याद्ददनेोद्धिं नः निःश्वासाधरचुंबनयोरिति विश्वः ते
नपरिपूतेन दृढं पुटयोर्यस्तेरशोपूरणं यन् भ्रामयन् इति कामविकारोक्तिः उच्छिष्ट परिपूते स तत्र रतिकाले मुखस्थीर्णाम्बुजं मारयेटके
णनात् ॥१६॥ आश्लेषेति ॥ पुनः आश्लेषेलोलुपायाः आलिंगनलुब्धायाः वध्वांस्तनयोः कार्कश्यकाठिन्यस्य साक्षिणीं उपद
र्शीं नीरसं प्रीयमानं तयेति भावः साक्षात् द्रष्टरि संज्ञायामिति साक्षात् शब्दादिनिः प्रत्ययः वनमालामभिमानो दुर्दैरंकारत्तेमुखा
निलेनिश्वासमारुतैम्लापयन् म्लापयन् म्लापयतेर्ण्यंतात् लृट् शत्रादेशः आदेच इत्यात्वपुगागमः अम्लानेम्लानसंबंधाभिधाना
दतिशयोक्तिः ॥१७॥ दधतीति ॥ पुनः संध्यायामरुणं ब्योम्नि स्फुरंती तारा अनुकुर्वती कृतितव्योकाः कुतः द्विषति शत्रौ द्वेषेण रोषे
णोपरक्तेन वपुषि संगिनीः सक्ताः स्वेदवि प्रुषः स्वेदविंदून् पृषंतिविंदुपृषताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रियामित्यमरः दधतं दधानं ना
भ्यस्ताच्छतुरिति नुमभावः उपमालंकारः ॥१८॥ प्रोल्लसदिति ॥ पुनः प्रकर्षेण उल्लसतां कुञ्चतां प्रोतानां स्यूतानां पद्मरागद
लानां माणिक्यशकलानां लिखा कांसा प्रोतेति प्रपूर्वाद्वेञ्सकर्मणि क्तः यजादित्वात्संप्रसारणं हस्ताः तरा सगौ नीलोत्तरीयं द्योप्रा
वारो तरासंगौ समौ बृहतिकात्या संव्यानमुत्तरीयं चेत्यमरः तस्यरुचिः स्यूतपल्लवस्य क्रांत्यौ तपल्लवीं विदधत् विदधानः लोहि
तेसादृश्यात्सैपनिदर्शनालंकारः ॥१९॥ केकुमीति ॥ केकुम्बिकन्यायाः रेवत्याः वक्रं स्यांतर अंतरे च सेन स्पिपालंकोऽपि वासे
गेरूपवंगापि कवमित्यर्थः वस्वजयोनुसर्गेरस्मनुपस्त्वाद प्रत्ययविधानादुपस्त्वाच्य पदम् प्रत्ययः मुखामोदस्य मुखगंधपचि शेवश्यामोदः

[illegible]

उद्धवमनन्तुदिरनच मदिरारामनुख्यगंधयोस्वगंधतिरोधानेनरामामुखतं द्रुमयगंधमुखीकारात्तद्गुणयोस्तत्रे तरस्येत विशेष
लेन पूर्वसापेक्षत्वाद् गंगाभावेन संकरः तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्योत्कृष्टगुणाहृतिरिति लक्षणात् ॥२९॥ जगादेति वदन्तमिति ध
मकपटं यस्य तस्य प संवदनमेव च पप्रि सर्वः छलनादिशेद्धृनासहलप्रतिफादरूपाधूर्वः तस्य पर्यंतपातिनः प्रांतचारिणः मधू
निलिहंति इति मधुलिहां मधुपानं किंचिदुद्गतेरुद्धित दंष्ट्रांशुभिः केसरापावनमयन्निति तद्गुणालंकारः तस्य मधुपसंनिधाय
कापन्वयसापेक्षत्वेन संकरः ॥२३॥ रामो जगाद स्तु ते किं तदिष्टाकांक्षायामाह ॥ यदिति ॥ वासुदेवेन नदीमिषदिनेत्रकातरं नत्रादिन
कोऽस्य सनादीनवनिर्दिष्टदोषत्रादीनवो मतः इति हलायुधः यद्भूसईरितं उत्तिष्ठमानस्तु परः इत्यादिना यानापेक्षमा क्रियायदुक्तमि
त्यर्थः तस्य वचसः सपदि क्रियाकेवलमुत्तरं सिद्धांतस्यैकप्रातत्वादिति भावः ॥२४॥ श्रयोतदेवप्रतिपाद्यविध्यन्ननत्यातिशय
नीयतयापस्करोति ॥ नैतद्विति ॥ लघुसंक्षिप्तमप्येतत्तद्वचः भूयस्यावह्नतरयाविस्ततरयापी सर्थः द्विवचनविमत्यत्तेस्य
दिनाइयस्तु मितिके लोपो नत्वबहोरिति कारलोपो वहोक्त भूस्यादेशः वाग्जाता तिशयते नातिरिच्यतेगुर्वर्थत्वादिति भावः श्रीरक
मलिलादियकविद्रुत्पर श्रादेशश्रादेशः तथाहि इंधनोपानन्दत्तिं धनोधककाष्ठराशिदाहकोऽल्पयानपि सर्थः किंपद्यमधव
भावः श्रग्निस्तिष्ठप्रमयापूर्वगं स्वर्ग मल्पीयसमपीतिभावः नाहेति नातिक्रामति तेजसः प्रभावस्यैव चसोऽर्थवह मत
परेतु रिसर्थः श्रत्र समानधर्मस्य विंबप्रतिबिंबतयोक्तेर्दृष्टांतालंकारः ॥२५॥ यदि च तहि वचोंतिशाय्यते अत्र तर्हि तवापिवा
गारंभे तरश्चाह ॥ संक्षिप्तस्येति ॥ अतोऽहरिव च नातिशयत्वादेव स्तु विस्तरतरः प्रपंचतराप्रथमेवायश श्रृत्य जप्रतिबंदे सतोरब
इति वमेवाच संक्षिप्तस्य श्रल्पाक्षरस्यापि श्रयो नगरीयसः सेतिक्तस्य सर्थः श्रल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवद्विश्वतोमुखं श्रलोभमन
वद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुरिति लक्षणात् श्रस्यैव वाव्यस्य भाष्यभूतामाह्यः समानिसमासः दमादौ जैतोर्थ भूतं कविसमातीर
तोरिव तेत्यिति वेजयंतीमवेतु व्याख्यानरूपमवेहिसर्थः सूत्रे व्याख्यानो विशेषो भाष्यं सूत्रस्थं पदमादाय वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः
स्वपदानि च वर्ण्यंते भाष्यं भाष्यविदो विदुरिति लक्षणात् मया तु तदेव विशेषप्रकाशनाय व्याख्यायते न त्वतिशयाय प्रपंच्यायते त
सदेवेद्यर्थः उपमालंकारः ॥२८॥ इत्थं यानं सिद्धांतयित्वा तवोद्धवमतिशयं हृदि निधाय त्रिभिः प्रसाचष्टे विरोधिइत्यादि ॥ कृतीना

अत्र पूर्वरंगो नाम रंगप्रसाधनाख्यो रंगविघ्नप्रशांतकारी नांपाठगीतवादित्राद्यनेकांगविशिष्टो नाट्यादौ कर्तव्यः कर्मविशे
षः तदुक्तं वसंतराजीयम् यन्नाट्यवस्तुनः पूर्वं रंगविघ्नोपशांतये कुशीलवाः प्रकुर्वंति पूर्वरंगः प्रकीर्तितः इति स पूर्वरंगो नाटकोद्
भवनाटकीयं तत्र वर्ण्यमित्यर्थः यद्वृत्तं तस्य वस्तुनः इतिवृत्तस्य प्रसंगाय प्रसंजनाय प्रवर्तनायेति यावत् अत्र तः प्रथम
वादोनदोषायेति भावः पूर्वरंगः प्रस्तावेन श्री रंगराजः तस्मिन् सपूर्वरंगविधाय्यादौ सूत्रकारेण श्रमनायके विनिर्गते प्रवि
श्य तद्रूपदपरः काव्यमास्थापयेन्नटः प्रथमं पूर्वरंगश्च ततः प्रस्तावनेति च आरंभे सर्वनाट्यानामेतत्सामान्यमीष्यत
इतिदशरूपकाद्युक्तमेदविरोधादिति अत्र तदि वाक्यपूर्वरंगयोः प्रसंजकस्वरूपसामान्यस्य वाक्य हृयेश द्वातरेण व
यमिर्देशात् प्रतिवस्तूपमालंकारः स्फुटं तु ॥३०॥ सेप्रतिसमतामाह ॥ करदीति ॥ दिक्षोजितैरजेयनपीलेरिण नशक्तिनर्तिभ्यः
केरप्रकृत्योगात्कर्मणोबद्धीभ्रात्रमिः भीमादिभिः हेतुभिः श्रकरदाः संपद्यमानाः कृताः करदीकृताः भूपालाः येन स तथो
को वशीकृतराजमंडलइत्यर्थः तपसः सुतो धर्मपुत्रः तपस्याद्वायणादौ स्याद्धर्मेलोकांतरेपि चेति विश्वः श्रस्माद्भिन्ना
श्रस्मामिर्विनेत्यर्थः पृथक्कृविनेनादिना ततीयाविकल्पात्पक्षे पंचमी इज्यायै यागाय यज्जयजोर्भावे क्विप्वच स्वपिदि
नासे प्रसारणं नमः स्वस्तीत्यादिना च तुर्थी श्रलं समर्थो भूरस्तु भविनष्टीलः भूष्णुर्भवि विष्णुर्भवितेत्यमरः ग्लाजिस्थाश्च
कुरिति स्नुप्रसयः तुल्या गुणभावः श्रतो जैत्रजात्राएव कार्यानयज्ञयात्रेति भावः ॥३१॥ ननु यज्ञांतेजैत्रजात्रायामुभ
यानुसरणं स्यात्तत्राह ॥ उत्तिष्ठमान इति ॥ उत्तिष्ठमानो वर्द्धमानः उदोनूर्द्धकर्मणीत्यात्मनेपदं परः शत्रुस्तु पथ्योनपे
तपथ्यं हितमारोग्यं चेच्छतापुंसेति शेषः नोपेक्ष्यः नश्रोदासितव्य इत्यर्थः कुतः हियस्मात् तौ वर्द्धिष्णुमारोलट
याः समरः सशत्रुभृशक्लिष्टौ नीतिज्ञैः समौ तुल्यवतीश्रामनातावाख्यातौ श्रल्पीयसोप्यरेर्वृद्धिर्मतानर्थाय रोगवत्
दस्याः प्रवृत्तेरि सोशयवानाहा ॥ नद्धृयइति ॥ सहतोपस्वी साहतीनामहरेः पितृष्वसा उत्सादिभ्योऽञ्तस्याः सूनकेयः

स०२०

१७ लक्ष्यात्त्वेध्यं लक्ष्यंशरव्यंचनिमित्तंच समंविदुरितिवैजयंती अपराद्धेषुः स्खलितबाणः स्यधनुः प्रहरणमस्यधानुष्कोधन्वीप्र स०२
तरणमिवविवेकवल्गितमिवरव्यातिष्फलं कार्यमस्य वचोग्राह्यं न स्यात्तु बाल्यस्येतिभावः॥२६॥ इत्थं षाड्गुण्यादिपाठमात्रेण मं
त्रइतिप्रसिद्धिः संप्रति स्वयंमंत्रस्वरूपमाह॥ सर्वेति॥ सर्वाणि कार्याणि संध्यादीनि तान्येव तानि शरीराणि तेषूपमितसमासः वाक्यसौ
गतानामिवेति लिंगात् तेषु सर्वेषु कार्यशरीरेषु सर्वेषु शरीरेष्विव च सर्वकार्येष्वित्यर्थः अंगानि स्कंधाइवेति पूर्ववत्समासः तेषां
पंचकंमुक्त्वा स्कंधपंचकमिवांगपंचकंहित्वेत्यर्थः पंचपरिमाणमस्येति पंचकं संघः संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेष्विति
कन्प्रत्ययः सुगतो भक्तिभजनीयएषां सौगताः बौद्धाः भक्तिरिति अण्प्रत्ययः तेषामन्यआत्माइव महीभृतामन्यो मंत्रो नास्तिक
र्मणां समारंभोपायः पुरुषद्रव्यसंपत् देशकालविभागः विनिपात प्रतीकारः कार्यसिद्धिश्चेति पंचांगानि यथाह कामंदकः सहायाः
साधनोपायाः विभागो देशकालयोः विपतेश्च प्रतीकारः सिद्धिः पंचांगमिष्यत इति रूपवेदनाविज्ञानसंज्ञासंस्काराः पंचस्कं
धाः तत्र विषयप्रपंचो रूपस्कंधः तद्ज्ञानप्रपंचो वेदनास्कंधः आलयविज्ञानसंतानो विज्ञानस्कंधः नामप्रपंच संज्ञास्कं
धः वासनाप्रपंचः संस्कारस्कंधः एवंपंचधापरिवर्तमानो ज्ञानसंतान एवआत्मा इति बौद्धाः एवंच यथा बौद्धानां सर्वेषु शरीरे
षु स्कंधपंचकातिरिक्त आत्मा नास्ति तथा राज्ञामुक्तांगपंचकातिरिक्तो मंत्रो नास्तीत्युपमालंकारः तत्रसांगसमग्रमेवेदंपमेव
यात्रकालइतिभावः॥२८॥ अथ मंत्रितार्थक्रियाविलंबे दोषमाह॥ मंत्रेति॥ संवृत्तं गुप्तैः सर्वांगैः पूर्वोक्तैरुपायादिभिः उरस्पला
दिनिश्चोपलक्षितोपि सर्वांगसंवृत्तोपीत्यर्थः मंत्रो विचारः अधीरो भीरुः युध्यते इति योद्धा भट इव पचाद्यच् परेभ्योऽन्येभ्योऽरि
भ्यश्चपरंदूरान्यमुखेषु परो रिपरमात्मनोरिति विश्वः भेदो विदारणं तृतीयगामिले च तस्य शंकया चिरं स्थातुं विलंबितुमित्यर्थः
नसहते नक्षमते शकधृषादिनातुमुन्प्रत्ययः अतो न विलंबितव्यमन्यथा मंत्रभेदकार्यहानिःस्यादिति भावः॥२९॥ किंचेति॥
स्वरूपपर्यालोचनयापि न विलंबः कार्य इत्यभिप्रायेणाह॥ आत्मोदयः परज्यानिरिति॥ आत्मनः उदयः सिद्धिः परस्य शत्रोः ज्यानिः क्षीणा हानिर्ज्या
शीभ्यो निरितौणादिको निप्रत्ययः इतिद्वयं इदंपरिमाणमस्यास्य एतावती किमिदम्याला इतिवत्तत्पोपाध्यायउगितश्चेति ङी
पनीतिर्नीतिसंग्रहः एतद्व्यतिरिक्तोनकश्चिन्नीतिपदार्थोस्तीत्यर्थः परस्मात् षाड्गुण्यादिवर्णनं सर्वोप्ययमस्यैव प्रपंचः १७

तद्वयमुरीकृत्यांगीकृत्य उरीकृतं उररीकृतमंगीकृतं इत्यमरः ऊर्यादिच्विडाचश्चेति गतिसंज्ञायां कुगतिप्रादय इति समासे क्त्वो ल्य
बादेशः कृतिभिः कुशलैर्वाग्मिस्वयंवाग्मिनं कस्कादित्वादलुक् स एव वर्धयति पुत्रेसादिना सत्कामिति स्वामी तत्र छंदो विष
यत्वाश्रात्मगणादि हान्याः प्रत्ययः प्रतायते विस्तार्यते कर्मणि लिट् तनोतेर्यकीत्वात् तस्मादात्मोदयार्थिभिः अविलंबात् गुरु
ऊन्त्र्यः कुतः तन्नोत्तरीयकत्वात् तस्येति भावः॥३०॥ ननु लब्धोदयस्य किं परोच्छित्त्यात्तत्राह॥ तृप्तिरिति॥ महीयसां महात्म
नां परेण प्रभूतापि महिम्नापि ऐश्वर्येण तृप्तियोगः संतोषलाभो नास्त्येव तत्प्रभावपूर्णः सन्नप्युदधिः कांक्षीवव्य
र्थमितिभावः महार्णवो दृष्टांतः निश्चयो यस्मिन् स दृष्टांतो निदर्शनमुपमानमिति यावत् नराज्ञास्ववृद्धावलंबुद्धिःका
र्या असंतुष्टा द्विजा नष्टाः संतुष्टाः पार्थिवा इव सलज्जा गणिका नष्टा निर्लज्जेव कुलांगनेति न्यायादिति भावः ना
येदृष्टांतालंकारः बिंबप्रतिबिंबभावेनौपम्यस्यगमकेनस्यौ स्यानात् किंतु दृष्टांतशब्देन तस्याभिधानादुपमालंकारः
अतएव दृष्टांतोदाहरणे निदर्शनरूपाः शब्दानप्रयोक्तव्या पौनरुक्त्यापत्तेरित्येकावलीकारः॥३१॥ तथापि संतोष
दोषमाह॥ संपदिति॥ यः स्वल्पया संपदा सुस्थिरमात्मानं मन्यते इति सुस्थिरंमन्यः स्वस्य मानी भवतीत्यात्ममानेखश्चेतिख
शप्रत्ययेमुमागमः तस्याल्पसंतुष्टस्य तां स्वल्पसंपदं कृतकृत्यस्तावतैव कृतार्थो विधिर्दैवमपि न वर्द्धयति इत्यहं मन्ये पौरुष
हीनं दैवमपि जुगुप्सते तस्माद्वृत्तः पराभ्युदये दितिभावः॥३२॥ किंच पराक्रमतएव वंशोदयो नान्यत इत्याह॥ समूलेति॥ मानिनो
ऽभिमानवतः परान् शत्रून् समूलं हत्वा समूलघातं घ्नतः उन्मूलयंत इत्यर्थः समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः इति णमुल्
प्रत्ययः कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोग इति हंतेः प्रयोगः नोदयति किंतु हेतुबोदयेतीत्यर्थः अत्रहेतुवोदयेसंचयसंधंगांठंतमो
ध्वतमसंध्वांतेगात्ठेऽवध्वतमसमिसमसः अवसमंधेभ्यस्तमसः इति अप्रत्ययः प्रध्वंसितमंधतमसं येन सः उदयात्स्वागिरितिभा
तिभावः रविरुदाहरणं दृष्टांतः अत्रापि दृष्टांतोऽयमलारणयइति यद्युपमालंकारो न दृष्टांत इति द्रष्टव्यं किंचानुच्छिन्नशत्रोः प्रति
ष्ठैवदुर्घटेत्याह॥३३॥ विपक्षमिति॥ विपक्षमखिलीकृत्य अखिलमुच्छिन्नमकृत्वा अनुन्मूल्येत्यर्थः प्रतिष्ठा दुर्लभा खलु तथाहि

सं०का०
१८ उद्वेजकत्वधूलिस्पर्शाभाविनीमितिभावः पंकतामतिशास्त्रप्रोक्तस्पर्शः नावतिष्ठते किंतु नीचैरेव तिष्ठतीत्यर्थः समवप्रविभ्यः स्थ इत्या सं०२
त्मनेपदं वाक्यभेदेन प्रतिबिंबापेक्षा तद्दृष्टान्तालंकारः ॥३४॥ नन्वयमेकाकी शिशुपालः किमस्माकं करिष्यतीत्यत्राप्रियमप्युक्त
इति ॥ एकोपि रिपुर्यावत् प्रियतेऽस्य वतिष्ठते धरु अवस्थाने इति धातौ स्तोदादिकात्कर्तरि तिङ् यद्विलक्षितिरिक्तदेशः तावत
त् सुखं कुतः यावत् तावच्च साकल्यावधारणे विरामरः तथाहि सिंहि कायास्त्रपर्पुमानसैंहिकेयो शत्रुः तमस्तु शत्रुः स्वभानुः सैंहि
केयो विधुंतुदः इत्यमरः अस्तु राहुः हंदेवानां पुरा जो सोमं क्लिश्नाति बाधते हि प्राणुर्यात्तो मरहेणैन स्यर्थ इतिभावः तस्मात्
दकोपि शत्रुरुत्खेयतव्यः अनेनः शिशुपालस्यैवशत्रोः श्रवणं निराशयेदिति तात्पर्यं विशिष्टेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थां
तरन्यासोऽलंकारः ॥ननु सुहृदो यस्य किंनः करिष्यति इति सापेक्षं तस्य बलवत्तावत् मित्रामित्रबलावलत्वविवेके तावत्का
रोति ॥ सखेति ॥ क्रियया उपकाराद्यकाराव्यतररूपया निर्वृत्तः कृत्रिमः क्रियया निर्वृत्तः कृत्रिमः ... स्वभावज सहजादरीयान् बलीयान् एवं श
त्रुश्च कृत्रिमो गरीयान् कुतः हि यस्मात्तो कृत्रिममित्रशत्रू कार्यात् उपकारापकाररूपकार्यवशात् निर्वृत्ताविति शेषः उक्तं कामन्दके
धेयावज्जीवमनपायादनयोर्मित्रामित्रभावो व्यनपायीतिगरीयस्त्वमितिभावः सहजप्राकृतौ नैव मित्रौ हस्यातामितिसहज
तः सहज एकशरीरावयववान् तत्र सहजं मित्रं मातृष्वस्रेयपैतृष्वस्रेयादिः सहजशत्रुस्तु पितृव्यतत्सुतादिः प्रकृत्यासिद्धः प्रा
कृतौ तु शत्रुमित्रे वा अमित्रो मित्रे वा स्यातां तावपि कदाचित्कार्यवशादनियमेनोभयरूपतामापद्येते न तु कृत्रिमवत्प्रत्यु
शत्रुरेव मित्रं च मित्रमेवेति कृत्रिमावेव मित्रामित्रौ गरीयांसौ न तु सहजौ नापि प्राकृताविति सर्वथा एतेन कृत्रिमत्वं सार्वपक्षी
तिसिद्धं ॥३६॥ एवं चेदस्माकं चैद्यस्वेयः शिशुपालः सहजमित्रत्वात्संधातव्यो न तु यातव्य इत्यत्राह ॥ उपकर्त्रेति ॥ उप
कर्त्रा उपकारिणा अरिणापि सहजेन प्राकृतेन वेति शेषः संधिः कार्यः अरित्वापवादेन कृत्रिममित्रतायाबलीयस्त्वाद्यावज्जीवमा
विन्यस्तत्रोमत्वात् इतिभावः ननु साक्षाद्दरिणा कथं संदध्यात् मित्रेणापकारिणा विरुध्यादित्याशंक्य क्रियया तयोर्वैपरीत्यादस्ते
षरस्माद्धि यस्मादुपकारापकारावेव तयोर्मित्रामित्रयोर्लक्षणं ॥ १८

मदान्
कुशलीनो गिरः कर्त्राः विशेषिवचसः प्रकृतिकूलवादिनो वाग्मी शान्तचक्रनृपविदो वदावदो वक्तावाग्मी वाचयति इत्यमरः मूकान्
निर्वाच्य कुर्वते भजंते इत्यर्थः अनुलोमानुकूलान् विधेयपक्षान् तेऽनुलोमास्त्रनुकूलवाद्वि सर्वथा तान् जडान् नृपि प्रवाचः प्रगल्भवा
चाः कुर्वते अत्तानास्पदं गिरः प्रतिवाच्या इत्यर्थः अनृताशीतामाधूकीकरणमुदात्तप्रवाचः करणं त्राशयेयवस्तुकरणरूपो विशे
ब४ षालंकारो भेदे संधिसंबंधरूपातिशयोक्तिः प्रभोत्वा — त इति सकर्मकात्पा नन्वाप्तनीतेने स्वामिना युद्धे फलमनागतइतिन्या
येन शास्त्रवचनेन प्रतिकूलमपि गाह्यमेवेत्याशंक्याह ॥ द्विति ॥ दुष्टा मेधा येषां ते दुर्मेधसो मन्दबुद्धयो विनियममपि च अज्ञा मे
धयोरिति समासान्तो सिच्प्रत्ययः ज्यायान् श्रेष्ठतमः शक्तीनाम् इति कृत्स्नपरिसंगुणाः संधिविग्रहयानासनद्वैधीभावसमाश्र
याख्याः षट् शक्तयः प्रभुमंत्रोत्साहाख्यास्तिस्रः सिद्धयः पूर्वोक्तशक्तित्रयसाध्याः पुरुषार्थलाभात्मकाः पुरुषार्थलाभार्थ
का मोर्थकामस्ततास्त्रिसः प्रभुसिद्धिर्मंत्रसिद्धिरुत्साहसिद्धिश्चेति उदयाः वृद्धिक्षयस्थानानि षड्विन्यायेनोदयाः उच्यन्ते
तत्र वृद्धिक्षयौ स्वशक्तिसिद्ध्योः पूर्वापस्थात्त तदुपचयापचयौ स्थानं साम्येनावस्थानं ते च त्रय इति एतानि सर्वाणि
व्याकर्तुं व्याख्यातुमलं समर्थाः पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थाद्विति तुमुन्प्रत्ययः पंचांगनिर्णयशक्तिविकलानां संध्यादि
स्वरूपसंख्यामात्रपाटकानामश्रेयस्करत्वादुद्धवादयोऽनागतवचनाः इत्यर्थः मिसंधिः तात्पर्यं त्वाम्रः सिंहः संधिर्नो किं
स्याकरणलक्षणमेकं यसंधिः विरोधो विग्रहः विजिगीषोरशिं प्रतियात्रा यानं तयोर्मिथः प्रतिबद्धशक्त्योः कालप्रतीक्षया तूष्णीमवस्थानमास
ब्धितं वैमंत्रः कर्तव्यार्थेषु स्थेयान्प्रयत्न उत्साहः अवगतमस्त्यदिति संक्षेपः ॥३८॥ नन्वशक्तो कार्यव्याख्यातेवशास्त्रतः स एवमा
स्यवचन इत्याशंक्याह ॥ स्रा ॥ अनिर्लोडितमिति ॥ अनिर्लोडितमनालोचितं कार्यं येन तस्य कार्याकार्यमजानत इत्यर्थः वाचोऽ
स्यसंतिवाग्मी चावदूकः वाचोयुक्तिः पटुर्वाग्मी वावदूकश्च वक्तरीत्यमरः वाचो ग्मिनिरिति ग्मिनिप्रत्ययः तस्य वाग्जालं वाग्गु बो

स०२०
१९

तथापि विरोधवात्सोढव्य इत्याशंक्याह ।। महत्त्वमिति ।। यः क्षमी स्वतन्त्रः क्षमी सह्यो ऽपि तुल्यविधिनुएः प्रत्ययः स सोढा मनागल्पं वा अभ्यासात् इतो स०२
अपीति भावः अनभ्यासस्य सरस क्रुद्धा अल्पेऽपीति भावः विरोध्येतमपकुर्वाणं कामं सुखं यथा तथा क्षमा तु क्षमैतां क्षमेत संभावनायां
लोट् शमनमहतां दीर्घं स्यादिति दीर्घः क्रियासमभिहारेण भृशं पुनः पौनःपुन्ये सर्वः न चपुंवा व्यवच्छेदेनैकार्थं तदेवाह विराद्धृतेः शा
त्रुकः क्षमेत सोढुं शक्नुयात्तन्न कोपी सर्वः ।।४३।। ननु सर्वदा क्षमैव पुंसां भूषणं अतोपराधे विपक्षे तव्यमत आह ।। अन्यदेति ।। अन्य
दा सुरतव्यतिरिक्तकाले योषितो लज्जेव पुंसो ऽन्यदा अपरिभवे क्षमो भूषणं परिभवे तु योषितः सुरतेषु यथा धाष्ट्र्यमिव ध्वंसे
ध्वस्तु निपातः स्वादिसमरः पराक्रमः पौरुषं भूष्यते ऽनेनेति भूषणं आचरणं एवं क्रियावच्यनेहालिय तलिंगत्वाविरोध इति स्व
ल्पमोक्तव्यं ।।४४।। अथ परिभवे प्यपराक्रमे प्रशंसितमादामाहा ।। मेति ।। यः परस्य अपकर्तुः रव तुल्यामपमानेन यद्दुःखं तेनदग्ध
स प्राप्तिस्त्र तदेव माजीव न जीवितः स नमाज्याक्रोशइति लटः शप्तादेशः जीवति प्राणान् धारयति जनन्याः क्लेशका
रिणः गर्भधारणादि प्रसवादिवेदनाकारिणः तद्वत्ति क्लार्थक्रियाहीनस्य सर्वः तस्य अजननिरजननं अनुत्पत्तिरेवास्तु
जननी क्लेशानिवर्त्यर्थमिति भावः आक्रोशने जीयक्तिनजीपूर्वाज्जनिधातोरनिप्रत्ययः ।।४५।। अवद्यजः पादेनाह
तेसतस्त्याय मूर्द्धनमाहेतुरेवशिरोपि रोहति तद्रजः अन्ये तनमपीति भावः अपमाने ■ सहपि स्वस्था तेतुष्टादेवदेह
मतनाहुरंकेषं व्यतिरेकः ।।४६।। अस्य पार्यतइति ।। किंच जातिमासणादिः सुकृतस्य पुरुषार्थं अन्यत्र गोत्वगमनयाच
कृशोत्वादिभिः स्वामीधेयभूतैः करणैः किंचिदर्थं गुणः शौर्यादिः तैः साधनैः करणैर्नीतीया केचिदर्थक्रिया इज्या अध्ययनयादि
दानादिव्यवहाररूपं प्रयोजनमसंपादयतः उभयत्र तादृशी त्वात्वसंभवादिति भावः पुंसो जन्मसत्ता लाभः यदृच्छा शब्दवत्
थापरिकल्पितस्याजात्यादिप्रवृत्तिनि■मित्तशून्यस्य गिस्य डुस्यादिशब्दस्येव तत्र तस्येवेति वति प्रत्ययः स्वेच्छा यदृच्छा स
ब्दः स्वेरिता प्रवेरिता समौ इति केशवः संज्ञायै केवलं संज्ञार्थमेव एकं च परिभाषितं किंचिन्नाममात्रमनुभवितु मन्यवत्तता
दृशं नाममात्रमनुभवितुमित्यर्थः ।।४७।। एवमपौरुषं भूषयित्वापौरुषं भूषयति ।। तुंगत्वमिति ।। अग्नौ तुंगत्वमौन्नत्यमस्तीतिरो
षः अस्तिभवतीति पर्याय प्रयोज्यमानो ऽप्यस्तीति भाष्यात् भवतीति पूर्वस्यार्थः लटः संज्ञा इतरा अगाधता नास्ति सिंधौ
१९

समुद्रे अगाधता गंभीरतास्ति इदं तुंगत्वं नमनस्विनि धीरे तु अचले नियता एते तु रलयोरभेदेकारणं तदुभयं तुंगत्वमगाधता चा
स्तितस्मादद्रिसिंधुभ्यामधिको मनस्वीति व्यतिरेकालंकारः ।।४८।। संप्रति शत्रौ मार्दवमनर्थायेत्याह ।। तुल्येति ।। स्वर्भानु
र्राहुः अपराधे तुल्येऽपि भानुमंतं सूर्यं चिरेण ग्रसते हिमांशुं चन्द्रं आशु शीघ्रं ग्रसते जिलतीति यत् ग्लासते ग्लासते जीरपि समभिधान
मि१ तत्तत्प्रदिम्नः मार्दवस्य फलं स्फुटं तस्माद्विपक्षे तीक्ष्णेन भवितव्यं अन्यथा मृदुः सर्वत्र बाध्यते इति भावः एतत् अप्रस्तुत म
प्रस्तुतार्कं दु कथनेन सारूप्यात् प्रतीयत इत्यप्रस्तुतप्रशंसाभेदोयं अप्रस्तुतस्य कथनात् प्रस्तुतस्य गम्यतेऽप्रस्तुतसैसेयद
ए प्यादि विंद्यवित्येतिलक्षणात् ।।४९।। एव तदेवभंग्यंतरेणाह ।। स्वयमिति ।। आसाराणां दुर्वलानां निदर्शनं दृष्टांतः अतएव बहुत
एमिरद्दसमासः तृणं बहुतृणं तृणकल्प इत्यर्थः विभाषासुपाल्लकुच पुरस्तादिति बहुच्प्रत्ययः प्रकृतेः पूर्वं च भवतिस्यादिषु दस
मासौ बहुच प्रकृतिविवेकः इति वचनात् प्रकृतिलिंगतालघुनिष्ठौ रूपेण तोऽल्पेपि परवात्पुरिव सुपमितसमासः बहुत
प्रणम■ ते स्वयमेव फलीभवति कर्मवत्कर्मणा तुल्य क्रिय- ति कर्मवद्भावे भाव कर्मणोरिचात्मनेपदं नदुहस्नुनमां यक्चिर
णामिति यक्प्रतिषेधः वायुना तृणमिव अल्पीयसा व्यरिणा लघुरक्लेशेन परिभूयत इत्यर्थः उपमालंकारः ।।५०।। पुनः पौरुषगुणमा
हते जस्विति ।। दवीयानपि दूरस्थोऽपि स्थूलदूरेत्यादिना पूर्वगुणपणादिपरलोपौ तेजस्वी तेजस्विता मध्ये गण्यते संख्यायते
तस्यादि पंचभिरग्निभिः साध्यं तपो यस्य तस्य पंचतपसः पंचाग्निमध्ये तपस्यत तपस्तपनोऽर्कोजातवेदसामग्नीनां पंचमः
पंचानां पूरणः पंचमो जातवेदा भवतीत्यर्थः विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।।५१।। गुणं तरं व्यतिरेकेनो
ह ।। अरूहेति ।। रुद्धेऽरुद्धे तेषु विद्विषां मूर्द्धसु हेलयालत्या पादमकृत्वा अविधाय नञ्पूर्वे इति निषेधात् समासेपि न ल्याबादे
शः कीर्तिः कर्थंकारं मिसर्थः अन्यथैवं कथमित्थं सुसिद्धप्रयोगश्चेदिस्तनर्थकाद्धेव करोतेः कथं पूर्वात् णमुल् अनालंबनानिराधा
राधांदिवमधिरोहति न कथंचिदित्यर्थः किंचिन्निः■ ऽन्यादिकमनाक्रम्यो च्यसौधस्योपरि■ दुरारोहत्वादिति भावः तस्मात्की
र्तिमिच्छता पौरुषमेवाश्रयणीयमिति श्लोकतात्पर्यं

सं०७० २०

कीर्तितः। अत्र धूमे दोषचारात्समानकर्तृत्वनिर्वाहः। अत्र प्रस्तुततया कीर्तयितुमिष्टस्य महिम्नोऽप्रस्तुतप्रासादारोहकस्त्रीय सं०२
वहारप्रतीतेः समासोक्तिः परिस्फूर्तिः प्रस्तुते प्रस्तुतस्य चेदिति लक्षणात्॥ ५३॥ रूपमेव क्रमेण यद्दृष्टान्वयव्यतिरेकेन
दृष्टान्तमाचष्टे॥ अंकेति॥ अंकमुत्संगमधिरोपितो मृगो येन स चन्द्रमाः मृगलांछनो मृगांकः। निहतं यथा तथा स्थिते
हतो मृगयूथो मृगसमूहो येन सः केशरी सिंहो मृगाधिपः उभयत्राविरुद्धा तद्गतिदोषः तस्मादुभयो मार्दवं कीर्तयेत्पौ
रुषं तु कीर्तयेदिति भावः। अत्राप्रस्तुतकथनात्प्रस्तुतार्थप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसा अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात्सा यत्र प्रस्तु
ताश्रया इति लक्षणात्॥ ५३॥ ननु सामादिसुकरोपायमुपेक्ष्य किं पक्षिकसिद्धिना दंडेनेत्यत आह मनुः॥ साम्ना भेदेन दानेन
न समस्तैरथवा पृथक्। विजेतुं प्रयतेतारीन्न युद्धेन कदाचनेति॥ तस्मात्सांत्वमेव प्रयुक्तमित्याशंक्य ह्रस्वं निराचष्टे
चतुर्थ्यादिना चतुर्थोपायसाध्ये दंडसाध्ये रिपौ सान्त्वं साम सामसाम सान्त्वमुभे समे इत्यमरः अपक्रियाऽपकारः तथाहि
स्वेदस्वेदार्हे आमज्वरे स्वेदे न प्रतिकार्यमित्यर्थः स्वेदस्तु स्वेदने धर्म इति विश्वः आमज्वरमपक्वज्वरं प्राप्य आमो रोगो
रोगभेदे आमोऽपक्वे तु वाच्यवदिति विश्वः प्राज्ञः कोऽम्भसा परिषिंचति न कोऽपीत्यर्थः ज्वरितस्य पक्षे कवलेनोद्धवस्य तां
त्वमुद्दीपकं स्यात् तस्मात् दंड एवेति भावः वाक्यभेदेन प्रतिबिंबकरणापेक्षात् दृष्टान्तालंकारः॥ ५४॥ सामेति॥ सकोपस्य
रूढवैरस्य तस्य चैद्यस्य साम वाक् प्रियोक्तयः सह सा अकस्मात् प्रतप्तस्य दकमथितस्य सर्पिषो घृतस्य तोयबिंदव इव प्रत्युत वैपरीत्ये
न दीपकाज्वलनकारिणः न शान्तिकरा इत्यर्थः तस्माद्दूरादेवमनुवचनं तु अप्ररूढवैरविषयं॥ ५५॥ एवंस्यते यदि केचित् दुद्धाद
यः प्रसाद्यक्षीरनतान्प्रसाद्यता गुणानामिति॥ गुणानां संध्यादीनां मयथा तथ्यात् यथार्थत्वमः नति ऋम्यवर्तते इति यथा
तथं तथायोग्यमिति यावत् यथा हृत्यतु यथा तथमित्यमरः यथार्थेऽव्ययीभावः पुंनपुंसकमिति नपुंसकत्वं ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदि
कस्येति ह्रस्वत्वं ततो न ञ्समासः अयथा तथ्यं तस्य भावः तस्मादयथातथ्यात् अयथाप्रयोगाद्धन्यकालेऽन्यप्रयोगादित्यर्थः
येर्थप्रयोजने विघ्नावयंति विघटयंति निघ्नंति कार्यहानिं कुर्वन्तीत्यर्थः अप्राप्ता नांयंजते तेषु यथोक्तेषु तत्तद्धारि
णए इत्यर्थः अवज्योवहुव्रीहिर्व्यधिकरणो॥ ५०

२०

स्वरूपोल्लक्ष्यं तद्दृष्टव्यं उपकर्तृविमित्रे अपकर्तृवशात्रुरित्यर्थः तस्मात्सहजमित्रेऽपि चैद्ये क्रिययाशत्रुत्वाद्यातव्य एवेति भावः
॥५६॥ अथ चैद्यस्य कृत्रिमशत्रुत्वं तु लक्षयति श्लोकेनाह॥ तथेत्यादि॥ हरेः रुक्मिणीं हरता बंधुभिः समं तेन तत्संबंधेन राक्षसप
धर्मेणोढ्रत्वेत्यर्थः राक्षसो युद्धहरणादिति याज्ञवल्क्यः गान्धर्वो राक्षसश्चैव धर्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृताविति मनुः तया चैद्यो
विप्रकृतः विप्रियं प्रापितः तथाहि वद्धमूलस्य रूढमूलस्य वैरतरोः स्थिरः महत्त्वाधानमूलत्वं हि रूपकसंसृष्टोऽयमर्थान्तरन्या
सः सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः॥ ५७॥ प्रत्युत नापि त्वं विप्रकृत इत्याह॥ त्वयीति॥ त्वयि भोगसरप्येषु मांसभोमनरद
सिंधिच्छिः॥ ५८॥ अपकारान्तरमाह॥ आलप्येति॥ स चैद्यो वभ्रोः यादवभेदस्य दारान् भार्याः भार्या जायाथ पुंभूम्नि दाराः स्यात्तु कुटुं
बिनी इत्यमरः अपाहरदिति यत्तद्दारा हरणं आलप्य आर्यालं नालपनीयमित्यर्थः अलं खल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वेति क्त्वाप्रत्ययेस
मासे क्त्वो ल्यबादेशः यत्तत्पापानां पापात्मनां कथाकथनमपि दुःखावहं नपिचित्यपिकुत्सितम् इति उप्रत्ययः अत्र
र्यालंशत्वासमर्थाः खलु नमः सक्तिस्याते यादिना चतुर्थी अत्र निषिध्यमानालपनकार्यमश्रेयः प्राप्तिः तत्तत्खेन तत्कारणा
पनिषेधसमर्थनात् काव्यलिंगसमर्थोऽर्थान्तरन्यासः॥ ५९॥ अत्रापि तमाह॥ विराद्ध इति॥ एवं भवता विराद्धः विप्रकृतः राधे
रनिष्टकर्मणि क्तः वहुधा नोऽस्माकं विरोद्धा विप्रकुर्वन् श्रुत्वा नाम हरेः पितृष्वस्रा तस्याः सुतः पैतृष्वस्रेयः सहजमित्र
मपीति भावः स चैद्यः क्रियया पूर्वोक्तन्यायक्रियया अपरिनिवृत्ते कृत्रिमशत्रुः क्रियते इत्यर्थः अतोऽबली यस्मादनुपेक्ष्य इति
भावः॥ ६०॥ तथाप्युपेक्षार्थं दोषमाह॥ विधायेति॥ ये नराः पुमांसः पुमांसः पंचजनाः पुरुषाः पूरुषा नरा इत्यमरः सामर्थ्ये प्रागेव सरोष
वैरमपकारं विधाय स्वयं चाप कृतेऽप्यर्थः उदासते उपेक्षन्ते ते नराः कक्षे गुल्मे कक्षस्तु गुल्मे दोर्मूले गजायां स्यात् एव इति
अग्नियुदासते शेरते इति विशिष्टोदासिन्यशयनयोर्वाक्यार्थयोर्निर्दिष्टे कक्षसंभवात्सा इत्युपलक्षणेन संबंधो वाक्यार्थवृत्ति
तिरिति निदर्शनाभेदः न चायं दृष्टान्तः वाक्यभेदेन प्रतिबिंबकरणाभावात् तस्योत्थानात् अत्र तु वाक्यार्थस्य मारोपाद्ध्यौक वाक्याता तद

३

सं०का०
२१

कथमस्यायं पक्षोऽभ्युपेत्यवादेनोक्तः वस्तुतस्तु शूराणामायतकालशत्रुं प्रति नगन्तव्य इति नियम इति निश्चितं सहं बलमन्यच्चेत सं०२
योऽभिन्नत्वं कृतं क्षयं नैव यमिति पक्षः एव दृष्टः शास्त्रसंमतो द्वीपच यथाह कामन्दकः यदा प्रमथ्येत् संप्रसमं नियं तु पराक्रमात् दूर्जे
तमप्यमित्रं तदाऽभियायादहितानि कुर्वन्नुपायतः कर्षणपीडनानीत्यपि प्रेसा तन्नीतिरिति परः शत्रुरापदि गम इति
नीतिरिति यतदा यदि गमनं मानिनि शौर्याभिमानवतात्रि येल ज्ञाकरमि सर्थः किंतु पूर्णं उपचितगात्रः सबला नाक्याप्तः
शत्रुस्तस्य मानिनो विधुरुन्तुदः पूर्णः सन् विधुं तुदतीति हिनस्तीति विधुंतुदो राहुः विध्वरुणास्तुद इति खश प्रत्यये मुमागमः तस्य
इवोत्सवाय कीर्तये सर्थः अतो बलिना बलवान्नेयो यातव्यः बलिनक्ष वयमिति भावः॥ ३६॥ तर्हि पूर्वोदाहृतमन्यादिशास्त्र
विरोधः स्यादित्याशंक्याह॥ अन्यदिति॥ उद्धृत्य खलमनर्गलं प्रसरपीडनः समिति यावत् सहबलमन्यतन्त्रास्त्रेणमन्या
दिशास्त्रेणनिकृष्टात् उदाहृतपरव्यसनकालनियमितसलंसमन्यत उक्तार्थानुल्कृष्ट लक्षणे बलक्षणपमन्यशद्धस्यार्थः स
ना मौधिकरणं यथोस्ते तयोर्भावः समानाधिकरणमेकाश्रयत्वं कुतः नकुतश्चिदित्यर्थः तयोः सहानवस्थान विरोधादितिभाव
तस्मादुभयोरुदितानुदितहोमवद्भिन्नशास्त्रार्थत्वादितरेतरशास्त्रविरोधो नबाधक इति भावः॥ ३६॥ तर्हि नः किमिदानीं का
यमतआह॥ इदमिति॥ इंद्रप्रस्थस्य पार्थनगरस्य गमे गमनेऽस्त्वदन्तिक्रिगमनक्तोस्त्व प्रत्ययः माकारि तावत् न क्रियताम
वेत्सर्थः यावत् तावत्परिच्छिदे कार्ल्स्यमानावधारण इति विश्वः कृञः कर्मणि लङ् माङि लुङ् स्मोत्तरे लङ् च माङ्योगमत्र
प्रतिषेधः किंतु अत्रैव यज्ञोद्देशः अस्माकमिमे अस्माकाः युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् चेति विकल्पादणप्रत्ययः तस्मि
न्नेव युष्माकास्माकौ चेति अस्मादेशः तेन तदन्तिकेऽस्तेति नो सन्निधिरेव सान्निध्यं स्वार्थे ष्यञ् प्रत्ययः अस्माकानां दन्ति
तां प्रस्तुतेनैव स्वकार्येण गम्यत इति पर्यायोक्तालंकारः कारणं गम्यते यत्र प्रस्तुतात्कार्यवर्णनात् प्रस्तुतेन संबंधं तत्पर्यायो सा
क्तिमिति लक्षणात्॥ ६४॥ निरुद्धेति॥ किंच दाशार्हाद्यादवाः वीवधो धान्यादिप्राप्तिः आसारः सुहृद्बलं प्रसारस्तृणकाष्ठादि
प्रवेशः अन्नादे विवधः प्राप्तिरासारस्तु सुहृद्बलं प्रसारस्तृणकाष्ठादेः प्रवेश इति वैजयंती॥ १०
२१

ते विरुद्धा यस्ते तथोक्ताः अन्यत्र निरुद्धो विवधो नो वर्याहीतराप्यर (वीवधासारप्रसारस्तृणकाष्ठादिप्रवेशः) नाम्नां स्कंधे श्लक्ष्णी
राद्याहरणे साधनभारविशेषाणामासारप्रसारप्रसारो प्रवेशनिर्गमो येस्ते तथोक्ताः विवधो वीवधो भारः प्रसाहारकथ्यतेरिति
हेला युधः व्रजे गोष्ठे व्रजः स्यान्कुले गोष्ठ मितिवैजयंती गाइव महिष्मतीं पुरीं द्विषोऽरिस्तत्र उपरुंधंतु व्रजे गाइव माहिष्मत्यां
अरिनावरोधविसृष्टः दुहियाचिरुधिति द्विकर्मकत्वेतत्र पुरी व्रजा वकथितं कर्म अन्यादीपितं कर्म॥ ६१॥ तर्हि पार्थ पार्थो
इत्यत आह॥ यजतामिति॥ पांडवो युधिष्ठिरो यजतां योगं करोतु इंद्रः स्वर्गमवतु रक्षतु
जोनः स्वार्थस्य प्रयोजनेन समीहितेऽस्मनुसंधत्तेऽद्यासमानयोगक्षेमोऽनः पार्थ इत्यर्थः अर्थान्तरन्यासालंकारः आपद्यतामिति॥
द्विषतां शिरच्छेदनाय प्राचल्लतो भृतां शोणितेन नोष्टिः तैःसिलैः शत्रौरस्य रोगिवास्यपकर्तांवधा च्छिद्युतां संपल्लक्ष्मीः प्रा
प्यतामिति निर्दर्शनालंकारः॥ ६८॥ इतीति॥ इत्थं संरंभिणः संरंभस्वलस्य बलस्य बलच्छस्य वाणीराख्यादेवतास्यितालिखि
नि शम्येति॥ अथ वृक्तेत मस्रजमिंद्रय ज्ञाने येनस्य आधीं जो हरिः तः शेषस्यशेषावतारस्य बलभद्रस्य गावाच् शेष
गवीः गोरतद्धितेलुकीति एच्छि ज्ञानिपूर्नि शम्य श्रुत्वा निशम्यतीति अवणे तथा निशमये सपीति भट्टमल्लः तत्र्शा
स्मातेरिंद्रलपस्त्वन्यथा निशमयेति स्यात् अतएव वामनः निशम्यनिशमय्य शब्दौ प्रकृतमेदादिति वहतां वाक्यं पत्युव
इस प्रसादः॥ ६९॥ भारतीति॥ अथ बृहस्पतेनु ज्ञाने तदुद्धवः आहितः अरोऽर्थगौरवपस्यां तांतस्मां वयावोमार तीवाचमनु
कृत मगवितेयथा तथा गदस्याग्रजेकोऽसमसेपुरतः जगादतेनतुल्यमिति कागलम्नोत्तिः उतथ्यस्यमहर्षेरनुजोवरूस्पतिः
उतथ्यावरजो जीवरस्य सहरः तद्वतेनतुल्यं क्रियाच्चेद्वतिः तद्वितेयसुपमा॥ ६९॥ किंजगादेत्यत आह॥ संप्रतीति॥ संप्रति
गुगुलपाणिना बलभद्रेण केवलमरेन्चेति ध्वनिः उक्तेसतिवक्तुः सांप्रतं अस्पृके साधुत्वं तत्र अन्यासस मानयोगक्षेमसंगादिति गु

स०का०
२२

सांप्रतेशष्कस्यार्हत्वात् कृद्यो गेहे गेहादिना नतु तमन् तथा हि लोकेनपदेनार्थवाच्यमिति सूरिते निर्णीते सतिवाक्यं कैर्व्याकृतार्थो वाचं
संदेशवचनमिति सर्वं संदेशवाग्वाचिकं स्यादित्यमरः वाच्यव्याकृतार्थापयामिति ट कृ उ क्त खलु नवाच्यं खल्विदमर्थः खलु र
राद्यः प्रतिषेधे अन्यो वा वाक्यालंकारजिज्ञासानुनये खलु उभयत्राप्यमरः अलं खल्वोः प्रतिषेधयोः प्राच्यां क्त्वेति क्त्वा प्र
यः हन याद्योः खल्वादय इति निषेधस्योक्तृजकाभिप्रायत्वात् नत्वर्थस्य खलुशब्दस्यानुक्तजकत्वात् नजवद्व्यवधा
दे प्रयोगे न दूष्यतीत्यनुसंधेयं लिखितार्थं वाचिकमिव लिखितो लेखमदुक्तिरनवकाशेति वाक्यप्रतिबिंबकारणत्वस्य
स्तवहंतत स्तुतिव्याजेन निंदा वगम्यमा व्याजस्तुतिलक्षणं हमेव श्लाम्य ॥७॥ तर्हि किं तु स्त्रीभूतेनेत्याह ॥ तथापीति ॥
तथापि बलेन निर्णीते विते तव मत्यपि बलमद्दैवेत्यपि शब्दार्थः गुरुरितिवयजौरवमस्त्ररः तदौरवं जल्पेनो जल्
ल्पने प्रयोज्यकर्मणमम प्रयोज्यकर्तृत्वं प्रेरकत्वमुपेतिश्रुतावष्यामी इत्यर्थः नहि पंडितैः सादरं पूज्यस्य विशेषणस्या
इवेतत् स्त्रीभावो मिति भाव ॥७॥ तं तन्नरामेण व सर्वप्रपंचो कसंप्रतिकिं तेवाच्य मस्तीत्याशंक्य वत्थाप्रपंचो यमिति
हृदि निधायस्तु वन्नाह वर्णैरित्यादि त्रयेण क तिपयैः परिमितैः वर्णैः पंचाशतैरेव मात्रकाक्षरैः कतिपयैः सप्तभिरेव स्व
रैः निषादादिभिरिव ग्रथितस्य गुंफितस्य वाङ्मयस्य शब्दजालस्य एकाद्योनिश्चंमयत्ममिष्यतीति स्वार्थमयत्गीयतेः
इतिगेयतस्य गातगेयस्य गानस्य वक्षिविचित्रतास्त्रवांतरभेदा अनंतरचनाभेदादनंतास्त्रप्रकारता भवंतीत्यर्थः अतस्तेन सा
धूक्तो विशेषाने सान्यमापि वक्तुमस्ति इसेको भावः तस्य दुरूहत्वान्ममैव स्त्रीसत्योर्थः प्रत्यवयवेपादनाद्दनेकेवेयमु
प माग॥७२॥ नेत्यपीति ॥ स्वेद्यस्य स्वप्रतिमानुसारेण संकीर्णमसंगतं च यत्त्विकामं यद्वेदमभिधीयते किं तु अनुक्तिता
ऽर्थसंबंधः पादार्थसंगति यस्मिन् सः प्रबंधः संदर्भः दुःखेनेत्याह पतेइतिदुरूहाहरो दुर्वचः हरते तेरतेसखशप्रत्ययः श्रा
मेण तु संगतमेवो कमिति स्तुतिः असंगतमेवोक्तमिति निंदा गम्यते ॥७३॥ युवती मिति ॥ कुशलो बलवर्णोरामदीयसि
मपि सुकुमारास्वर्ज्यलक्षणत्तरां चतथापि घनां अर्थगुर्वी अन्यत्र सांद्रो च कुदलीदत्यामित्यर्थः अन्नत्वेऽक्रियेद्धंस्वेय अ
स०२
२२

४७

नन्वाप्युतरपद इति भावः मनः वस्तुतस्तु शत्रुरिति संज्ञायेषां संजाताः शत्रुसंज्ञिताः शात्रववत्वे तेकूरमंत्रिणो राज्ञांदूषयितुमर्हो
दूष्याः गृह्याः साजा इतिया वत्तत्कृत्यानां कर्तरि च्येतिकर्तरि षष्ठी अतः मयाकेनप्रतिरोध्यव्यमितिभाव ॥७६॥ तनुयात तत्वो
याचामानुकथयंति यथाहूकामंदकः प्रायेण संतोव्यसनो रिपूणां यातव्यमित्येव समादिशंति तन्नो पपद्यो व्यसनं हि नि
यान्निरह्येवव्यसनेन्त्योपितैरिवेरिति ततद्धयंत्रु उरूपस्यद्धयं कर्तउदासीनमनुयंजान्नेइदासइति शौनज्ञाकारस्येकारा
देशः हामुत्पापयति प्रेयति तदुभयलाभा दौर्ध्वालो नकदाचिदपि लभ्यत इति भाव ॥७७॥ तत्रस्य शत्रुपच्यंतावद्
र्शयति ॥ लिलंघयिषत इति ॥ लोकान् लंघयितुमिच्छतो लिलंघयिषतः लंघयतेः सन्नंतात्लट इतारिशत्यस्य लंघ्यात् नृ कृतान्य लंघीय
लमिव वेलाकूले पिवारिधेरिति शब्दस्य तत्संधे प्रतिबध्नाति अन्यथा प्रागेवसवैसहं द्वेयदुरिति भाव ॥७८॥ अभ्युदयकाय मपराय दक्ले
शेनैव तेविजयेलाभ इत्याह विजयइति सेनायाकर्ष्याः विजयः साक्षिमात्रेउदासीनेएवंफलभाजितपि समिद्यो के सख्योके आत्मनि
मिगामितादितिभावः सारव्याअख्याकृः कर्तेव मभवयुदासीन इति सेवं प्रभुपभोगंयस्मात्तु रुवस्य साधयति वुद्धिरिति चा॥७९॥ अ
२ पंस्यव्यसनमाह हा हत इति ॥ हिंडवरिपुणाभीमसेनेनह्ययोर्मात्रोरवयवपुमानन्द्रिमातुरः मातुर त्संख्यासंभद्र पूर्वायाइत्यणप्रत्ययउ
कारश्चांतादेशो रपरः तस्मिन्नाजिजरासंधेसहिद्यभ्यां सपत्नीभ्यामर्द्धशः प्रसूतःजरायानामपि शाख्यासंधितत्वाइति
कथ्यते युधिहते सति चिरस्य चिरकालेनचिरायचिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थका इत्यव्यये व्यमरः मित्रस्य जरासंधस्य
व्यसने दुःखमस्यास्तीति मित्रव्यसनी मित्रभ्रंशना व्यसने विपदिभ्रंशेदइत्यमरः दमघोषजश्चैद्यः दुःखेनदग्धतेइतिसुदमःएका

सं०कि० २२

नतुकेवलमिति सर्वतोधीरा॥ आयच्छिये सर्वः अत्र धीरारोच्यमाणायाः स्वबुद्ध्याः प्रकृतमन्त्रमापरोद्रूपोपकारपर्य्यकेतयाप स०२
रिणमालंकारः आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगहेतुपरिणामइतिलक्षणात्॥७॥ अथप्रज्ञाऽप्रज्ञयोर्द्धर्म्यं वैषम्यमाह॥
स्पृशन्तीति॥ तीक्ष्णाः निशिताः प्रज्ञाः शरवत् शरेण तुल्यं स्तोकमल्पं स्पृशन्तीति अत्र ततः कार्यस्य कार्यस्य च्योतरविशतिच अल्पा
यासेन चतुकार्यं साधयंतीत्यर्थः वतुस्तु शापिव्यापिनापि स्थूलेन मेदेनव्हता न्याशमनामयोपलेनतुल्यं अश्मवत्ते
न तुल्यं क्रियायेद्युतिः चहिरेवकार्यस्य कार्यस्य च्योतिभावः स्थीयते स्थितिः क्रियतेमूढो सल्पस्यहेतोर्वैर्वृत्तंप्रपस्य न सूक्ष्म
केग्रहणाय शिखरिखननेच त्परिहासास्पदं भवतीतिभावः तद्धितगतेयमुपमा॥८॥ आरंभ इति॥ किंच अप्रज्ञाः अप
ल्पंतु उच्छमेव कार्यमारंभंते प्रक्रमन्ते तैव्याप्नास्वरिताश्रम वतिनत्प्रपारंगच्छन्तीतिभावः कृतधियः सिद्धिस्तु बुद्ध
यस्तु महारंभाः संतो महोद्योगाभवंतिनिराकुलाः अव्यग्रास्तिष्ठन्ति पारंगच्छन्तीतिभावः॥९॥ अथप्रज्ञावानपिन
प्रमाद्येदित्याह॥ उपायमिति॥ उपायमास्थितस्यापि उपायेनैवकार्यं साधयतोपीत्यर्थः किमुतव्यग्रस्येति भावः प्रमा
यतोऽनवधानस्य प्रमादानवनंतेसमरः अर्थाः प्रयोजनानिनश्यंति तथाहि शयालुर्निद्रालुः आलुच्चिस्त्रिोग्रहणाद्रा
लुच्मृगानयातीतिमृगयुः व्याधः मृगव्याधयरोधोण्यादिकः कुप्रत्ययान्तो निपातः व्याधोमृगवधाजीवोमृगयुर्लुब्धक
समरः उपशेतेऽस्मिन्निति उपशयोमृगमार्गस्थायिनोव्याधस्यात्मगुप्तिस्थानं गतेविशेषः एरजिसच्प्रत्ययः तेत्रतिष्ठ
तीसुपशयस्थोमृगान्नहंतिमृगविशेषेणसामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः॥१०॥ एवंप्रज्ञायाः आवश्यकत्वमुक्त्वा प्रयो
त्साहस्याप्याह॥ उदेतुमिति॥ जेतुमिच्छुः जिगीषुः एकएव द्वादशस्वपिराजसु मध्ये द्वादशस्यादिसुदिन कथ्यादिनेकरोत्याप्याय
प्रीयमाणः आद्यः सइवसास्तुत्साहमस्तजनउंधुतपुं ज्ञानएवननुनिरुद्योगइतिभावः उदेतुकल्पेते उदयायप्रभवतेउत्साहशालि
रेवप्रभुशक्तेरपिमूलमित्यर्थः नानालिंगत्वाद् नूनोनानार्थमिति श्रुतेः प्रतिमासमादित्यभेदात् द्वादशत्वं तक्रैकस्यैवद्वाद
शात्मकेत्वं द्वादशात्मादिवाकरइत्यमरः तेचार्यमाद्ययः पुरोत्कादद्याः राजानस्तु अरिर्मित्रमरेर्मित्रमित्रमित्रमतःपरंतथा २२

रिमित्रमित्रंच विजिगीषोः पुरःसराः स्मृताः च च चेति शेषः पार्ष्णिग्राहस्ततः पश्चादाक्रंदस्तदनंतरं आसारावनयोश्चैव
विजिगीषोस्तु पृष्ठतः पार्ष्णिग्राहासारः आक्रंदासारः स्त्रेत्यर्थः अत्र वक्तव्याहार इति शेषः एवं नवभवंतीति विजिगीषुर्दशमः अरे
श्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यंतरः अनुग्रहे सन्निग्रहे तयोः समर्थोव्यस्तयोर्वधेमेउलाद्बहिः तेषामुदासीनो बलाधि
क इति मध्यमोदासीनाभ्यां सह द्वादश वेदितव्याः पूर्वमिव मा॥१२॥ उपायमास्थितस्य सत्त्वराजा न प्रमाद्येदित्युक्तेत्र मा
रप्रकारमाह॥ बुद्धीति॥ बुद्धिरेव शस्त्रं यस्य सः बुद्धिशस्त्रः आमोघपातितपातित्वात्तस्याइतिभावः प्रकृतयः स्वाम्यमात्यादि
राज्यांगानि प्रकृतयइत्यमरः ताएवांगानि गात्राणि यस्य सः प्रकृत्यंगः तद्वैकल्ये राज्ञो वैकल्यं स्यादितिभावः घनात् दुर्भेदात् सं
वृतिमैत्रगुप्तिरेव कंचुकः कवचं यस्य स संवृतिः मंत्रभेदे राजभेदादितिभावः चरतीतिचरः पचाद्यच् स एव चारो गूढपुरु
षः प्रज्ञादित्वात् स्वार्थिकोऽण् प्रत्ययः चारश्च गूढपुरुषः इत्यमरः स एव ईक्षणं चक्षुर्यस्य सः चारेक्षणः अन्यथा स्वरमंडलं तत
तादृशान्निर्दं धस्यैव राज्ञः पदे विनिपातादितिभावः स्यात्संदेशहरोदूतइत्यमरः दूत एव मुखं वाग्यस्य सदूतमुखः अन्य
याभूकस्यैव वाग्व्यवहारासिद्धौ तत्साध्यसंध्यादि कार्यप्रतिबंधः स्यादिभावः एवंभूतः पार्थिवः कोपि पुरुषः अन्यएवायं लोक
विलक्षणः पुमानित्यर्थः अतो राज्ञा सर्वदा बुध्यादिसंपन्नेन भवितव्यमेतद्वैपरीत्ये अन्यथा स्वरूपहानिः स्यादि
तिभावः अत्र कोपीतिराज्ञो कोपीतिराज्ञो लोकसंबंधे — संबंधोत्यातद्रूपतिशयोक्तिः सा च बुद्धिशस्त्र इत्यादि रूपकनिर्वाहे
तितेन सहारणानिभावेन संकरः॥१३॥ इदानीं तुर्योपायसाध्यइत्यादिना यत्साक्षात्सेवकर्तव्यमित्युक्तं तत्रोत्तरमाह॥ इति॥ का
लेजानातीति कालज्ञः कस्यायंकाल इति विदुषस्तर्थः अतोनुपसर्गेकः नहिगुपधेत्यादिनाकः विधेः समासे कर्मोपपदस्य व
वलसभाषणात् तस्य महीपतेस्तेजस्त्राचमेव तिवा एकांतोनियमोनास्ति किंतु यथाकालमुच्यमप्याश्रयणीयं तथाहि रसान्
स्त्रंगारादीन्भावान्निर्वेदादींश्च गेतियस्तास्यरसभाववित्ः भावग्रहणे संपातापातकवेः कवितुरेकं केवलमोजः प्रौढप्रबंधहं
वाक्यः प्रसादः सुकुमाराक्षरप्रबंधहं चानकिंतु ततद्रसानुगुरोपनयथायोग्यमुभयमप्युदेयंद्दष्टांतालंकारः॥ ...यदु

सं०का० २४

ते क्रियासमभिहारेण विराध्यंतं क्षमेत क इति तत्रोत्तरमाह ॥ कृतेति ॥ परैः शत्रुभिः कृतपरोधः अपकारोऽपथ्यं च यस्य सः तथाप्यनावि स०२
ष्कृतविक्रियः अप्रकटितविकारः अत एवासाध्योऽप्रतिसमाधेयः तद्गदो यथा रोगाः इव वशश्चायथा यथा साध्यः इति दिक् ॥ कालेवलक्ष्यावसरे
प्राप्ते सति कोपं कुर्वते प्रकुप्यतीत्यर्थः तदुक्तं वहेदमित्रं स्कंधेन यावत्कालविपर्ययः तमेव चागते काले भिंद्याद्घटमिवाश्मनि ॥ ८४ ॥
इत अत्र तद्दानीं क्षंतव्यमित्युक्तम् ॥ मार्द्दवेति ॥ मृदुना मृदुवस्तुनाप्यवहितं तं तेजोऽर्थान् विषयान् भोक्तुं प्रकल्पते प्रभवति प्रदीपोऽप्यंत
रस्थया मध्यस्थया दशया वर्त्त्या स्नेहं तैलादिकमादत्ते अन्यथा स्वयमेव निर्वायादिति भावः ततः क्षांतिपूर्वकमेव क्षात्रं फलती
ति सर्वथा प्रथमतः क्षंतव्यमिति भावः दशा वर्त्तिवस्थायां स्नेहं तैलादिके रस इति विश्वः ॥ विशेषेण सामान्यसमर्थनार्थांतर
न्यासः ॥ ८५ ॥ तर्हि पौरुषं मा भूत् निःसत्त्वाख्यस्य दैवमेव क्रियो विधास्यतीत्याशंक्याह ॥ नेति ॥ विद्वान् अभिज्ञः दिष्टमतिर्यस्यास्तीति दैष्टि
कोऽदैवप्रमाणकः दैवपरः दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिरित्यमरः अस्ति नास्ति दिष्टं मतिरिति ठक् तद्भावं दैष्टिकता
वनालंबते स्वव्यापि यद्दृष्टस्य स्वविनाशादिति भावः तथा पौरुषे केवलपुरुषकारेऽपि युवादित्वादण् प्रत्ययः नो सीदति नातिष्ठति दै
वप्रातिकूल्ये तस्यैकल्यादिति भावः किंतु सत्कविः सत्यकवः कवयिता शब्दार्थाविव तयोः काव्यशरीरत्वादिति भावः यथाह वा
मनः अदोषौ सगुणौ सालंकारौ शब्दार्थौ काव्यमिति द्वयं दैवं पौरुषं चापेक्षते अतः पौरुषमप्यावश्यकमेव किंतु काले कर्तव्य
मिति शेषः ॥ ८६ ॥ अप्रस्तुतं तेषु फलमाह ॥ स्थायिनइति ॥ रस्यते आस्वाद्यत इति रसः शृंगारादिः रसतेः स्वादनार्थहात् रस्यंत इति रसाः इति
निर्वचनात् तस्य रसस्य रसीभवतः स्थायिनः स्थायिभावस्य रत्यादेः रसः स्थायीभावः रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहो भयं त
था जुगुप्सा विस्मयसमाः स्थायीभावाः प्रकीर्तिता इत्युक्तात् तस्यैकस्यैव अर्थे स्वादुभावरूपे प्रयोजने भूयांसः संचारिणा
व्यभिचारिणो भावाः निर्वेदादयः विभावश्चीनामप्युपलक्षणमेतत् यथा प्रवर्तंते तदुक्तं विभावैरनुभावैश्च सात्विकैर्व्यभि
चारिभिः आनीयमानः स्वादुत्वं स्थायीभावो रसः स्मृत इति यथा स्थायिनः स्थिरस्य क्षांत्या फलं प्रतीक्षमाणस्येत्यर्थः तस्यैक
नेतुर्जिगीषोर्नायकस्य अर्थे प्रयोजने भूयांसो महीभृतः राजानः प्रवर्तंते स्वयमेवास्य कार्यं साधयंतीत्यर्थः अतः क्षंतव्य

शिशुपाल

२४

वेद गुणैः श्लेषादिभिः सतंतुभिः सुकल्पितां रेखितां गुंफितां निर्मितां च यच्चित्रां शब्दादिचित्रां चित्ररूपां च वाचं पटीं शाटी॥
मिव प्रसारयंति इति वागण्येवं विधेवेति स्तुतिः रामवाग्नु नैवंविधेति निंदा च गम्यते अत्र वश्लेषमूर्द्धि विषया संभवेन
सर्वालंकारबाधकत्वादुपमाप्रतिभोत्थापित प्रकृताप्रकृत श्लेषोयमित्यलंकार सर्वस्वकारः एवं पूर्वोपमायानिर्वि
षयत्वात् प्रसंगात् श्लेषप्रतिभोत्थापितेयमुपमैव संस्थेया ॥ ७४ ॥ अथोद्धवः स्वसिद्धांतं वर्णयिष्यन् स्वप्रागल्भ्यं परिहर
न् हरिमभिमुखीकरोति ॥ विशेषेति ॥ विदुषः तस्य विशेषविदुषः विशेषज्ञस्य गमिगम्यादिपाठात् द्वितीयासमासः त
व पुरोऽग्रे शास्त्रं नीतिशास्त्रं अमुकाख्येते उपन्यस्यते यत्तदुद्ग्राहितमुपन्यस्तं कथितमिति वैजयंती सा तद्ग्रहणमित्यर्थः
विधेयप्राधान्यात् स्त्रीत्वं [illegible] लिंगनिर्देशः च कुरुत्याहि तु परिचयस्थैर्यं अभ्यासदार्ढ्ये हेतुः गुणनिका आम्रेडनं
मान्यातमित्ययावत् न तु वैदुष्यप्रकटनमिति भावः गुणनाम्रेडने चौरादिके गणः रापासः च ततः संज्ञायां
कन्कात्पूर्वस्येकारः ॥ ७५ ॥ संप्रति स्वमतमुपन्यस्यति ॥ प्रज्ञेति ॥ अत्रोऽस्मात्कारणात् स्वमस्यास्तीति स्वामी प्रभुः स्वा
मिनैश्वर्ये इति निपातः प्रज्ञोत्साहौ मंत्रोत्साहशक्ती आत्मनि स्वस्मिन् आधातुं संपादयितुं यतेत तस्य यमुभयशक्तिमा
न् भवेदित्यर्थः कुतः हि यस्मात् प्रज्ञोत्साहौ उदेष्यतोः स्वार्थाः जिगीषोराज्यसंपदः प्रभुशक्तेर्मूलं निदानं अ
तोत्साहमंत्रहेतुं इष्टां ताश्च यथोत्साहसाध्यामेवोपि मंत्राहीनं न तु केवलोत्साह इति बलभद्रपक्षापवादः ॥ ७६ ॥ उत्साह
वत्प्रज्ञापि ग्राह्यास्तु तत्स्याप्रजोजनमाह ॥ सोपधानामिति ॥ ये धीराः धीमंतः सोपधानां सविशेषां युक्तियुक्तामित्यर्थः
अन्यच्च गंतुकं सोपवर्हमित्यर्थः उपधानं विशेषस्यागंतुके प्रणयेति चेति विश्वः स्थेयसीं स्थिरतां अचपलां पटी
यसीं च स्थिरशब्दात् ईयसुनि प्रियास्थिरे स्थादिना स्थादेशः धियं स्वबुद्धियेति स्वबुद्धां पर्यंकं कुर्वंति आश्रयंतीत्यर्थः अ
यनं मंचपल्यंकपर्यंकाः खट्वया समाः इत्यमरः तत्करोति तदाचष्टे ते धीराः अत्र बधीरे स्वबुद्ध्यायां अनिशं अनारतं निषण्ण
विश्रांताः संतो जातु कदाचिदपि स्वमसेदं न जानते न विंदंति श्रमः स्वेदो धरसादेरप्रतिलक्षणं धीपूर्वक एवोत्साहः सफ

स०का०
२५ संधा■दितः जनिताः कार्याः प्रयोजनानि विस्तराय संख्याकास्य शब्दा इव गुणानां शेषता कारणादेः तु गुण एवं च अत्र जंतिश्च स०२
केऽपि राजा स्वयमुदासीनः एवं अकाप्नुवन् तस्य महिम्नैव स्वकार्यदेशं व्याप्नुवन् शब्दानिय सर्वार्थान् अपि स्वकीयतां नयती
सर्थः गुणस्वात् तिशब्दादि ज्ञेयं द्रियामुख्यते तु छिन्ति वेजयंतीः ॥ ८९ ॥ व्यातयाति ॥ किंच एक कार्य एक प्रयोजने सए
व तेतु स्थूते तत्र प्रोतायां स्थूतायां गुण एको भीष्टाभिलाषिणामिसर्थः मपूर्वा द्वे जः कर्मणि तः वचिस्वपियजादीनां
संप्रसारणं यातव्याऽभिषेणयितव्यः अरिः पार्ष्णिग्रहात् ततीति पार्ष्णिग्राहः पश्चात् धावी कर्मणि अण् तावदीयेषां ते पूर्वो
क्तः पंक्तिशः स्थिताः ते एव माला रत्नमालिका तस्यां अधिकद्युतिः महातेजाः नायकः शक्तिसंपन्नः विजिगीषुर्नायिका
यते मध्यमणिरिवाऽऽचरतीति स्वयमेव सर्वोत्कर्षेण वर्तते इत्यर्थः तस्मात् द्विरूपक र्तव्यमिति भावः नायको नतरि
क्रेष्ठे हारमध्यमणावपीति विश्वः उपमानादाचारे इति क्विप् अस्ति तत्सर्वधातुकयोर्दीर्घः नायकायते इत्युपमा अ
न्यथा अनुशासनविरोधादेः कार्यं तस्य चानुरूपकेऽपि अधिष्ठानतिरोधाने नारोप्यमाने तत्तुलस्यैवोद्भटत्वात्तत्त्व
सिद्धेः स्तदेव युक्तं तद्वलात् पार्ष्णिग्राहादिमालायामित्यादि रूपकमेव तदनुप्राणितास्तेयमुपमा इत्येकेऽपि भाव
नसंकरः ॥ ८२ ॥ अथ विग्रह्यकरणमकारमाह ॥ षाड्गुण्यमिति ॥ शक्तिं प्रभुत्वादि त्रयं च बलं चापेक्ष्य तदित्येषु तयपेक्षस्सन्
पञ्चाद्यत्र शक्ति बले प्रभमदाः ॥ शक्तिविश्वः षाड्गुण्यः एव षाड्गुण्यं संधिविग्रहादि षड्गुण्याचतुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे ष्य
अस्य यः तदेव रसायनं औषधविशेषमुपयुञ्जीत सेवेत रसायनं विहंगेऽपि जराव्याधिभिदौषधे इति विश्वः एवं स सम
वप्रयोक्तु रंगानि स्वाम्यादीनि स्वामी जयपदोऽमात्यः कोशदुर्गबलं सुहृत् तत्राऽऽद्यः सप्तप्रकृतिरंगानिति ज्ञाः संप्रत्यक्ष
तदभिधानात् गात्राणि च स्यानस्तु निस्थिराणि कालांतरक्षमाणि सर्वकर्मक्षमाणि ग्लानिरहितत्वात् बलवंति च परं परपीडा
क्षमाणि भवंतीति तद्रूपं परिरतरूपकम् ॥ ८३ ॥ स्वस्थानमिति ॥ किंच स्वस्थाने स्वदेशे वयं विषयेषु समवत तान् क्षमावताम् अ
गिनां सप्तांगीनां राज्ञां शरीरिणां च शरीरस्य प्रथमावाच्यतु सारेण वलानुसारेण च व्यायामो व्यापारो षाड्गुण्यप्रयोगेण
२५

वा

मनादौ च सतीत्यर्थः वृद्धिः स्यपचयो ह्रासः स्यान् शरीरस्य चेति भावः विपक्षोऽपि समात् अथ व्यायामबलंशत्रुमति क्रमेण यथा
साद्गुण्यप्रयोगभावे नज्समासः आरंभो व्यायामः क्षयसंपदोः इंति तदानिर्निदानमादि कारणं मंगिनामिति भावः
तस्माद्वक्ष्या तस्माज्ज्येष्ठं स्कंदनम स्थेयस्करमिति भावः अत्र अविशेषस्य सा पृच्छिलष्टलाङ्ग■■ शक्तिमूलो वस्तुना वस्तु
ध्वनिः ततो ह्युत्थानां मंगिनां सोपसंगच्यते इति संक्षेपः ॥ ८४ ॥ फलितमाह ॥ तदिति ॥ ततस्मादस्मत्यर्थस्याकार्यतो
तैयद्दीनाभीषितारं शिशुपालं भवान् मा ऽवमंस्त नावमन्यस्व मन्यते माङि लुङ् अनुदात्तेहाल्लोपाङ्गमः कृतः च
श्यद्युदात्तः स्वरानिव सविशिष्टानुदात्तस्वरान्निवारी नैकपदे एकस्मिन्न्यासे सुप्तिङ् तलोपश्चेति निहतिडिन
स्तिनी चैः करोति अप्रतिशूरत्वाद तनुदात्तपदमेकवर्जमिति भाषावल्यां चेति भावः ॥ ८५ ॥ तच्चायमेकाकिनः किं
करिष्यतीति मंतव्यमित्याह ॥ मावदीति ॥ असौ चेदिराट् चैद्यको जेतव्यः सुजयः इति नयेति रोषः मावदिमा
ज्ञापि वेतः कर्मणि माङि लुङ् यस्मात्कारणात् स चेदिराट् राज्ञः क्रोधस्य यक्ष्माराज्ञाऽऽसौ यक्ष्मेति वा राजय
क्ष्मा स्यराजोऽरोगाणामिव समहीभृतां समूहः समष्टिरूपः यथाह वाग्भट्टः अनेकरोगानुगतो बहुरोग पुरोगमः
राजयक्ष्मा क्षयः शोषो रोगराडिति स्मृतः नक्षत्राणां द्विजानां च राज्ञोऽभूद्यदयं पुरा यच्च राजा च यरोगाणां
च ततो मतः इति अतो दुर्जय इति भावः एतेनास्थिरस्य मित्रव्यसनी सुहृद्गोष्ठमघो अजः इति निरस्तं ॥ ८६ ॥ अथास्य
सर्वराजस्यैः सम्पधिष्ठितामेव दूष्यां व्याचष्टे संपादितेति संपादितं फले लाभः शरारं च यस्य सः फललाभशर
यारिति विश्वः फललाभशरग्रयोरिति विश्वः सपक्षः ससुहृत् केकादि पत्र पुंखमपरेषां भेदनः शत्रुविदारणः वा
णवाणसुरः शरकद्गुणिनां सौर्यादिगुणवतोऽपि जन्यव च तेन चैद्येन कर्मणि भवतीति कार्मुकं कर्मण उकञ् इते
नैन संधानं संधि मच्छतिम्न तो नैकाकीति भावः अत्राप्युपमा भेदस्स्त्रेषा वा वाममेदात् ॥ ८७ ॥ चैत्येति ॥ किंच चैत्ये चान्ये

कालयवनस्याल्परुक्मि ह्युमद्यः राजानः तमस्यभावात् तमोगुणात्मकाः अत एव तेषां प्रदोषप्रकृष्टदोषं तामसमे
वैते चैवमनुयायिनः अनुयास्यते सादृश्यादिति भावः भविष्यति गम्याद्यौणि नि भविष्यद्र्यो अकेनोह्य विष्यदाध
मर्णयोरिति षष्ठी प्रतिषेधाद्वितीया यथाध्वांतरजनीमुखं अनुयाति तद्वदिति वस्तुनाऽलंकारध्वनिः राहोध्वांते गुणो
तमइत्यमरः प्रदोषो दुष्ट राज्ञि कालविशिष्ठे वेजयंती ॥८२॥ ननु बाणद्वयोऽस्माभिरिदानीं हत संधानानविरोत्स्यंती
सत्याह ॥ उपजापतः ॥ तमन्येन कृतमनल्पोपजापोभेदः भेदोपजापा समाविमरः तयि आकोपवतः तान्बाणद्वीनअ
निलः साग्निरिधा निंधनातीनकाष्ठंदावींधनेषधः इध्माभेधा समित्स्त्रियामित्यमरः आशु दीपयिता सद्यः प्रज्वलयि
ष्यतीक्षिपेर्पतालपरुग्रंत वैराः संधितामपि सेति रंध्रे सद्याव [illegible] ष्यतीति भावः ॥८३॥ ततः किमतआह ॥ चह
दितेति ॥ हत्सहायो महासहायवानल्पोद्विया न ह्यू द्रुतरोपि स्थूलदूरतरस्यादिनायणादिपरलोपः पूर्वगुणअ्को
व्यस्यांतपारंग इति तथाहि अर्वांसमूहोऽश्रावंतस्य समूहस्य गोतेनगच्छती सापगा नदीनगस्यापगा गिरि नदीम
हानद्याः गंगादिकया संभूय मिलितां भोधिमभ्येति ह्यद्वौवंता दृष्ट महावीरः अतुलकिमुवक्तव्यमिति शाहृ
यः विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थांतरन्यासः ॥८४॥ किं च नकेवलं शत्रोरसाध्यत्वमित्यत्र विरोधकत्वादपि
कोऽनर्थ इत्याह ॥ तस्याहादिनाहृदयेनतस्येति ॥ ये च तस्य स्थैर्यस्यमित्रालिन पाशे च ते तवअमित्रानपायेतेउभयेप्र
याश्रभियुक्तमपियातमे ने स्थैर्यं तारोगमिष्यतीति गमेकर्मणि लुट् अतः परेउक्तोभयव्यतिरिक्तास्तवमित्राणि तस्या
ऽमित्रा शत्रुःसर्वः ह्योगंतारः ॥८५॥ किमतआह ॥ मस्खेति ॥ इत्थमनेनप्रकारेण इदमस्थैर्य मृरितिन्यमुप्रत्ययः मस्वस्य
वि [illegible] च्छायविघातायसकलेराजके राजसमूहे गोत्रोक्षेत्यादिवुञ् उत्पाद्यक्षोभयिता हे तत्प्रजानाशेः प्रजा
तश्च तेर्युपिक्षिरस्य यथाप्रथमेनारिणा जातमजानि नपुंसकेभावे क्तः ॥८६॥ अस्तु सोपि शत्रुः को दोषस्तत्राह ॥

रघु

केनितुभावशाद्बस्यापि रसपरत्वमाश्रित्य यथा संचारिणः प्रसंगाद्गांतु काव्यन्येरसाः स्थायिनःस्पिरस्यैकस्य प्रमुखस्य रस्या
यैप्रवर्तितेय यास्मिन्नेव काव्ये वीरश्रृंगारादयइति व्याख्यातउपमालंकारः ॥८७॥ ज्ञातिपक्षोऽवगुणांतरमाह ॥ तत्रेति
तत्रापापोस्वपरराष्ट्रचिंतनेऽन्यत्र तत्रावापं शास्त्रमौषधप्रयोगं च वेति यत् सोनतंत्रावापविदः तत्रराष्ट्रचिंतायामावा
वः परचिंतनेशास्त्रमौषधं तमुख्येषु तत्रमितिवैजयंतीयोगेः सामान्युपायैः अन्यत्रदेवतायानेव्यायोगःसेहननोपा
यस्यानसंगतियुक्तिष्विसमरः मेरुलानि स्वपरराष्ट्राणि महेद्रादिदेवता यतनाधिष्ठितान्याक्रमतामपि क्षीरस्या
साकमेतिकर्मसुनरेंद्रेणराज्ञाविषवेद्यैननरेंद्रेवार्ति को राज्ञि विषवैद्ये च कथ्यते इति विश्वः अत्रवः फणीन्द्र इवसुक
निग्रहाः सुखेनगम्याः एषसुप्रकृता प्रकृतक्लेवउपमेवेति केचित् ॥८८॥ प्रज्ञोत्साहवतः स्वामी सत्रैव प्रभुशक्तेर्मू
लमिस्युक्ते तदेवव्यनक्ति ॥ करेति ॥ उत्तमो महोत्साहः प्रज्ञाबलमेत्रशक्तिरेवच्छहत्सुधानं मूलं यस्यसः उत्साहएवपादपःक
रेणवलिनाप्रसेयां वर्द्धनीयं हस्तप्रमात्रांचवलिहसांश्रावकराइत्यमरः पृथीयसीपृथुतरीरश्रुतौ हलादेरितिरफा
देशः प्रभुशक्तिः तेजोविशेषस्सप्रतापःप्रभावश्च यत्तेजः कोशदंडजमित्यमरः फलति प्रसूते सर्वःफलनिष्पत्तोमेत्रपू
र्वकएवोत्साहः स्वतः फलतिविपरीतस्तुछिन्नमूलोवृक्षइवशुष्यतीतिभावः रूपालंकारः ॥८९॥ विमृश्यकारिण
सुविश्रममपिविधेयं स्यादितित्रयोणाह ॥ अनल्पत्वादिति ॥ अनल्पत्वात् बहुत्वात्प्रधिकत्वात् तएव प्रधानत्वात्मनउत्स
यवाक्यत्यदुःशइवदेशस्तुकालविहितः स्वरउच्यते तस्मात्तरे स्वराः षड्जादयइवविजिगीषोर्नेपयोऽन्यमध्यमउप
लवर्तिनो राज्ञानः परिवारतांवोष्टातीप्रयोतितत्कार्यमेव साधयंतीसर्वेः तस्माद्विमृश्यकर्तव्यमित्यर्थः ॥९०॥ अपीति
किंचअनारम्भमाणस्यास्यमकिंचित्कुर्वाणस्यापि विभोः प्रभोर्व्यापकस्य च परैरन्यैर्नृपतिभिःशरभमेर्यादिभिश्चोत्पातोत्ताः ८१

स०क०
२८

शत्रुवधादपि प्रियं करोत्ययमेव नाकिनां भुक्तमपि शत्रुवधस्य सुकरत्वादिति भावः ॥१०६॥ तत्याच्यमन्तवशिनां तेषां स०२
देवानां किमभिः पिहमस्स्यणप्रलोभनैः तत्राह ॥ अमृतमिति ॥ अमृतं नाम संतो विद्वांसो मंत्रा एव जिह्वा येषां तेषु मं
त्रजिह्वेष्वग्निषु मंत्रजिह्वः सप्तजिह्वः सप्तजिह्वो हव्यवाहनः इति वैजयंतीयं तु शेषहोमादिकं जुह्वति तदेव देवैस्तृप्तेभ्यः
यत्तदेनावि संबंधात्तदेव रत्नवस्तु अधःप्रेयं नवं तु उद्धृत्यः स्यात् यादिनाऽस्मिन्नर्थे निपातनादनिरुद्धस्त्रिभिः तेन
त्रिभिस्तस्य मथितस्य स्वार्थे सैत्रेऽस्यंभोपेर्व णनाप्रोमेव अलंकारत्वं च भ्रष्टिमथनेनाऽमृतमुत्पादितमिति यतः
कीर्तिमात्रं अतो नु तमेवामृतमिति वाच्यार्थयोर्हेतुहेतुमद्भावो वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिंगमलंकारः ॥१०७॥
यात्रायाः कश्चिदवबंधकादुस्मरस्तावासीत्साह ॥ सहिष्णव इति ॥ प्रतीकाराय पूज्यः प्रतीक्ष्य इत्यमरः पितृष्वसेपितृ
भागिन्यै विभाषा स्वसृपत्योरिति विकल्पादलुगभावः मातृ[illegible]पितृभ्यां स्वसा[illegible]तिषत्वे तत्वसुर्नेः शतमागां
सि अपराधान् आगोऽपराधो मंतुश्चेत्यमरः सहिष्यत्सोढा इति यत्तया प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातं तत्प्रतीक्ष्यं प्रतिपाल
नीयं अन्यथामहाद्दोषः श्रवणादिति भावः ॥१०८॥ ससमस्ति प्रतिश्रुतं किं तस्यानमतत्वादेः द्युस्या तदपि जिह्वा
सितव्यमत्राह ॥ तीक्ष्णेति ॥ सतः सतुरस्य वृद्धितीक्ष्णमलिलितास्यादितिस्यायाध्याहारः एवमुत्तरत्रापितथारुसुदसी वृद्धि
ति अरुंतुदाशश्चवत्नमर्मच्छेदिना नवैतस्य हितस्यैव परंपीडुय इत्यर्थः कर्मव्यापारः प्रतायेत ते जस्विमयं दस्यात्तथापिशुनं
स्यात् न तु हितस्यादिवद्धिसामयदि इत्यर्थः मनाक्तितेजो सोऽपि मानो स्यात् तथापि उपतापयतीत्युपतापि अस्यादिवत्स
संतापकारिनस्यात् वाग्मिनेवक्तुः सतोवागेका एकरूपा स्यात् वाग्मी तु सहमेव वदतीत्यर्थः अतः ससंधस्य प्रतिश्रुतिर्वाता
हानिरनर्हा इति भावः अत्र प्रकृतायावान्योऽप्रकृतानां बुद्धिकर्मपनसान्यतुल्यधर्मान्विपस्यात् दीपकालंकारः प्रस्तुताप्रस्तु
नां तु सामग्र्यं तुल्यधर्मतः औपम्यं गम्यते यत्र दीपकं तच्च निगद्यत इति लक्षणात् तु चुरुपादीनां सत्त्वादिव्यतिरेकादय
तो ॥१०९॥ अशान्त्याकालेऽप्यवधइत्याह ॥ स्वयमिति ॥ किंच अहो मानुमानरेवस्यं यं कृतप्रसादोऽनुग्रहं प्रसादस्यायस्यतु २८

शिलावतारस्थले

स्यनैस्यस्यातापस्वयाचर्थिनियतकालावसानमप्राप्यमवानविनालंनशक्यः तथाचवक्ष्याम्योऽपकीर्तिरिव उभाभ्यामन्यम
किंचित्फलंस्यादितिभावः ॥१११॥ तर्हि किमस्तु तोवेक्षौवनेयास्ह ॥ तत्रयेति ॥ किंतु कुरुस्विदिः कार्यज्ञाः विधिज्ञाश्च पणिधियंत इत्
प्रणिधयो गूढचारिणः प्रणिधिर्गूढपुरुषयोरिति हलायुधः तत्रस्येभिरिति तीर्थानि मंत्र्याद्यष्टादशस्थानानि तैर्यो नौ जलावत
च मंत्र्याद्यष्टादशस्वपि पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थस्यादिति हलायुधः तेव्यतः पदस्थानेपादप्रक्षेपचक्रेला महतोदुःखगाह
स्य पूज्यस्य च विद्विषः शत्रुरेवाम्भस्यतलस्वरूपप्रमाणमितियावत्त्रयस्वरूपयोरस्थितलमिस्वरः विदांकुर्वेतु विदज्ञाने
विदांकुर्वेत्वित्यन्यतरस्यामितिविकल्पादामप्रत्ययनिपातः अभ्यस इति शत्रोः कृततीर्थस्यासुप्रवेशकत्वात् सांगतः
त्रंस्तूयां नीतिशास्त्रं उक्तेतः उत्सू त्रः नीतिशास्त्रानुसारी उत्सूत्रः नीतिशास्त्रविरुद्धः पदन्यासो एकपदप्रक्षेप[illegible]स्यत्य
व्यवहारो वीत्तियावत् स नास्ति यस्याः सा अनुत्सूत्रपदन्यासा नीतिपूर्वकसर्वव्यवहारेत्यर्थः अन्यत्र अनुत्सूत्रपदो अनु
त्सूत्र सूत्राक्षरेरेकयपसंख्यानैरपेक्षेण सूत्राक्षरैरेवसवार्थप्रतिपादको न्यासोऽवृत्तिव्याख्यानग्रंथविशेषो यस्यां सा
तथोक्ता सतीयथार्थकल्पनयाशोभनावृत्तिः भृत्यामभ्यादिजिविकायस्यां सा सवृत्तिः अन्यत्र वृत्तिः काशिकास्यं सूत्रव्या त्य
ख्यानग्रंथविशेषो यस्यां सा सद्वृत्तिः ग्रंथजीवनयोरिति वैजयंती[illegible]निबंधनान्यवजीव्यादीनांक्रियावसानेषु दत्तानि गोणि
पणादिशास्त्रतिकपारिवकदानानियस्यां सा एतच्चदह्याम्ब्रमिनिबंधने[illegible]रो तद्बच्च न व्याख्यानेमिताक्षरायां दृष्टव्यम् अन्य
त्र सन्निबंधनं भाष्यग्रंथो यस्यां सा एवंभूताविराजनीतिः राजवृत्तिः अपगतः स्पशश्चारो यस्याः सा अपस्पशा चेति यथार्थव
र्णोमं चइः स्पशो हेत्वाः उच्यत इति हलायुधः अन्यत्र अविद्यमानः पस्पशः शास्त्रारंभसमर्थकं पयोद्घातग्रंथसंदर्भो य घा
स्यां सा अपस्पशा शब्दविद्या व्याकरणविद्येव नो भाति न शोभते तस्माच्चारप्रेषणमावश्यकं ततोद्भूहितस्परानुरोधप्रायकता
दिति भावः अयापस्पशो नेतु काद्भुवश्च द्रुयोरिवश्लिष्टत्वादर्थश्लेषः अनुत्सूत्रपदन्यासस्य तूभयसंभवादुभयश्लेषः शब्दवि
विधेयं वेति वर्पमान्यतैवतयोसापेक्षत्वात् संकरः ॥११२॥ केवलेन्द्रारमुखेन परचंतां तज्ज्ञाने किंतु पज्ञापक्ष्यकर्तव्य इत्याह ॥ अज्ञातेति ॥

संत

सं०का०
२८

किं चाश्रुतात्तदोषैः परैरज्ञातस्य मतिभिर्दोषज्ञैः स्वैर्यैः परमर्मज्ञैः अभिव्यक्तानि भेद्यस्याग्रे प्रकटितानि शासनानि तदमात्यान् स०२
ग्राहकराणि कूटलिखितानि येषां तैः अन्यथा चेतनैरभयवचनैर्ध्येयस्वामिनिर्दिष्टैरचेतनवृत्तिर्येषां तैरभयवचनैश्चि ग्राहिभिर्भेद्य
नगरवास्तव्यैश्चारैरित्यर्थः। तयोर्धर्मयोश्चेतनत्वमेव मरः। शत्रोः सर्वेषिनः समवायं समवयंतीति सामवायिकाः सभाप्र
मुख्याः अमात्यादयः समवाया तत्समवेतीति बुञ् दृष्टाद्विषां मतेदततः स्तान अस्माभिरपि येषां लिखितान्येतानि गृहीता
न्युक्तं दूषयितामेद्याः विषयवृत्तीयाः ॥११३॥ उपेयुषामिति ॥ किं च उपायज्ञैः कार्यसाधनकुशलैः तत्रान्तरे तीन्त्राः सैन्यं
उपायिभिः पश्चाद्यन एकार्थानि तथासैन्यके प्रयोजनानि राजन्यानां समूहः राजन्यकानि गोत्रोक्षेत्यादिना बुञ् अस्य जातशत्रो
रिमा मा जातशत्रवी पुरे इन्द्रप्रस्थे उपेयुर्वांसि प्राप्नुवंति उपेयिवाननाश्वाननूचानश्चेति क्वसुप्रत्ययांतो निपातः तः क
र्तारः करिष्यंते कर्तृकर्मणि लृट् इन्द्रप्रस्थस्य अस्माकं तु महद्राजकार्यं भविष्यति तदध्वरजेत्याव्याजेन सम्बन्धं दूराग त
व्यमिति गरुडसंदिश्य ततः सर्वे लिपितव्या इत्यर्थः ॥११४॥ ननु तत्राध्वरकर्मणि को युद्धावकाशो यत्रैवमहत्कल्पते
वीजं संभावयति ॥ सविशेषमिति ॥ पांडोः सुतो युधिष्ठिरो भवति पूज्यत्वाद्यि सविशेषं भक्तिं वितन्वति सति तरलाः चपलाः श्र२
मत्सरिणः द्वेषवन्तः परेश्वरः स्वयमेव वैरायितारः वैरं कर्तारः शब्दवैरकलहप्रकएवभ्रः कण्ड्वादिति क्यङ् ततः कर्तरि
लृट् ॥११५॥ किं ते सर्वे वैरायंते नेत्याह ॥ यदीति ॥ इह विपक्षमध्ये शत्रुमध्ये सहवृद्धियुजोपि त्रैधेन सह स्वर्यंगतास्र
पि सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् ये भूभुजः आत्मविदः स्वामिज्ञं नवेदिनः यद्वास्यात्मस्वरूपवेदिनः स्युः तैर्भूभुग्भिः बलिपुष्ट
कुला तककतुकर्कटारिष्टवलिपुष्टसकृत्प्रजा इत्यमरः अन्यपुष्टैः परभृतैरिव अपिवैरेणसद्भोऽस्मद्विपक्षमध्यात् अ
न्यतरादिसत्रानयशब्दस्यार्थपरत्वात् पृथग्वादियोगेति पंचमी पृथग्भाविता पृथगते भविष्यतेभावे लृट् चिराद्वा
टावृद्धितेष्वपि केचित्स्वामिरसंगच्छंतइत्यर्थः अपपच्छेदसिकेवचतां ॥११६॥ फलितमिति गमयन्नाह ॥ प्रयुक्तेत्यादि ॥ सह
जेति ॥ सहजे स्वाभाविके चापलेदुर्विनीतत्वमनवस्थिततेन च चपलोपारदेशी दुर्विनीतोऽनवस्थितइति वैजयंती २८

सेवाश्चेति ॥ बंधुरेवबांधवः सधर्मराजः अतिभरस्यक्षमः स्कंधो यस्य ते समानस्कंधासमित्यर्थः तां सहायसंपत्यामिधा
यस्याध्वरस्य धुरोऽध्वरधुरः ऋक्पूरब्धूरित्यादिना समासांतोऽप्रत्ययः समासांतानां प्रकृतिलिंगत्वात् तत्पुरुषत्व
रनवलिंगाभ्येटाप् विवक्षितेवोढुमिच्छति वहतेस्सनि ततः सन्नंताल्लट् तथापि विरोधे विश्वासविघातो बंधुदुष्क
स्यात्तामभतिभावः विशेषणसाम्यात् प्रस्तुतयागधुरप्रतीतेः समासोक्तिः ॥११७॥ ननु प्रतिश्रुत्याकरणे दोषः प्रागेवप्र
रिहारे को दोषस्तत्राह ॥ महात्मन इति ॥ महात्मानः भजमानान् शरणागतान् रिपूनप्यनुगृह्णंतीति किमुत बंधूनि
तिभावः अत्रार्थांतरन्यासः सिंधवो महानद्यः समानएकः पतिर्यासां ताभ्यः सपत्नीः नित्यं सपत्न्यादिष्विति ङीप् न
कारश्चान्तादेशः निम्नगाः गिरिनिर्झरिणीः अब्धिं प्रापयंति स्वसौभाग्यं ताभ्यः प्रयच्छंतीत्यर्थः
तिभावः ॥११८॥ तर्हि स प्रत्युपेक्ष्यः स्यादिपक्षस्यापार्थनया प्रार्थमाचर्जनयामिसतमाह ॥ विरोधपीति ॥ अतः परिहारो ज्यनहो इ
प्रबलस्यारिषु विषये बलात्कारोदएवश्चिराच्चिरकालेनापियः सयोमाभूदिति भावः ॥ बलिः स्वयं
सिद्ध्ये भवतीति शेषः अविमनसो विमनसः संपद्यमानाः कृताः विमनीकृताः सततः सौमनस्यं प्रापिता इत्यर्थः अर
मनस्कचक्षुश्चेतो रहोरजसां लोपश्चेति च्विप्रत्यये सलोपो अस्य च्वावितीकारः शोभनं हृदयं येषां सुहृदो मित्राणि
सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोरिति निपातः छंदस्याभिप्रायस्यानुवृत्त्या चित्तानुवर्तनापि दुः साध्याः अवर्जयितुमशक्
याः इत्यर्थः अभिप्रायकंधंदः आशयइत्यमरः शत्रुरेव नापि वशगो भवति मित्रं तु वैमनस्येन साम्नापीस
र्पः ॥११९॥ ननु सुहृत्कार्यात् स्वकार्यं बलीय इत्याह ॥ मन्यस इति ॥ नाकिनां देवानां प्रीतये अरिवधः श्रेयान् प्रश
स्यतरः प्रशस्यश्रः इति श्रादेशः इति मन्यसे तर्हि पुरोडाशभुजां हविर्भुजां अतएव नाकिनां इष्टमीप्सितं कर्तुं इत्येकर्म
णिकः इष्टमिष्ट्या गर इतियाचत्र यज्ञेभावे क्तः वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणम् अस्मात्तरां प्रतिपर्यपि अध्यायात्

सं०५० २९

श्रीहरीश्रीरुवाच्छ्लुवचे इति विकल्पादाम्प्रत्ययः आतपत्रांतर्हितस्य द्वयैरपि पादैः स्पृष्टप्रशाख्यत्वादि सर्पः जगत्पूज्यस्य हरेः पादेन स्पर्श सं०३
निषेधादिति ध्वनिः॥२॥ अथ चामरधारणमाह॥ मरालेति॥ मरालस्य त्रामलं विशदं तद्विशदं इषुपमा चलद्धि जनादिति भावः आ
मरयोर्द्वयं मंतरेणस्थितः द्वयस्य मध्ये स्थितः इत्यर्थः अंतरांतरेण युक्त इति द्वितीया सत्परिः अभितः पातु का उभयपातिनी सिद्धसिंधु
राकाशगंगायस्य सः पर्यभिभ्यां चेति तसिप्रत्ययः सर्वोभयार्थे वर्तमानाभ्यामिष्यत इत्युभयार्थं ते सुप्सुपेति समासः पातु केति अभिला
षयते सादिना डकत्र प्रत्ययः तस्यां वुरजोः अभ्रतापूर्वमभ्रतापुर्वां सुप्सुपेति शयेति समासः तांश्रियमेजे तादृशीं श्रियं शोभां भजे इत्यर्थः
अतएव निदर्शनसत्तानुराशेः संभावनमात्रो ता अभितः पातु कसिद्धसिंधु संबंध मूलया असंबंधे संबंधरूपातिशयोक्त्या स्वाज्जीव
वसयोगे सं कीर्यत इति संक्षेपः॥३॥ अथ चाक्षमिरस्य पसाधनविधिं वर्णयन्मुकुटधारणमाह॥ चित्रेति॥ अस्य हरेरुपरि ऊर्ध्वप्रदेशे मौ
लिभागे मौलिभाजां मुकुटानां तानां अणीयसीभिर्महतीभिश्चित्राभिरनेकवर्णाभिः भाभिः प्रभाभिः कर्तृभिः स्पृः प्रभारुक्रुचिस्त्विड्भा
भाश्छविर्द्युतिर्दीप्तय इत्यमरः सांतपत्सोमेषु गोइत्यादिना रोर्यपकारे तस्य रु हि सर्वेषामिति लोपः अनेकैर्धातुभिर्गैरिकादिभिः छुरि
तानां हरितानां अश्मनां मणीनां राशयो यो यस्य तस्य गोवर्द्धनस्याकृतिरन्वकारि अनुकृता तत्सादृश्यं प्रभाजीत्यर्थः पूर्णोपमे
यं॥४॥ कुंडलेत्यध्वंतेनाह॥ तस्येति॥ तस्य हरेरुरो वक्षः उल्लसंस्या कांचनकुंडलयोः प्रसृमरानां स्वच्छितानां गारुत्मतरत्नानां
मरकतमणीनां भासा दीप्त्या उरसि प्रसरं से सर्पः वाल्लभ्रशोभ्रवक्राहेण द्विला स्यपत्रप्रत्ययः तत्रोत्रित मम्पस्तं यत् नीलकंठपिंछं
मयूरवर्हं अभ्यस्तेष्वपि तन्याय्यमितियादवः पिंछवर्हे नपुंसके इत्यमरः तदेवोव चूलामौलिका तस्याः केलनामामोच्चनमवमो
ति॥ तद्धरिं मंदरकूटकोटिव्याघट्टनामंथाच्चलशिखराग्रसंघर्षसे कोतेन घ्राणेन ल्लेखना तया मणीनां च हीयसा बहुतरेण प्रिय
स्थिरे सादिना बहुशः द्रष्टव्य सुनिवं सादेषः दीप्तिविताने केन प्रभापटलेन उल्लसंतीदेदीप्यमाने आच्छिन्ने यो नुमितिनुभागमः अंग
देके पूरे केयूरमंगदे तुल्येइत्यमरः चकासयामास तुः शोभयांचक्रतुः अंगदे धृतवानरूप्यः चकासते एर्यतल्लिटि आमप्रत्यय
सौ रनुप्रयोगः तत्रांगदयोर्द्वयोः प्राग्भावीयांगदमैदोक्तिमपेक्ष्य तयोः मंदरकूटकोटघसंबंधेपि संबंधो तथा द्वयोरतिशयो त्यः संकरः॥५॥
२९

निसर्गेति॥ असौ हरिर्निसर्गैरलैः स्वभावलोहितैः किंच वलये कटकेकरवलयोस्थियामि समरः तयोरवद्ध नां प्रसुतानां अश्मनां प
संरागाणां रश्मि छुरिते रत एवापि सुरारोर्हरणपकशिपोर्वक्षसो विदारणेन जाते आविर्भूतं तत् असृक् तेन अनुषक्त संस्पृष्टैः सितै
उभावितितमालवल्लीं संस्थामुक्ते आसजितमुक्तालते मौक्तिकसरो यस्मिन् ततः अस्य हरेर्वक्षः आकाशगंगायाः पयसः उर्मी प्रवाहे
भावः मुक्ताहारं धृतवानित्यर्थः अत्र व्योम्ना गंगाप्रवाहद्वयासंबंधेपि संभावनया संबंधकथनादतिशयोक्तिः तदुत्प्रेक्षा ता
पतितयदि स्यादिना लोट् तत्र त्योमा उपमीयते समीक्षियेत् नास्योपमाने किंचित्तद्वस्याम इतिय
उभानिति॥ तमालवल्ली ... तदुत्तप्रवालो
इत्यर्थः पयोधरं भसो सारस्य विकारः सारमयः मणिः समुद्रमपनोत्यः कौस्तुभाख्य इत्यर्थः दधे धृतः प्रजधारणे कर्मणि लिट् य च मणे
विगतः प्रतिबिंबगतो लोकचायप्रपंचः तदंगे तस्य हरेः शरीरे साक्षाद्भूतो बहिः प्रतिफलितः कुक्षिस्थ लोक इवालस्पत इवेस्युत्प्रे
क्षा॥९॥ मुक्तेति॥ अस्य हरेः मुक्तामयं मुक्ताप्रचुरं तत प्रकृतवचने मयट् सारसनं कटिसूत्रं चलवत इति सारसनाबलेवी
क्षीबेसारसनं चाथ कटिसूत्रेष्वंसखलंत्रिषु इत्यमरः आप्रपदं प्राप्तौ तीति स्थप्रत्ययः आप्रपदीनं पादौ पर्यंत विदाम मुक्तासारः अंगुष्ठ
ननिस्पृतेव विसष्टमि सर्पः गौरार्थवाज्ञान्यहेयचाद्दरीनिष्यूतो क्रीर्णवो तादिगौणवृत्ति व्यपाश्रयं अतिसुंदरमन्यत्र गम्याय
केसांविगाढ तत इति उर्ध्वेर्ध्वप्रवाहं उत्क्षेरुन्नं तति स्रोतसो मंदाकिन्याः संततधाराः अविछिन्न संपातं अमर्त्य इवभाति स्मेत्युत्प्रेक्षा॥
१०॥ स इति इंद्रनीलस्यशलमिव नीलमूर्तिः शामांगः सहितायां रोरीति रफलोपः ढ्लोपेपूर्वस्य दीर्घः इणः इति दीर्घः कर्पूरहरि तालमिव
पिशंगमासोयस्य सः पीतांबरः हरितालं कर्पूरमिति विजयतीति सहपि विस्तरे विसर्गादेः इण्न प्राजि सतिभ्यः केरप् अंगुरुलाम
वैदुज्ञानां विपूरजोभिः परागैः चित्रवर्णः यमस्य सूर्यमनायाः उदकस्य भारः पूरः उदभारः सइवराजमेधमिदत्तेसादिनावि कल्प्य हादु
दकशब्दस्यो दादेशः॥११॥ प्रसाधितेति॥ प्रसाधितसालंकृत स्याप्यमधुद्विषः हरेरन्यैर्वा सदृशी विभिन्ना वा अन्यो विभिन्ना सदृशौ
इत्तिवेजयंतीलक्ष्मी प्रभाशोभाचशोभा संपत्ति प्रभासुलक्ष्मीः श्रीरवगम्यत इति विश्वः अमहदिसे तत्प्युक्ते कुतः हि यस्मात्तसा

प्रसाधनलक्ष्मीरशेषवपुषि असीतिशेषः किंत्वाखिलकोलस्यकांताप्रियाइ[illegible]ततरानिसा तु अन्यस्यकांताप्रियानभवतीसनन्
न्यकांता किंतु तस्यैव सर्वथा किं चउरस्यैव वसती सर्वाः अत्र हरेः प्रसाधनादसाधारणशोभा समाजायतेति परमार्थिकोवा व्यत्यः
अत्र लक्ष्मीशब्देन श्लेषमहिम्ना वान्यायाः शोभायाः प्रतीयमानया श्रीदेव्याः सहाभेदाध्यवसायाद्वितीयमन्येवलक्ष्मीरिति भेदा
भेदरूपातिशयोक्तिः ॥१२॥ अथैनमेवार्थं भाग्यंतरेणाह ॥ कपाटेति ॥ कपाटवत् विस्तीर्णमनोरमे उरस्यलेपिता श्रीरिति लेलना
कांता यस्य तस्य हरेः हरेरानंदिताशेषजनाः यया सा सर्वांगसंगिनी अत एवापरेव सा अपि साधारणी च श्रीदेव्याः अन्येव लक्ष्मीः
शोभा रमा च बभूव स एवालंकारः प्रायेण कार्यमध्ये नैकश्लोकमुक्तिविशेषलाभात् लिखतिकवयः यथास्त्रेवबधे प्रादावेवति
पीये सादिश्लोकद्वयं तथा स्वकेलिलेशैः स्यादिश्लोकद्वयं ज्ञेयमिति ॥१३॥ अथ पदवीत्सहतस्यैवास्य यात्रेति सूचयन्प्रसाध
विधेः नैःफलमाह ॥ देवेति ॥ भूसत्तामपेयुषां ननु प्रहारेण तामितिभावः देसा पिपसहिरएव कद्विपोः प्राणमुषां प्राणहारिणां व्रजा
पिक कठोराणामिसर्थः नखानां अश्वत्तेतनत्रणेन प्रकाशो व्यक्तः कार्कश्यमेव गुणो ययोस्तौ स्तनौ स्तनान्निसर्थः जातावेको
वचनेप्राप्ते जातिभूयसा स्तनादिषु जातिद्वित्वविशिष्टत्वात् द्विवचनं यथाह वामनः स्तनादीनां द्वित्वविशिष्टा जातिः प्रायेण
तिदधानौ स्तरः एषः युवतयः वयसि प्रथमेइति ङीप् एनं हरिं परिवब्रुः अत्र हरिस्तनानां हरिपिनखमेदेप्यभेदोक्त्या स्तनयोः
तादृक्कारिन्या संबंधेपि संबंधोक्त्या चातिशयोक्तिः स्तनयोः सोपदत्वात् संकरः ॥१४॥ आकर्षतेति ॥ अभुक्ततताद्भुताः ऊर्ध्व
माकर्षेत्वनमत्तमध्यं उन्नयतेवस्थितनेति उत्प्रेक्षा अतिगुरुत्वं अतिवृद्धं च भजतीति तद्भाक्भजोण्विः तं नानानानाकुचमंडलंअपि
कृशीयान् अयंते कृशतरः तनीयानिति गुरुमत्तोत्तलादत्वेवारिति रेफादेशः मध्यमित्तां तेउलूंतैः पीडितस्वनतनानामन्ततः अ
नमं तत्प्रत्यक्षमध्यंकुचमंडलयोर्विशेषणसामान्यादविजिगीषुः राजप्रतीतेः समासोक्तिः तथा च वाच्यवाचकवास्योप्रतीयमा
नाभेदेनाकमणक्रियाकर्मकत्वान्नावयान्नप्राप्तितेयनमनाकमणहेतुत्वाद्वाक्यस्यस्तनयोः संकरः उत्प्रेक्षया स्तनैरपेक्षातत्संस
ष्टिरेवेति विवेकः ॥१५॥ याच्यामिति ॥ धिको हरिः यायां भंगं नालिंगनीससयोरिति विरकार्यद्विभाविःएकपदं चैतत् पेक्षतसापूर्वबद्धिमावका
तराक्षीसाध्वसाचकिततलोचनासती प्रियानन्ममुरलीव भूव अनेन कार्यद्वारा लज्जा साध्वसभावादयउक्तः अन्यासां ईर्ष्याभावोदयमाह

तेनैवदोषेण समुद्धतोदपक्षः सहायोगरुत्पक्षः पार्श्वगरुत्मान्यासहायवलमितिद्वितिवैजयंती चलितोऽस्थिरो
दुर्वलपक्षपरिग्रहो यस्य सः अस्तु हृदरः शत्रुवर्गस्तवदुरासदो वीर्य विभाव सौतितेजोवहौ वीजेशुके प्रभावेत्रतेजो
तोः समर्थ्ययोरपि सत्त्ववह्नीविभावसू इति विश्वामरोगालभतांपतगतंसमोपतंगपालभाविसमरः लभतांगध्वंतु
रूपकालंकारः द्रुतविलंबितवृत्तं ॥ द्रुतविलंबितमाह नभौभरौ वितिलक्षणं ॥११८॥ इतीति ॥ सनरकरिपुरितीस्थं विश
कलिताथी अनुगतनयमार्गांनीतिमार्गानुसारिणीं दुर्नयस्यवलभद्राव्युत्संस्पतिभावः अर्गलां निवारयित्रीमि
तिनैधर्म्येण रूपकालंकारः तद्विधुकुप्त्रोगलितनमाद्समरः अत एव जनितमुदं हरेः कृतानंदामुद्धितेउक्तेतेउरस्य
लेनियतनिषण्णयान्निसविश्रांतयाश्रियापुतानात्वैनेतिमनगुप्तिःउद्धस्यमंत्रोद्धवीणनांपूर्वोक्तां वाचं अशृणुव
न भाषायां वदस प्रकृतइतिक्वसुप्रत्ययः उक्तेरेवउक्तेकेरुक्तेतःसनअव्ययसर्वज्ञामन्त्राप्तेरियकअप्रत्ययः उद्
स्पादासनादुत्थितवान् उदोनूर्ध्वकर्मणीति तस्यप्रयुदाहरणमेतत् रूपकानुप्राणितोलंकारः मालिनीवृत्तं नन
ययुतेमालिनी भोगिलोकैरितिलक्षणात् ॥११२॥ इति श्रीपदवा॰प्र॰वा॰रा॰वा॰प॰वा॰श्रीमहोपाध्यायकोलाचलम
ल्लिनाथसूरिविरचिते माघव्याख्याने सर्वंकषाख्ये द्वितीयः सर्गः ॥२॥ कौवेरेति ॥ अथो द्ववावाक्य[illegible]चरणेनतरमपेतायुर
द्धेः अभिनिशेत्यत्राह यस्य सः श्रांत कोपदसर्थः अत एव सौम्यः प्रसन्नः अत एव कौबेर्या दिशो भागस्तस्यामिसर्थः स्थियापुंवदितादिना
पुंवद्भावः तमपास्य अगस्त्यस्य मत्सं सार्गभवतीर्णो दक्षिणयां सामिसर्थः तद्धर्य उष्णांशुरिव स्थितः अनेन हरेः कोपः कार्यवशा
दाकालमतसंभितोन्ते कांतादिचतरतिसंचितं हरिः श्रीकृष्णः हरिप्रस्थामिन्द्रप्रस्थं इन्द्रोद्धस्यवचनात् हरिरिति हलायुधः समयोपयिकअस्पदस्यान्ने
पदेदेशकालाध्यगतव्याकर्म सज्ज्ञा सुकर्मणामितिगंतव्यकर्मं सुउपमालंकारः ॥१॥ अथास्य प्रस्थानसन्नाहंवर्णयन्नादौ छत्रधारणमाह जगदि
ति ॥ अर्को जगत्सृष्ट्यं तेहरिः अत एव जगतपवित्रैरपिपादैः चरणैरेव अस्पृष्टुनअस्पृष्टशुतनातेतयुजेदिवादिकात्कर्तरिलङ् उतअस्य हरेः चलत्त्वि
पुलेपार्वणचन्द्रचारुपूर्णेन्दुसुंदरंरसुपमालंकारः आतपात्त्रायतइत्यातपत्रेछत्रं सुपीतियोगविभागात्कः विभरांबभूवबिभ्रेभृञःकर्मणि लं८

स्य आपूरः आपूरणं तेन कृते जनिते निध्वाने दध्मानः अप्रधानोऽपि मंदमारुतस्य प्रवेशादेव ध्वनन्निति पाठे वा शङ्ख्योक्तिः ध्वनेः सं
बंधेऽपि संबंधकथनात् पंचजनो नाम कश्चिदसुरस्तस्मिन्नभवः पाञ्चजन्योऽस्य शङ्खः वह्निर्जनिभ्यक्षेति वक्ष्यमिति एष त्रास्य
अश्रूयत श्रूयते स्म पाञ्चजन्योऽपि संनिहितोऽभूदित्यर्थः वीणाश्रूयंते पुष्पाणि प्रियंते इत्यादिवत् धर्मधर्मिणोरभेदोपचारा
त्पाञ्चजन्यश्रवणोक्तिः ॥२०॥ रराजेति ॥ महान् रथो यस्य सः महारथः रथिकविशेषः आत्मानं सारथिं चाश्वान् रक्षन् युध्ये
त योनरः स महारथः संस्मृतः स्यादित्यनुनीतिकोविदाः इति रथांगं चक्रमस्यास्तीति रथांगी हरिः इष्टसिद्धेः संपादकेन
प्रेणत्वात्पुष्यः सर्वथा साधक इति शास्त्रादेवेति भावः सर्वासु दीक्षु अप्रतिविद्धमार्गः अनिरुद्धगमनमित्यर्थः अपिच्छत्र
केनिरंकुशत्वात् पुष्योतत्सोमिव मघाछिन्ने च नहार्यातुः सर्वादिग्द्वारिकाभानीणीति शास्त्रादिति भावः क्षिप्रं क्षिप्रगा
मिनेऽनन्यत्क्षिप्रं क्षिप्रकारिणं क्षिप्रं चाश्विदेव पुष्यमिति शास्त्रात् पुष्यरथं कीडारथं असौ पुष्यरसकीडायनेस्यान्नसमय
रामयदि समरः अधिरूढः सन् पुष्यरथइव तं पुष्यरथमधिरूढः पुष्यनक्षत्रयोगतः स्वपानाध्यक्ष्ये दृढइव रराज ॥२२॥ ध्वजेति
अपरथविरोहानंतरं शौरेः कृष्णस्य ध्वजाग्रधाम यस्य सः मणिमेदिनीषु कुट्टिमेषु संक्रान्तमूर्तिः प्रतिबिंबितांगः सन्
पन्नगारिर्गरुत्मान् फणावतः सर्पान् त्रासयितुमीषयितुं रसायां रसातलं पातालं विविक्षन् प्रवेष्टुमिच्छन्निव स्थितो भ्रान्त्या विशते
संनताल्लटः शत्रादेशः तस्य हरेः सवेपथुः दृदृशे दृष्टः सोऽपि हरेः संनिहितोऽभूदित्यर्थः ॥२३॥ यियासतइति ॥ यातुमिच्छतो यियासतः
सतः यातेः सन्नन्तात् लटः शत्रादेशः तस्य हरेः सवेपथुमहीधरतीति महीधाः पर्वताः मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः इत्याह वामनः
महीध्रादयो मूलविभुजादिदर्शनात् तेषां रंध्राणि विचार्याति तेषां भिदा भेदनं पक्षिच्छिदादिभ्योऽङ् तस्यां भिदायां पटीयान् समर्थः
तरःप्रकर्षप्रमाणेनानिलाणघोषः महार्णवस्योघः प्रवाहः अन्यानि जलानि जलानि तराणीव स्पृशन्तीति समासः अन्यान् शङ्खान् शङ्खो
तराणि पूर्ववत्समासः अतएवान्यकारस्य हर्षे तानि च कपस्या इष्टदयामास इत्यर्थः अन्तराशङ्खादेतद्विनार्थाततत्करोतीति एषता
लि रन्ध्रेतरमवकाशं अपिपिधानो तद्विभेदता दर्व्याः इत्युभयत्राप्यमरः ॥२४॥ यतइति ॥ जगतां पतां धारयिता कुक्षिस्था
खिललोकः कृतकर्मणोः कृतीति कर्मणि षष्ठी सहरिर्यतो येन भूमौ भागेन जगाम ततस्तस्मिन् भूभागे अधःपतालेषु ३१

रिणाः धर्त्र्याः धारयित्र्या पूर्ववत्षष्ठी फणिना शेषेण महता भारेण आसमंतात् भुग्नस्य कुब्जीभूतस्य शिरःसत्त्वस्य सहायि
के सहायकर्मणि योग्यया तद्गुरुपीतमाड्कुत्रव्यमाक्षेरमाणाः भुजा यस्मिन् कर्मणि यथा भवति तथा प्रसभे प्रसन्तं भावे
लिट् हरिश्च आलइत्यर्थः अत्र शेषस्य विशिष्टप्रस्तुणा संबंधेऽपि संबंधाभिधानादतिशयोक्तिः ॥२५॥ अप्येति अथ हरिस्कन्ध
नानंतरं उन्नैकैरुन्नतेतोरणे द्वारि द्वारदारुणि संसगेन भंगस्त्रस्मादृयेनानन्नमीकृतानि केतनानि ध्वजा यैस्तानि
सैन्यानि सोमस्यान्वयः संतानस्तेसोमान्वयं वंशं वंशस्य रूपं हरिं सुनीतिभाजं सुष्ठु नीतिमन्तं तं क्रीयाः समाप्युपाय
प्रयोगास्तासां फलानि हिरण्यभूमिप्राप्त्यादिलाभाः इवान्वयुः अन्वगच्छन् यातेर्लङ् लटः शाकटायनस्येति सेर्जुसादेः
श्यामेति ॥ श्यामानि च तान्यरुणानि चेतैः श्यामारुणैः कृष्णलोहितैः वर्णैर्वर्णेनेति समासः वारणदानतोयैः गजमदो
दकैरालोडिताः संमेलिताः अतएव क्षितिकंटपद्मसोदाः मयूरवर्हचूर्णा इव व्योततइति श्वेतवो कोः क्षिप्रपुपमालंकारः
कांचनस्येयं कांचनी चासौ भूश्च तस्याः परागाः पांशवः आनेमिभ्यः आनेमिप्रापि सहितं चक्रधाराप्रष्ठिर्नेमीत्यमरः
आरथ्योदाभिविध्योरिति अभिविधावव्ययीभावः भगैर्नरथ्यो वैश्चप्रस्तुदिरेपिसाइत्यर्थः परागाणां विशिष्टपुष्पेण संबंधो
ऽतिशयोक्तिः तथा महतीरथगजसंपत्तिर्व्यज्यत इत्यलंकारेण वस्तुध्वनिः ॥२७॥ अस्रच्छस्तु लोहादिषु पद्मातिष्ठास्य सह्या
पदेसुवर्णेरुक्मकार्तस्वरं जांबूनदमष्टापदोऽस्त्रियामिति सुवर्णपर्यायेष्वमरः तस्य भूमिः तस्याः रेणुः कांचनभूमिरजः पा
दहताविरथ्यास्यादिचरणताडितापि संनिहित इत्यर्थः महाजनानां बहुजनानां पूज्यानां नागरिकानां शिरांसि न लपयामास
नाक्रमतिस्म किं बहुना उद्धतिउद्धतत्वं दर्पं च नैवाजगाम कुतः यस्माद्धरिमेत्रा गुरुत्वगुणस्य महात्म्यस्य प्रियस्थिरे
सादिनागुणोगरादेशः सदृशमनुरूपं यथा तथा अचेष्टत आचलत व्यवहारश्च गुरुत्वस्यैवोद्धत्वप्रतिबंधकत्वादिति
भावः अत्रानौद्धत्यादिप्रस्तुतवर्णपरागविशेषणसाम्यादप्रस्तुतसज्जनप्रतीतेः समासोक्तिरलंकारः ॥२८॥ विरुध्येति ॥ तुरं
गान्वयदुमिरारुद्धैरिति भावः कथंचिद्दत्तप्रयत्नेन निरुध्यमानोऽपि वल्गाकर्षणेन कार्यमाणः आपिपयचस्मादस्मादगाणि

न्तेषां दाक्षतानवादान् तस्मान्महत्त्वाद्यः गुणगुणिनोर्भेदाभेदयोगादिति वा मनःस्थ आत्मसमाना अपि करणसमासस्य
मुकुरस्थित्वा क्षिपुरक्षिप्रवृत्तः ततस्मान्मार्गरूपं तीति मार्गरूपः मंदागमनेन मार्गरोधिनः किंपु गुरून्महतः पुरु
न्यायाः अलंध्यानपीति भावः करीन्द्रान्नु तल्लंघयंतु मीषुः इध्रुं तीस्म धुवमिवं सुखेक्षा गुरवोपि समार्गप्रतिरोधप
कोः परैरुक्तंपश्यत इति अलंकारे एवस्तुध्वनिः॥२२॥ अवेक्षितानामिति॥ आयताम्रा रुणा वल्गामुखरज्जुर्यस्मिं
न्कर्मणि यथा तथा प्रयत्नेन रिनेरुद्धा वा हावाजिनो यैः सैः वाजी वाहार्वगंधर्वसमरः तुरंगिभिरश्वाद्भिरग्रेपुरो
देशे अवेक्षितानाऽऽलोकितान् रेणुभिः प्रक्रीडं तीति प्रक्रीडिता स्तान् पांसुक्रीडाकरान् पृथुकान् शिशून् पृथुकः
शावकः शिशुरित्यमरः जनन्याः स्तूर्णमेव सविधि ऽन्यानि न्युः अपसारयांचक्रुः इति स्वभावोक्तिः॥२५॥ दिदृक्षितेति॥०
नेपदं जनौघाः रथ्यां रथ्या इति प्रति रथ्या प्रथार्थेऽव्ययीभावः आरात्समीपं आराद्दूरसमीपयोरित्यमरः ईयुराजग्मुः
ईक्षणोत्लिरदीर्घः इणः कितीसंप्रसारणदीर्घः ननुनिसपरिचिते कादिदृक्षेति अतआह अनेकशः बहुवारमित्यर्थः
न्ययरत्यमरः अनल्पा अपि का प्रीतिः प्रेमकत्रीं नवे नवे आभीक्ष्ण्ये नवं नवं करोतीति निरुक्तीकृत्याऽरिति द्विभावः अ
लोशब्दपूर्णस्यापिन्नुतन्नुमिसात्कार्यं परमप्रेमा स्यादं वस्तुदृष्टमपि अदृष्टपूर्वमिव पतिक्षणं दिदृक्षतेरसर्थं
भंगीगवानपि तथैवेति सामान्येन विशेषणसमर्थनरूपोऽर्थांतरन्यासः॥२६॥ उपेयुषइति॥ विहिता नमिष्टा अत
एव तस्यां पुरि नागर्याः दत्तचक्षुः निसदृष्टिः असौ हरिः निरंतरं अभिर्निरंगाभिर्नीकीनीभिर्सनाभिः निरुपप्लासमर
तिसकंठं व तोरं उपेयुषः प्राप्तस्य रथ्यस्य शनैर्यातं संधानेन मंदगमनेन विदामास नविवेद उदविद जागृध्योऽऽ
न्यतरस्यामिसाम्प्रत्ययः आसंगात्दसं वदने तद्धनादिति भावः आसंगस्य पदार्थहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिंग

चार

अन्यान्यनपेक्षितागतानां आकृतैर्व्याकृतात्क्रमाः सक्रमः परोत्कर्षात्क्रमे व्यस्तादितिलक्षणं तदंतरे तस्मिन्नवसरे अनीक्षणा
वसेकीवेत्तुमध्येकारोता दर्शं वसेरविधाविति वैजयंती निःशंके तदनीक्षणं दृष्ट्वचित्रासंसमं युगपत् कटाक्षैः अमुं हरिं जघ्नुः स
रोषमदाक्षुः॥२७॥ अथपं न्वभिरस्याद्व्यास्य संनिधानमाह॥ तस्येति॥ अतसीसूनेन क्षौमाख्यकुसुमेन समानभासः तुल्यकांतेः स्नि
ग्धश्याम इत्यर्थः अतसी स्यादुमाक्षुमे इत्यमरः तस्य हरेः एकवाहुः भ्रामयदावर्तमानं मयूखमाववलीनां मंडलं चक्रवालं यस्य तेन च
केण सुदर्शनेन स्फुरन् महानावर्तो भ्रमो यस्य सः स्यादावर्तोऽभ्रसां भ्रमइत्यमरः यमुनाजलानां पूरइव रेजे चक्रं दधौ इत्यर्थः
॥१७॥ विरोधिनामिति॥ विरोधिनां वैरिणां विग्रहभेदं शरीरविदारणं दक्षा शरीरं च वर्ष्म विग्रहइत्यमरः क्वचित्का पिअ
स्खलंतीसर्वदाऽप्रतिहतवृत्तिरित्यर्थः संनिहिता अनपायिनी अतएव मूर्तिमती शक्तिः सामर्थ्यमिव स्थिता तस्य कौ
कौमोदकी गदा तस्य हरेः अग्रतः निःकामं मोदयति स्म स्वसंनिधानेनेति भावः॥१९॥ नेति॥ अन्यस्य साधारणः समस्तजनस्य
न भवतीत्यनन्यसाधारणः अतस्य भावस्तत्ता तां दधानः तथापि यो नंदकः स्वतया केवलं गजाद्भवदसाधारणे नैव मु
रारे नैमुरारि सेवधिनां किंतु वैरिणां शत्रूणामसं तमुद्धेजयिता सन् अतएव नान्यापि नंदयतीति नंदकइत्यन्वर्थसंज्ञावा
लोनापि नेदयितृत्वमपीतियावत् तस्यैवयोऽनन्यसाधारणत्वात् तस्यैव स्वपरोद्वेजकत्वात् तस्यैव केवलं नंदकानंदयिता
नेत्यर्थः सनंदको नंदकाख्यः खड्गोऽभूत् संनिहितोऽभूदित्यर्थः संबंधानुबाधेन संविधानामेवात्र विधेयं प्रकरणाद्वा
नन्यसाधारणत्वपरोद्वेजकत्वपदार्थाभ्यां विशेषणगत्या नंदकस्य तदीयतासमर्थनात्पदार्थहेतुकं काव्यलिंगमलंकारः॥१९॥
ननीतिमिति॥ अन्येन पुरुषांतरेण नतिमाकर्णनं मे देनस्यात्कुत्रचित्कदाचिदपि ननीतं न प्रापितं तत्क्रियासुरक्रियासुरण
कर्मसु हिताहितसु चेष्टेषु चकर्णांति के कर्णगोचरं प्राप्तो गुणमौर्वी आत्ममर्मात्मयस्य ततत्विधेयं विधातुं गतं दृष्टीयोदृष्टेत
रपीडासहनपरप्रीतियावत् संगस्य विकल्पश्चार्ङ्गं नाम मित्रमिवास्य हरेरंतिके संनिहितमभूत्॥२०॥ प्रवद्धेति॥ विद
रातीति धीरो मनोहरो मंद्रो गंभीरो वृंदस्येव धीरःश्रेनादः प्रवद्धेयेन सः प्रवद्धमंद्रो बुद्धधीरनादइत्युपमाक्रमेण काणेव
तास्याध्यर्णं चहरेरंतिकं चारित्रपकं दाति कोति का मध्ये इत्यमरः सव्यासावेकहंसश्चेति किलत्वपरंपरीतरूपकं मंदानिल

स०क०
३२ स्यांगभर्त्रैच कुधारायत्हरयेऽभिनवं यथा तथा प्रतिपादितायाः अंकेः समीके उत्संगश्च तत्र जातः अंके समीपउत्स
गे चिन्हे स्थानापराधयोरिति केशवः यस्याः पुरः उपकंठं मतिके अस्ते तसंयोगे द्वितीया अन्यत्र उपकंठे विभक्त्यर्थेऽव्य स०३
यीभावः मुक्तः प्रेम्णा रत्नावली रावणं यया अमुमोच्यत्र श्लेषानुप्राणितेयमुपमा॥३६॥ यस्यामिति॥ चलंतीनां काचिष्प
वारिवीचीनां घटा सुपरंपरासु उच्छलद्भिः रत्नच्छटाद्भिः शंखानां कुलैरा कुलेन संकीर्णेन यस्याः पुरोवप्रेण प्रका
रेण पर्यंतचारः उडुचक्रः समीपवर्तिनक्षत्रमंडलं यस्य सः सुमेरोर्वप्रः सानुः सानुप्राकारयोर्वप्र इत्युभयत्रोऽप्यमरः नि
अहनिशं अन्वहं अव्ययं विभक्ति सादिना यथार्थेऽव्ययीभावः अनश्चान्नपुंसकादन्यतरस्यामिति समासांतः अ
न्वकारि अनुकृतः तत्साम्यं प्रापि ज इत्यर्थः मेरूपमानवप्रस्य तत्तुल्यमौन्नत्यं व्यज्यते॥३७॥ वणिक्पथेति॥ य
त्र यस्यां पुनि काणिजां पथि वणिक्पथे आपणे अपूगाः पूगाः संपद्यमानानि कृतानि पुंजीकृतानि अत्र पूगशब्दे च्व्यर्थ
ताज्ञेया पूगे ईकारनस्यात् कृतः अप्याद्रीनां कृताद्रिभिः सह समासात् इतोरित्यर्थः अप्याद्रयः कृताद्रिभिरिति स
मासः अप्याद्रिषु च्व्यर्थता आलोल चलद्युतिभाञ्जि स्थिरप्रभावंति रत्नानि लोलैः चलैः अत एव भ्रमागतैः जलनिर्गम
मार्गागतैः भ्रमप्राप्तैः जलनिर्गम इत्यमरः अंबुभिर्मुष्णन् अपहरन् अंबुराशिरर्णवः जलमात्रसारोपीतिभावः रत्ना
करतामवापन्नत्प्रागितिभावः अंबुराशेः आकररत्नसंबंधेऽसंबंधोक्तेरतिशयोक्तिः तया च पुर्याः समुद्रातिशयनीर स्तरंतीरं
त्नसमृद्धिर्वस्तु व्यज्यते॥३८॥ अंभ इति॥ अत्र च पुरि अपां निधिः समुद्रः अंभश्च्योतंती तैः अंभश्च्युतः जलस्राविणः
अत एव कृत्नपि नद्धभासः पिहितकांतीनपि पूर्वाह्णे सूर्यकांतमणीन् अर्कः वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोरिति अ
ल्लोपः कोमलान् उल्कायान् रत्नराशीन् आतपे दातुं शोषणार्थं निधातुमिव फलोत्प्रेक्षा तल्पे इति अधितल्पं त
ल्पशय्याट्टदारेषु इत्यमरः विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः तरंगैरेव हस्तैर्विस्तार्य प्रसारितवान् अत्रातपदानस्य तरंगहस्त
३२

स्तासाध्यत्वेनोत्प्रेक्षारूपकयोः संकरः॥३९॥ यदुत्तालमिति॥ सागरस्य ऊर्मिभिः कर्तृभिः यस्याः शालेयस्याः प्राकारः प्रका
रो वर्णशालवप्र इत्यमरः उत्तुंगया उन्नतत्वेन गुणेन जेतुमिवेत्यर्थः फलोत्प्रेक्षेयं व्यंजकप्रयोगाद्गम्यत्वं दूरादुदस्थीयत
स्थितं भावे लिट् अभ्यासगतैः समीपगतैः समीपनिकटाभ्यासनिकृष्टनीडवदित्यमरः व्याहतो वांछितः शालत्वं विजेय
रूपोऽर्थो येषां ते विजयाभरित्यर्थः अत एव क्रीडादिवेति हेतूत्प्रेक्षा ऊर्मिभिर्विलिल्ये विलीनं लीयते भावे लिट् अत्रा
शक्तस्यापि अव जिगीषोर्व्रीडोदयात्सापेक्षत्वेनोत्प्रेक्षायाः संकरः॥४०॥ कुतूहलेति॥ अंबुवहतीति अंबुवाहः मेघः
कर्मण्यण् कुतूहलेनातः प्रवेशकौतुकेनेवेति हेतूत्प्रेक्षा जवाद्वेगेन यस्याः प्राकारभित्त्या सहसा निविद्धो निवारितः
अत एव बहिरेव रसन्गर्जन् दुःखात्केंदन्निति श्लेषः अंबुवर्षव्याजेन पक्षशमरोदीत् अश्रूणि मुमोचानूरुदिर
अश्रुविमोचनेलट् रुदश्च पंचभ्य इतीडागमः अत्रांबुवर्षव्याजेन रोदकस्योत्प्रेक्षेति सापेक्षत्वा
त्संकरः॥४१॥ यदंगनेति॥ यस्यां पुर्यां अंगनानां रूपं सौंदर्यं आकारो वा रूपं स्वभावः सौंदर्यमाकार श्लेषयोः
पीतिविश्वः यस्य सरूपतायाः सारूप्यात् द्वेदकव्यावर्तकं किंचिद्गुणं धर्मं मिच्छतीभिः अपेक्षमाणाभिः आच्छिन्नयो
नुमिति विकल्पान्नुमभावः अप्सरोभिः आराधितः प्रार्थितो मनुः मानुषसृष्टिकर्ता स्वाः स्वकीयाः प्रजाः निमेषःप
क्ष्मपातश्चिन्हं व्यावर्तकं तेन सह वर्तते इति सनिमेषश्चिन्हाः तेन सहेति तुल्ययोग इति बहुव्रीहिः चक्रे अद्भु
तमिदं तत्प्रेक्षातलेनाद्वंजसा द्वयोरित्यमरः अत्र स्वाभाविकनिमेषस्याप्सरः प्रार्थनाहेतुकत्वोत्प्रेक्षया द्धरकांग
नानां निमेषमात्रभिन्नमानुषसौंदर्यं वस्तु व्यज्यते॥४२॥ स्फुरद्धिति॥ यस्यां पुरि द्वारकायां सुवर्णदास्वरात्रिषु नार्यः
स्फुरद्भिः तुषाराशोश्चंद्रस्य मरीचिजालेश्चंद्रकांभिर्निरंतरं प्लुताः तदेकरूपतायत्ते अगरंप्रमाणं इत्यर्थः अ
त एव सामान्यालंकारः सामान्यगुणसाम्येन यत्र वस्तेतरैकतेति लक्षणात् स्फटिकानां सौधविकाराणां सौ

स०टी० ३४

धानांपंक्तीरारुह्य नभोगताः देव्यो देवांगना इव देवशब्दस्य पचाद्यचि देवट् इति यावत् टिड्ढाणञित्यादिना ङीप् व्यरा स०३
जन्सौधानां मुख्यत्वात् अभ्रंकषत्वाच्च तत्र लक्ष्मीणाः स्त्रियः स्वैश्वर्यईश्वरेजुरिसर्पैः अत्र नभोगततोत्प्रेक्षा याः
पूर्वोक्तसामान्यासापेक्षत्वात्संकरः ॥४३॥ कांतेदिति ॥ यत्र पुरि क्षपासु रात्रिषु प्रतिक्षपं विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः
कांतानि रम्याणि इंदुकांतोपलानां चंद्रकांतमणीनां कुट्टिमानि बद्धभूमयो येषु तेषु कुट्टिमं बद्धभूमिः स्यादि
ति हलायुधः कुट्टिमोऽस्त्री बद्धभूमिरित्यमरः हर्म्यतलेषु उच्चैरुन्नताः प्रणाल्यः जलमार्गाः द्वयोः प्रणाली पय
सः पद्व्यामित्यमरः अतः पातिनः अधःपातिनः पयोमुचः यास्ताः अधःकृतमेघमंडलत्वाद्दुच्चैरूपात्तादपीत्य
र्थः विरोधालंकारः पयसां समूहं पूरं ऊहुः वहंति स्म चंद्रकांतानि स्यंदंते इति भावः वहिर्लिट् वचिस्वपि इत्यादिना सं
प्रसारणं अत्र सौधानां प्रणालीनां च तादृशौन्नत्ये पयःपूरःसंबंधोक्त्यातिशयोक्तिः ॥४४॥ रत्नेति ॥ यत्र पुरि गे
ह्विति अधिगेहे इति विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः गृहिण्यः कुलांगनाः अत एव रक्ताः रतिकाले कृत्यादीपान्निशाम्य निवार्यशमे
भिलाषात् तद्धस्तायादेशभावात् क्षिपंत्यः जालागतान् गवाक्षमार्गप्रविष्टाम्भः जालं गवाक्ष आनाय इति विश्वः दूरात्प्रभवंति इति
वैदूर्याणि बालवायजमणयः वैदूर्यं बालवायजमित्यमरः विदूरात् प्रभवति वैदूर्यः अत्र विदूरशब्दो वालवायस्यादेशः पर्या
यो वा तत्रोपचरितो वा तेन बालवायाद्रेरसौ प्रभवति न विदूरात् नगराजत्त्र तु संज्ञियते इत्याक्षेपः प्रयुक्तं दुक्तं
बालवायो विदूरस्य प्रकृत्यंतरमेव च नैव तत्रेति वैदूर्याञ्जितारिवदुर्पान्वेरद्दितितेषां कुत्रेषु भितिषु सेकांताभ्याः इति शेषः
अत एव छायादेर्गत्यात् विडालेक्षणे च ज्ञीयंते इति मणिवणम्यः मर्यकराम्यः ददादित्वा कर्तरि ल्यप् प्रत्यये आपश्लिष्टितिम्यः
विम्बुः भीताः मौग्ध्यादिति भावः अत्र लज्जावरणार्थदीपनिर्वापणे केवलतदसिद्धेः प्रस्तुतमर्थं न्यात्पन्नामिति अनेनचो
त्पत्तिरूपो विषयभेदः विरुद्धकार्यस्योत्पत्तिर्यत्रानर्थस्य वा भवेत् विरूपघटना चापायस्याद्विषमालंकृतिर्मतेति लक्ष

मा०टी० ३४

अथैकत्रिंशच्छ्लोकैर्द्वारकां वर्णयति ॥ मध्ये इति ॥ मध्ये समुद्रस्य मध्ये इति मध्ये समुद्रं पारे मध्ये षष्ठ्या वा इति विकल्पा
दव्ययीभावः मध्येशब्दस्य तत्संधानादेकारांतत्वं कांचनवप्रः सौहेमप्राकारप्रभया ककुभो दिशः पिशंगीः पिशंगव
र्णाः गौरादित्वात् ङीप् कुर्वती या पूः जलसमुद्रोदकं भित्त्वा उत्थितेति शेषः तुरंगकांतायाः वडवाया मुखे हव्यवहतीं
ति हव्यवाहोऽग्निः कर्मण्युपपदे प्रत्ययः तस्य वाडवाग्नेर्ज्वालेव उल्ललास उद्बभासे अत्र समुद्रांतर्वर्त्तिनीयां वडवान
लज्वालायां कदाचित् उत्थानाव्यमानस्य मध्योल्लसनस्य पुरि दर्शनाभेदाध्यवसायेनात्पीतस्य ज्वालत्वमुत्प्रेक्ष्य
ते इव शब्दाय मुत्प्रेक्षाव्यंजक एव नोपमायां इदृग्ज्वालात्र प्रसिद्धत्वेनोपमानत्वायोगात् मन्ये शंके ध्रुवं नूनं प्राय
परस्य वमादिभिरुत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिव शब्दोपि तादृक् इत्यान्यायदंडी ॥३३॥ कृतास्पदेति ॥ भूमिभर्त्तारां श्री
रीणां च सहस्रैः कृतास्पदा कृताधिवासा आस्पदं प्रतिष्ठायां निपातः उदकं अस्यास्तीति उदन्वान् उदधिः उदन्वा
नुदधावितिनिपातनात्साधुः तस्याम्भसा परिवीता परिवेष्टिता मूर्त्तिः स्वरूपं यस्याः सा पृथ्वी पृथुः वेत्तो गुण एव च नादि
ति ङीप् एवंभूता या पूः न निर्विद्यते न खिद्यते इति निर्विर्त्ता विदेः सत्तार्थान्निरपूर्वात् सूस्रुद्धिषेत्यादिना क्विप् तेन
अनिर्विदा अखिन्नेन अन्यथा शिल्पसौष्ठवासिद्धेरिति भावः विधात्रा सृज्यते इति पृथ्वी भूः पृथ्वीति च अस्रोणादिक
वि कौ रादिभ्यः इति ङीप् तस्याः प्रतियातना प्रतिकृतिरिव विदधे विहिता प्रतियातना प्रतिच्छाया प्रतिकृतिरित्यमरः
भूः प्रतिबिम्बितोत्प्रेक्षा या पुरो वैचित्र्या विस्तारादिवस्तूच्यते ॥३४॥ त्वष्टुरिति ॥ त्वष्टुर्विश्वकर्मणः सदाभ्यासेन गृही
तोल्लंघ्यः शिल्पविद्यायाः एकं संपदः प्रकर्षस्य सीमा अवधिः अप्रतिमा इति यावत् या पूः आदर्शतलामलेषु द
र्पणदलस्पष्टेषु दर्पणे मुकुरादर्शाविद्यमरः छायया प्रतिबिंबितमिव अदृश्यत उत्प्रेक्षा छाया यात्मनातपे कांतौ प्रतिबिंबा
र्कजायवोरिति वैजयंती ॥३५॥ रथ्यांगेति ॥ अंबुधिः पिता इव वरायक्रियाय जामात्रेऽन्यवरो जामातरविंगयोः श्रीरस्य

माघविवृतिः ॥

विचित्रैरालेख्यरहितैरपि सचित्रैस्तत्सहितैरिति विरोधः विचित्रैरद्भुतैरिति परिहारः आश्चर्यालेख्ययोश्चित्रमित्यमरः ॥ त्रुटि

नै०का० ३५

वलीकनीध्रे पटले प्रान्ते पटलं छदिरित्यमरः छादनपर्यायो पटलशब्दः तदन्ते लम्बमानानि वलीकनीध्रे छदेरा स०२
धारो वंशपञ्जरो गोपानसीति विवेकः अत एव हरितमणिनादिगुणानि निमित्तानीन्द्रैरिव वृत्तिस्वरूपोत्प्रेक्षा ॥४९॥ वृह
दिति ॥ यापूर्वहत्सु तुलाः उपरिस्थाप्यदार्वाधारभूतानि स्तम्भाग्रपीठानि येषु तैः वृहत्तुलैः तथाप्यतुलैः तद्रहितैरिति विरोधः अनुपमै
रिति परिहारः तुला साम्ये स्तम्भपीठे इत्यमरः अपि वैजयन्तीविततानामानामुल्लोचानां मालाभिः पिनद्धैरावृतैरपि अवि
तानैः तद्रहितैरपि विरोधाभासस्तैरपि विरोधः समस्तवस्तुसमृद्धैरित्यर्थः अस्यापि वितानमुल्लोचयवितानं त्रिषु तुच्छकमिम
भयत्राप्यमरः विगताः शालाः भद्राणि येषां तानि विशालानि शाला गृहैकदेशः स्याच्छालाशब्दः पेशास्यागारैकदेशयोरिति शाश्वतः तै
र्विशालैरपि सत्यवस्तैस्सहितैरिति विशालत्वप्रत्ययः गृहैः रेजे अपि रयं सर्वत्र विरोधो विरुद्धवदाभासाद्विरोधालंकारः विरो
धः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः इति काव्यप्रकाशलक्षणात् ॥५०॥ चित्रे इत्यादि ॥ यस्यां पुरि निकेतनानां विश्रमसप्रनि
केतनमित्यमरः कपोतान् पक्षिणः पालयन्तीति कपोतपाल्यः विटंका पुरनामानस्तम्भाग्रप्रसारितादारुविशेषाः कपोतपालिकायां
तु विटंकं पुंनपुंसकमित्यमरः कर्मणि अणि ङीप् तासु कृत्रिमपक्षिणां दारुमयपक्षिणां पंक्तेः कर्मणि षष्ठी चित्रेसया आक्रमि
तुमिष्टा या जिघत्सया सेत्यर्थः क्रमेस्सन्नन्तात्ल्लटप्रत्ययादिकारप्रत्ययेऽप् क्रमो रात्मनेपदनिमित्तइतिडागमो न भवति अत्र क्र
मेर्वृत्त्यादिव्यतिरिक्तार्थे वृत्त्यनुपसर्गाद्वेति वैकल्पिकत्वात्मनेपदनिमित्तस्यानुपसर्गत्वस्य वाक्यिकसंभवात् आयत आनतं
वा निश्चलमङ्गं यस्य तं मार्जारं विडालमपि ओतुर्विडालो मार्जार इत्यमरः जनैः कृत्रिमं क्रियया निर्वृत्तमेवमेने न तु वास्त
वमिति भावः द्वितः कृत्रिममिति त्रिमप्रत्ययः अनेन कृत्रिमाकृत्रिमभेदो दुर्गम इति शिल्पज्ञानातिशयोक्तिः अत्र
विकल्पितसादृश्यात् मार्जारजनयोः कृत्रिमाकृत्रिमेषु विपरीतवर्णनात् भ्रान्तिमदलंकारः ॥५१॥ क्षितीति ॥ यस्यां पुरि वधू
जनैः क्षितौ प्रतिष्ठा यस्य सः भूमिप्रतिष्ठोऽपि चन्द्रदिविस्थितमिति भावः अपि मुखैरेव अरविन्दे दधच्चकार इति विरोधः

३५

लावण्यमतीम्ना अधरीचकारेति परिहाराद्विरोधालंकारः अतीतानि नक्षत्रपथमिति अतीतनक्षत्रपथानि अत्यादयः क्रां
ताद्यर्थे द्वितीयेति समासः द्विगुप्राप्तापन्नेत्यादिना परवल्लिंगताप्रतिषेधः प्रासादशृङ्गाणि बलात् अध्यरोहत् मित्यात्र
धिरोहतिस्म अनपिरुह्येव अर्थः कारणादिति भावः रोहतेर्लुङ् शलइगुपधादनिटः क्सइति क्सः अत्र बाधः कारणवाक्यार्थ
स्य श्लेषविरोधानुपजीव्यत्वे वध्याहेतुना तत्संकीर्णः काव्यलिङ्गभेदः ॥५२॥ रम्या इति ॥ यस्यां पुरि युवानः रम्या रमणीया इति है
तोः पताकाः प्राप्तवतीरुच्छ्रितध्वजा इत्यर्थः अन्यत्र रम्या इत्येव पताकाः प्राप्तवतीः प्रसिद्धिं गता इत्यर्थः पताका वैजयन्ती स्याच्चमा
रके ध्वजेऽपि च इति हेतौ प्रकरणे प्रकर्षादिसमासि विशिष्टाः विविक्ता विजिना विमलाश्च इति हेतौः रागं अव
त्ययती विविक्तौ पूतविजनौ विविक्तौ भयत्राप्यमरः नम्रवल्लीकाः नम्रीनीकाः वलीकनीध्रे हमरः अन्यत्र नम्राः वल्यस्त्रिवल्या
ख्यमध्यरेखायासांताः नम्रवलीकाः नद्यृतश्चेति कप्रत्ययः वलिर्मध्यमरेखायां जीर्णत्वक्गृहदारुषु इति वैजयन्ती वध
लभीः कूटागाराणि कूटागारं तु वलभीत्यमरः वधूभिः समं वधूसहिताः अत्र सर्वत्र वधूनां वलभीनां च प्रकृताप्रकृता
नामेव वैधर्म्येण साम्येतौपम्यावगमात् केवलप्रकृतगोचरा तुल्ययोगिता न श्लेषः अत्र केवलं प्रभेदविवक्षो
स्यापि श्लेषस्थलनियमात् यथाहुः प्रकृताप्रकृतोभययुक्ते श्लेषदृष्टमात्र साधर्म्यश्लेषो वाच्यः क्लिष्टे सर्वत्राद्यर्थेनास्य
इति प्रस्तुतानां तथान्येषां केवलं तुल्यधर्मतः औपम्यं गम्यते यत्र सा मता तुल्ययोगितेति ॥५३॥ सुगन्धितामिति
नागंधो ये जाते बाभावस्ततस्तां प्रतियत्नः संस्कारः पूर्वो यस्यास्तां अप्रतियत्नपूर्वां प्रकृत्रिमां स्वाभाविकीमित्यर्थः प्रतियत्नस्तु संस्कार इति वैजयन्ती शोभ
निकमिलीनां वकुलानि च यूनां प्रमदाय प्रीत्यै आमोदकर्मणा वासनाधानस्य व्यतिहारं परस्परं स्पर्द्धां प्रापुः अन्योन्यगंधेना
न्योन्यं वासयामासुः सुरभिस्पर्धिः इणलिट् अत्रापि मधूनां वकुलानां च प्रकृतत्वात् तत्पूर्वक एव तुल्ययोगिताभेदः तेन पूर्नामम

धु वासितवधूवदनपानं वदनवासितं तं गण्डूषपानं च वसत्युच्यते एतेन निरातङ्कभोगः पौराणां गम्यते॥५४॥ रतान्तरेति॥
यत्र पुरि गृहान्तरेषु वितर्दयः विहारवेदिकाः स्याद्वितर्दिस्तु वेदिकेत्यमरः तासां निर्व्यूहा मत्तवारणाख्या उपाश्रयाः निर्व्यूहे म
त्तवारण इति वैजयन्ती तेषां विटङ्काः उपरितन्यः कपोतपालिकाः तेषु ये नीडाः कुलायाः नियस्पसः कुलायो नीडमस्त्रियामित्य
मरः वयसां शुकसारिकादिपक्षिणां गणाः वयः पक्षिणि बाल्यादाविति विश्वः अङ्गनानां वितर्दिषु रममाणानामिति भावः रतान्त
रितकूजितानि मृदुस्वनमन्ते समीपे वसत इत्यन्तेवासिनः शिष्याः छात्राः अन्तेवासिनः शिष्याश्छात्रा इत्यमरः शयवासवासिष्वकाला
दित्यलुक् तेषां भावस्तत्त्वमापसमीपे प्रतिशब्दं यथा प्रभुतमनुस्मरणादेव मुक्तेष्वतेस्म अत एव स्फुटमिति व्यञ्जकप्रयोगः
॥५५॥ छिन्नेति॥ यत्र पुरि छन्नैः आच्छादिते बुस्रपञ्ची पदान्ते सादिना वैकल्पिको निपातः स्फुटतरेषु स्फुटतरल
क्ष्माणे छविसर्पः नारीकुचमण्डलेषु स्फुरद्भानि स्फटिकादिवदतिरोधापकानि अम्बराणि वस्त्राणि केवलं नामतो वरमि
ति नाम्नैव आकाशसाम्यं न दध्युः अम्बरं व्योम्नि वाससीति विश्वः किन्तु अर्थतो अपश्यञ्ज्ञिय यापितत्वाम्बरं दधुरित्यर्थः उ
पमालंकारः॥५६॥ यस्यामिति॥ यस्यां पुरि अजिह्माः अवक्राः अत एव अकपटाः दंभादिरहिता इत्यर्थः आर्जवे स्वदर्शे वृत्ति
मजिह्मामशठां तथेति स्मरणादिति भावः जिह्मः कपटवक्रयोरिति विश्वः महतीः सीमान्तं राजकल्पितक्षेत्रमानमर्या
दां कुलागतानुल्लङ्घ्य स्थितिं च अप्रत्यञ्जतः अपङ्काः अकर्दमाः निष्पापाश्च पङ्कः कर्दमपापयोरिति विश्वः अतिमात्रा आयाय
तिः आयामउत्तरकालश्च येषां ते आहायतयः आयतीसूत्तरकाले संयमाऽऽयामयोरपीति विश्वः द्वये द्विरूपाः अपि
प्रथमचरमतयेत्यादिना जसि विभाषा सर्वनामसंज्ञा विनीतमार्गाः सुचिरस्थिताः पुरवीथयः सुशिक्षिता आरक्षत्
यश्च अजातस्खलनं पाषाणादिप्रतिघाततो विरहाच्चरणं च येषां ते जनैर्जातु कदाचिदपि नामुच्यत न सन्ता नक
दाचित्स्खलिता इत्यर्थः अत्र मार्गशब्दस्य साधर्म्यादिकतोलावने विफलद्वयवदेकशब्देनापि द्वयप्रतीतेर्द्वयानामप
पि मार्गाणां प्रकृतत्वात् केवलप्रकृतविषयः श्लेषः विशेषस्यापि श्लिष्टत्वात् तत्र तुल्ययोगिता॥५७॥

यस्यामिति॥ यस्यां पुरि गृहेषु अतिश्लक्ष्णतया रत्नभित्तीनामतिस्निग्धतया आलेख्यचित्रं विधातुं निर्मातुं अशक्नुवन्तो यु
वानः प्रतिबिम्बिताङ्गाः स्वयं तासु संक्रान्तमूर्तयः सन्तः रत्नभित्तीः सजीवचित्राः सचेतनचित्रवतीरिव चक्रुः इत्युत्प्रेक्षा
॥५८॥ सावर्ण्येति॥ यस्यां पुरि कलधौतधामस्तम्भेषु हेमाकारस्तम्भेषु कलधौतं रूप्यहेम्नोरिति विश्वः प्रतिमागता
नां प्रतिबिम्बगतानां सावर्ण्यभाजां तत्सावर्ण्यादगृहीतभेदानामित्यर्थः अत एव सामान्यालंकारः सामान्यं गुण
साम्येन यत्र वस्तूनां तैरेकते तिलकश्रीमतामङ्गनानां स्मरपाण्डुतया लब्धेषु विभिन्नवर्णताङ्केन गृह्यमाणैरित्यर्थः क
पोले मणिदर्पणानां स्फटिकमुकुराणां श्रीरिव श्रीर्भेजे प्राप्ता इति निदर्शना सा चोक्तसामान्यप्रसादश्चेति तेना
स्याः संकरः॥५९॥ मुक्तेति॥ यस्यां पुरि मुग्धाङ्गनाः मुक्ताङ्गवन्तीलीलाः उपलाः मणयः मरकतमणय इत्यर्थः उपल
प्रस्तरे मणावित्यमरः तैर्निर्मितानां गृहाणां देहल्यः गृहद्वारदारुणि गृहावग्रहणी देहलीत्यमरः तासां भासा लिप्तेषु अलि
न्देषु द्वारबहिर्जगेषु प्रघाणप्रघणालिन्दा बहिर्द्वारप्रकोष्ठके इत्यमरः गोः पुरीषं गोमयं गोश्च पुरीष इति मयट् तस्य
गोमुखानि विलेपनानि गोमुखं कुटिलाकारे वाद्यभाण्डे विलेपने इति विश्वः नन्वकुर्वन् मरकतप्रभायां विलेप
नभ्रान्त्येति भावः अत एव भ्रान्तिमदलंकारः कविसंमतसादृश्याद्वस्तुनि वस्त्वन्तरमिति संभ्रान्तिमानिति सर्वस्वकार इति ल
क्षणात्॥६०॥ गोपानसीति॥ यत्र पुरि गृहाणि गोपानसीषु वलभीच्छादनाधारेषु वंशपञ्जरेष्वित्यर्थः अत एव गोपा
नसी तु वलभीच्छादने वक्रदारुणी इत्यत्र पटलाधारः वलभीवंशपञ्जरे इत्याह क्षीरस्वामी तेन ग्रीष्मकालं अत्यन्तसं
योगे द्वितीया आस्थितानामासीनानां चन्द्रकाः मेचकाः समौ चन्द्रकमेचकावित्यमरः तद्वतां चन्द्रिकाणां मयूराणाम्
लेखिभिर्लेखायमानैः कलापैः बर्हैः कलापो भूषणे बर्हे इत्यमरः हरिन्मणयो मरकतानि गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भो हरि
न्मणिरित्यमरः तद्वतश्यामैः तेजोभिरामाणि हरिततृणमयानीव सप्रान्तैर्नीध्रैः पटलैः पटलान्तैरिव रेजुः॥

वतानहसंमंगेने त्रिभावः जेतार एव जैत्राः जयनशीलाः तज्जेतारमपि तृन्नादित्वादृण् प्रत्ययः ते शराः यस्य तेन मकरध्वजेन कामेन प्रद्यु
म्नरूपेण निःशंकं निर्मितं किंतु युवतिवसतिवासे भावे लिट् चस्मिन्स्य पि सादिना संप्रसारणं शंकारणं शंकांचितकं भयया इति विग्रहः अ
त्र शंभुशंकितिव्याधा तत्पदार्थस्य विशेषणगत्या शंकनिवासहेतुत्वोक्तेः काव्यलिंगभेदः पुरा किल भगवान्त्र्यंबकः कुवसंतलोकपूर्ण
दृष्टिप्रेमणा बाणाभ्यां जितेनहरिमपि युक्त्यनिर्जितं इति पौराणिकः कथयेति ॥६३॥ निषेव्यमाणेति ॥ शिवैर्मरुद्भिर्मंदमारुतैरन्यत्रा
शिवैरुद्रैर्मरुद्भिर्मरुद्गणैः अन्यत्र निषेव्यमाणेन हरिणा श्रीकृष्णेन शक्रेण च अध्यास्यमानाम् अधिष्ठीयमानां उद्यमीनां रत्नां
कुराणां धाम्नि स्थाने एकत्र रत्नाकरत्वादन्यत्र रत्नसानुत्वान्मेरोरिति भावः सिंधोस्थितेति शेषः यापूः मेरोस्थितां अमराः सं
ति अस्यां अमरावती मतौ बहुलं अजिरादीनामिति दीर्घः संज्ञायामिति च तं अनुचकार सदृशीं यामास तत
वती अमरावतीं अनुचकार सदृशीं चकार अनुपूर्वात्कृञ इत्यात्मनेपदे विशेषे नकेवलपरस्मैपदेष्वन्यतरस्यामिति भावप
क्षे भिजादेशः अत्र प्रथमार्धे श्लेषविशिष्टो सरोस्थितेति विंबप्रतिविंबभावेन साधर्म्योक्तेः श्लेषानुप्राणितेयमुपमेति संसे
पः अत्रापि सा दृश्यप्रतिपादकपदाभावात् स्पष्टैव ते इति द्रष्टव्यं इति अनुशासनादिति ॥६४॥ द्विगुर्धेति ॥ द्विगुर्धपदं अनेन तद्धि
तेन अवश्यमात्मन्वियस्य सः स्वयं तत्सदृशः सुसुखं तुल्य त्रयाणां लोकानां समाहारः त्रिलोकी तद्धितार्थे इत्यादि
ना समासः संख्यापूर्वो द्विगुरिति द्विगुसंज्ञा अकारांतोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्य इति स्त्रीत्वे द्विगोरिति ङीप् तस्याः
लोकभूषणभूतः स हरिरिव विशेषको वा तिलक इवेत्यर्थः इव वद् यथा शब्दा विसर्गानुशासनात् तत्र मालपत्रतिलकश्चित्र
काणि विशेषकाः द्वितीये च तुरीये च नास्त्रियामिति समरः अध्यसिता वर्णानां यासां एणानां कांतिर्यैः ज्वलेयस्याः तस्याः पुरः
अध्यसिता वर्णजौ राद्धि कांतिर्लावण्यं च यस्याः तस्याः च लोको द्विजोदेषु स्मृतेदोरस्य भयं वा व्यमरः वध्वा इव स्त्रियं विशेष
विशेषितवान् अनेकेन शद्धमुपमेयैकेशद्धमाचसादृश्यात् श्लेषरूपेन्यश्लेषोपमा तदेद्दृशोः ॥६५॥ तामिति ॥ अत्र तु जप्र

तापः स हरिः तां पूर्वोक्तां पुरीं इत्यमाणेः सन्पुरस्तात् तत्पूर्वस्यां दिशि सहर्षं सविलम्बं यथा प्रतालीरथ्यां रथ्याप्रतोलीविशिखे समप्र
भैः रः प्राप तत्प्राप्तवान् लुङि पुषादिना अर् रागादेशः वज्राणि तोरणे प्रसादः दधिगतहीरकादि मणीनां प्रभाभिरुड्डासिनी सुराघु
धांभी इह च्यापलक्ष्मीर्यस्यां साइह वज्राग्रहणं मणिमात्रोपलक्षणं अन्यथा इंद्रायुधसाम्यासंभवादिति अन्यत्र वज्रस्य कु
लिशस्य प्रभाभिरुल्लासिनी सुरायुधानामितरेदेवतायुधानां श्रीर्यस्याः सा वज्रो स्त्री हीरके पलाविरसमरः याप्रतोली देव
सेना च मूरिव पदैः शत्रुभिरलंघ्यात् दुर्धर्षा ॥६४॥ प्रजाइति ॥ अरविंदनाभेर्विष्णोरंगात् प्रजा इव यतो या इमानि भूतानि जायंते इति
श्रुतेरिति भावः शोभोर्जितात् उत्तटात् अपरंधगंगाजलानीय विधातुर्मुखाद्धुत यः इव मुरजितो हरेः अंगजन्मः सेना पुरान्निर्गुः नि
र्गताः मालोपमेयं ॥६५॥ क्षिप्तेति ॥ अन्योन्येषां मुखागेषु संगतस्तेन स्खलितः खलीनाः कविकाः यस्मिन् कर्मणि यथा तथा कथ
केतुरूली नौरुली समरः क्षिप्तप्रडिः संक्षिप्तपुद्विर्वितोलेमुर्दुरुस्थला पुंहरिभिस्तुरंगैः करणैः अस्त्रपान वारयंतीति अश्ववाराः अ
श्वरोहाः परस्परेणान्योन्यं इतानुभवाः संतो दुःखेन निःक्रम्य के मुः निर्जग्मुः अत एव अस्या च्यातिशयोक्तेः संकरः ॥६६॥ निरंतरेति ॥ तमसानि
निरंतरं इव प्राणमतां गणेन प्राणिवर्गेण कर्तृ निरंतरशालेपि पूर्वस्यैवान्तिशयोक्तेः संकरः ॥६६॥ संकरेपि प्रथिसंप्रति दूरत एव विमुच्य
माने सति एकत्रदीपभयादन्यत्रश्चीमयासेति तेजो महद्भिः बलाधिकैः प्रभासंपन्नैरप्यतेजस्वलप्रभावैः स इति शास्त्रतः द्विधापि दीपिरवा
संवाधं असंकीर्णाः अपदां बभूवे जगमे न तत्र वैरिव हे प्रादि तिश्रयगतो भावे लिट् पायाश्रेसामसयः स्थतेज सैदूरोत्सारित तमस्के
वक्षिदीपा रवतच्यात्सारि प्राणिके निरस्तुं द्विपाः प्रपयुरित्यर्थः तमसीतिसप्तम्यंतपाठेषु तमसः पप्युपमाने द्विधा गमनात प्रा
प्राणिवर्गेण निरंतराले पक्षांतरे च नसंभवतीत्युपमानोपमेययोर्वैरूप्यस्यात् तृतीयांतपाठे तमसा पापिवर्गोपमाने तेन तत्सारू
प्यसाकल्यात् स एव साधीयान् इत्यलंकारिणां यथा ॥६७॥ शानैरिति ॥ रथास्ते तो धावंतः स्याः सपत्नैः संततसारथिभिः सूतैर्यं
ताच सारथिरित्यमरः अग्नायताग्रा केतवः चैरश्मयः प्रग्रहाः किरणप्रग्रहौ रश्मी इत्यमरः तैर्मुग्नेषु सेषु युग्मीवाणामंतेषु संसक्ताः यु
गाः युग्याः स्कंधवाह्यदारुविशेषाः येषां तैरत एव स्वेदे गम्य मैस्तुरंगैर्हस्ति नरवात् हस्तिनश्च पुर्या इमंत्रूठः क्रूरं पुरा

तत्सहितमक्षि ऊर्ध्व

तस्मात्स्वर्गे नेक्षितिमनीयं तनीतातः इति स्वभावोक्तिः यथावद्वस्तुवर्णनात्॥६९॥ वलनेति॥ उं वलनं निउर्मयस्वं तैर्वलनोर्मिभिः वल
यैः कंकणैरिव तत्क्षणं हरिति क्रामणं क्षणेनैव हीयमानात् रिच्यमानात् त्वरयाभुजाद्वयस्य सा तस्याश्च तदेवास्याः पुरः द्वारवत्याः हरिविर
हे रद्वेहितत्वादिति भावः द्वारवतीशब्दस्य संज्ञात्वात् तयलोर्गुणवत्त्वस्येति न पुंवद्भावः अन्यच्च द्वारवतीशब्दस्य द्वारवत्त्वेन छं तस्य हरिविर
मणे हेतुत्वादिति भयदाप्युपमितमुज्ज्वलयहेतुना तु उपमा संकीर्णा यमनितह्नलो त्प्रेक्षाप्रायेण मनिनव्यज्यते॥ ७१॥ अयं सर्गसमाप्तेस्त्र
द्वेयत्वर्ण्यते॥ पारेति॥ मुरारिः निरन्निधेः समुद्रस्य जलानां पारे परतीरे इति पारेजलं पारावारे परमान्नीसमरः पारे मध्ये षष्ठ्या वेतिरव्य
यीभावः तत्संयोगाद् केरांततले पारे शब्दस्य अस्य संज्ञा लीलाः पलाशाना पत्राणां राशयो यासां ताः हरितवर्णपूर्णा इत्यर्थः पत्रे पलाशच्छ
दनमित्यमरः प्रतत एवं उत्कलिकाउर्मयः ऊर्मिरुत्कलिका लोलाः हरिसा येति हलायुधः तासां सहसा वेग प्रतिह्रतिः मुकुलिकाः कूल
मुकुलिताः कृताः प्रेरिताः कूलप्रापिताः इत्यर्थः उत्कूलशब्दः कोत्तीति एवं तात्कर्मणि ताः ते षां शैवलानां स्त्राभिवा नायासां ताः तेरसरसीरिस
र्थः वनावलीः पश्यत्तत्तत्त्वात् कलिकाशैवलस्य तत्संदेहात् उपमे सख्रयोसंदेहसंकरः॥ ७०॥ लक्ष्मीमिति॥ असौ हरिर्लक्ष्मी
शोभां श्रीदेवीं च बिभ्रतीति लक्ष्मीमतः तान्त्यंभोधितटे अपि वासोयेषां तान् नीरदवल्लीलाभासः नीलवर्णान् बधइवे सुपमितसमा
सः अत्र लता इवबध्वइत्याकपार्थिवत्मध्यमपदलोपी समासः ताभिः संप्रयुज्यन्ते इति संप्रयुज्यः संगतान् अपि वेलावनविम
तपर्वेऽव्ययीभावः द्रुमान् वृक्षकृतान् रमनेकीकृतान् स्यात्स्वकीयविरहानिवेत्यर्थः एवं च पुल्लिंगतानि – तः आस्य परसेन पुंसकल
पातान्स्वद्रुता तान्मनिकृतत्रिल्या स्त्रीये सोऽस्त्रियांध नरः समरः पश्यति स्म श्लेषसंकीर्णयमुत्प्रेक्षा॥ ७१॥ आक्लिष्टेति॥ आक्लिष्ट भू
मिं मालिंगतं भूतलं उत्क्षेप्तारं रसितारं स्कंदितारं लोलतां चलतां इतस्ततः पततां भुजङ्गानां नाकारो येषां ते वहन्तारं गायस्य तं तत्फो
तेफेनायमानं फेनमुद्धमंतं फेनाक्लोतिवतः व्याप्तिताः व्याललयेन पदं अर्थं समुद्रः आपतत्स्य समुद्रस्य एतेन गन्धसाभूयगाः तासां
पतिं समुद्रं असौ हरिरपस्मारिणं अपस्माररोगिणमाशंकेत कर्मयोगात् तथा उत्प्रेक्षां चक्रे इत्यर्थः यथाहुः दूर्नेदानिकाः कुठूर्ध्य
नुमिरोह तेवमानसि प्राणिनः सेदिरान् दत्तान्वाह्नैतिकेन फेनं मुञ्जिरतिप्या छेदो विपरनरधीः पश्चात् रूपमसत्संस्थितो
निपततिपायः करोति क्रियाभ्यत्वस्याः स्वयमेव कामं तिरंगते वेगे तु पस्मारकः॥ ७२॥ पीयेति॥ जलानां निधिनां समुद्राणां गच्छन्दै

परस्परेति॥ यत्रपुरि परस्परस्पर्द्धिनि अन्नुमिकया अन्योन्य संघर्षविलिपराणि निश्रेष्ठानि रूपाणि यासां ताः रूपस्यभावं सौंदर्य
स्वरूपे इति विग्रहः पुरे भवाः पौराः ताः स्त्रियः पौरस्त्रियः स्त्रियाः पुंवद्भाषादिना पुंवद्भावः विधात्रनिमाय वेधाः स्त्रष्टा क्रियो तस्याः
देव्याः निर्मिर्णन्निर्माणेन यत्नात्पृथुगुणेन वकीटेन क्षतस्योत्कीर्णस्य एकवर्णस्य उपमया साम्येन वात्र्यस्य प्रवादस्य अलंक
र्यः अन्यथा न्यायातिशयो तया पौरस्त्रीणां रमासमान सौंदर्य वस्तु व्यज्यते॥ पुरा॥ सुरएमिति॥ यद्देतत्कारणेन सुरूपमप्यस्तं ममे
देवत्याद् इतिमयो यः संकल्पितमित्यर्थः कल्पयंति संकल्पितार्थानि इति कल्पाः कल्पा इति उपपदं व्यावर्तकं येषां ते कल्पो
पपदाः वृक्षाः कल्पवृक्षास्ते देवफलं निष्पादयंति फलनिष्पत्ता वितिधातोर्लट् कुतः यां पुरं अध्यूषुषयस्यां उषितवंतः
भूमिरिति किमुवक्तव्यमितिभावः गृहे गृहे कल्पवृक्षसंबंधातिशयोक्त्या पौराणां तद्वद्भोगो व्यज्यते इह कल्पइ सुपपदं
समगांकलाः स्वसुखस्थविधौधाः वोडशभागा अर्धं दधानः कलाशिल्पे कलाभेदे कला तु षोडशभागः इति सामरः सुधयालिप्तसौ
धं तद्भासिताभिः कलाभिः स्वभाभिराशान्दिशः उद्भासयन्रेवतीकुचिकस्या पुरुषं न क्षत्रं च रेवती जायाय स्य सः रेवतीजनिः जाया
एतकुनइ येषन्ने द्युति स्मरणोलिट्रोहिणीशश्वं द्रः यांहातुं नरये षक्षत्र रोहिण्यरोहिणीरेणीशयोः परो कर्षावहत्वेन द्वयोः अ
हेतत्हात् विशेषस्यो विशिष्य हास्ये केवलप्रकृत विषयातुल्ययोगितागतमन्यता॥ ६०॥ वाणेति॥ यत्रपुरि वाणन्हेवाण
सुरसंग्रामेषु हताशभूशक्तिर्यनतस्य हरविजयिनो जनार्दनस्य कृष्णस्य आसति प्रत्यासत्तिः आसान्य पुत्रत्वं प्राप्येत्यर्थः शरीरिणा विरह

सं०का०
३९ तमिति॥ अंबुराशिर्मुकुंदं तमुपागमदित्यर्थः उत्संग एव सख्या तस्यां निशेते तत्र शेतेरधिकरणे शेतेरित्यच्प्रत्ययः आगत सं०३
मभ्यागतं तं हरिं लीलया गुरुणा प्रमोदेन प्रसारितास्तुंगास्तरंगा एव बाहवो यस्य सः समभ्युज्जगामेवेति क्रियास्वरूपो
त्प्रेक्षा॥७८॥ उत्संगितेति॥ उत्संगिनः संसर्गिणः कृताः उत्संगिताः तत्करोतीति णिचि ततः क्तः उत्संगिताः अंभःकणा येन शी
कराद्रिर्यस्मा भावे तिक प्रत्ययः एलावनानामास्फालनसंघर्षणेन लब्धगंधः एवं शिशिरसुरभिः उदन्वतः नभस्वान् स
मुद्रवायुः अपि वेलं वेलायां वेलायामित्यर्थेऽव्ययीभावः व्रजतः तस्य हरेः स्वेदलवान् अनुवेलं प्रतिक्षणं यथार्थेऽव्य
यीभावः ममार्ज जहार वेवेले कुले च जलधेर्वेला कूलं तीरविकारयोरिति विश्वः काव्यलिंगं॥७९॥ उत्तालेति॥ अंबु
चरंतीति अंबुचराः सैनिकाः चरेष्ट इति टप्रत्ययः तैः उत्तालेषु उन्नतेषु तालीवनेषु संचरता समीरणमारुतेन सीमं
तीताः सीमंतवत्संस्कृताः केतकीनां धूलयो येषु ते तथोक्ताः शेषाद्विभाषेति कप्रत्ययः लवणसिंधोरिमा लावणसैंधवाः तस्येदमित्यण्
हृद्भगसिंध्वंते पूर्वपदस्येति वृद्धिः तासां कच्छभुवो अनूपभूमीः जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविधः इत्यमरः॥
प्रदेशाः दृशामासेदिरे प्रापुः सीदतेः कर्मणि लिट् अत्र स्वभावोक्तिरनुप्रासश्चालंकारौ ओजःश्लेषसौशब्द्यसौकुमार्याद्य
नेकगुणसंपत्तिः स्पष्टा॥८०॥ लवंगेति॥ लवंगमालाभिः लवंगकुसुममालाभिः कलितानि रचितानि कृतभूषणानि नालिकेरा
तरीणां नालिकेरफलान्यंतराणि इत्यर्थः अपदइति पदपंचकं समासे द्विकपूरिसाधिना समासांतप्रसंगात् तथेवं ततः आस्वादिताः भ
क्षिताः आर्द्रक्रमुकाः आर्द्रपूगीफलानि येषां ते योद्धारो क्रमुकः पूगः इत्यमरः तेऽम्बुचराः समुद्रस्याभ्यागतस्यातिथेः प्रतिपत्तिं
गौरवे सत्कारं आपुः प्रतिपत्प्राप्तौ प्रवृत्तौ गौरवे विज्ञेयेति विश्वः अत्राभ्यागतप्रतिपत्तिप्राप्तेर्विशेषणगत्यावगतसकल
नादिपार्थहेतुत्वात्काव्यलिंगमलंकारः तेन समुद्रस्याम्बुचराणां गृहस्थाभ्यागतोपचारवत्प्रतीतेः अलंकारेणालंकारध्वनिः
॥८१॥ तुरगेति॥ तुरगशताकुलस्य परितः तुरगशताकुलस्य अपरितास्यस्येत्यर्थः प्रतिपथं प्रतिमार्गं यथार्थेऽव्ययीभावः प्रमथिता
पृथ्वीभृतो राजानो गिरयश्च येन तस्य न तु स्वयं केनापि प्रमथितस्येत्यर्थः सततं धृतश्रीः शोभा रमा च येन तस्य धृत ता ३९

श्रियः पुरोऽग्रे बलाग्रस्थापरिस्खलितः परितो गच्छतः बलो रामस्तदनुजो हरेर्बलस्य सैन्यस्य च बलं सैन्ये बलो रामे इत्यमरः
विश्रामस्ततः परं केवलमेकस्यैव तुरंगस्य जन्म जन्मनामाश्रयस्य सः तस्यैकतुरंगजन्मनः एकोऽपि जात एव नस्येतीति भावः
महीभृतां महद्राद्रिणा राज्ञा च प्रथितस्य न तु स्वयं कस्यापि प्रथितुरिति भावः निरविगलितक्रियः उसतः रमैव अस्या
हरिस्वीकरणादिति भावः जलधेर्जातद्वरस्य न समये महदंतरं दूरगमनादिव्यवधानं उक्तरीत्या महदंतरायत्वाभवत
अत्रोपमेयस्य हरिबलस्योपमानाज्जलधराधिक्यवर्णनात् व्यतिरेकालंकारः पंचकावलीवृत्तं नजभजजा गुरौ
रयति कथयिताम्बुविपंचकावलीति लक्षणात् रघ्विताति केचित् तनभजपुरस्कृतां जजजराश्चित्ताम्बुविद्रुद्ग्यतिरि
तिलक्षणात् धृतश्रीर्वा तमिति मितिच्छंदसा धृतश्रीश्लोको जोतिस्वराः इति लक्षणात्॥८२॥ इति श्रीपदवाक्य
प्रमाणपारावारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां माघकाव्यव्याख्याने स
र्वंकषाख्ये तृतीयः सर्गः॥३॥ श्रीः॥ निश्वासेति॥ नीलोपलैरिंद्रनीलमणिभिः स्यूताः प्रोताः विचित्राः नानावर्णाः धातवो गै
रिकादयो यस्य तं अत एव रत्नाभाभिः फणामणिप्रभाभिः सह भूमिं भित्त्वा उत्थितैरूर्ध्वं निर्गतैः उरगाणां निश्वासधूमं फूत्कारबाष्प
मिवस्थितं रैवतकं रैवताख्यं गिरिमसौ हरिर्ददर्श स्पष्टोऽर्थः एतस्मिन्सर्गे कर्मणि कः घोरशुद्धानुनासिके स्यातिशयोद्देशोपमाद्यलंकार
चतुरविशिष्टवर्णनीयेतेनविशिष्टधूमतोत्प्रेक्षणात् उत्प्रेक्षा मितजातिरूपोत्प्रेक्षा सर्गेऽस्मिन्ननानाच्छंदानि तत्रादावक्ष
दश्लोपजातयः तल्लक्षणं तूक्तं अतीतानंतरसर्गादौ तथा सर्गसमाप्तिं गिरिवर्णनमेव॥१॥ गिरिष्विति॥ सततं कीदृशमित्याकां
क्षायां एकादशभिर्विशिनष्टि॥ गुर्वीरिति॥ गुर्वीर्महतीर्दृषदः शिलास्तटीरित्यर्थः प्रावाणं प्रस्थारम्भा वा पत्ताश्मानः शि
लादृषदिसमरः उपर्युपरि दृषदः समीपोपरिदेशेऽर्थः उपर्यध्यधसः सामीप्ये इति द्विर्भावे तद्योगद्वितीयेति यथाह वामनः
उपर्यादिषु सामीप्ये द्विर्भावः ... रुक्षेषु द्वितीयेति समं तादृजसं समुन्नमद्भिर्दृश्याकालविच्छेदेनोत्सतद्भिः रित्यर्थः अत एव

सं॰का॰
४०

तैरं कुमुदानां च विततानि मेचकवर्णैः निर्मितैः तैः नद्यः विवस्वतः सूर्यस्य मार्गः पुनः रोढुं विधीयमानः इत्यर्थः। तोरणक्रिया स्वरूपोत्प्रेक्षा ॥७०॥ स॰४
ज्वलितमिति ॥ पुनः नवानि प्रभाजालानि बिभ्रतीति नवप्रभाजालभृतः तेषां मणीनां संबंधिन्या कांचनवप्रभाजा स्वर्णसानु
नुमसस्तया तत्र दीप्रा कं ते ध्यात्मे पुनः शिलानां मध्ये केवलानां इन्द्रनीलानां श्यामलतया श्यामलिम्ना अभिरामं मनोहरं तथा सा
मेघितवद्भवद्भिः मकरंदैः दोदत्तैः पूरितहांसा कुतम्भनामिलताभिर्व्याप्तः इतः परं यंतमेव यमकं वक्ष्यति तत्र तदेवा लेका
रः श्रर्थालंकारस्तु च ऋयइति यथा संभवमन्त्यं यमकलक्षणं तु आर्यदंडिनोक्तं अव्यपेतव्यपेतात्मा यावृत्तिर्वर्णसंहतेः
यमकं तच्च पादनामादिमध्यांतगोचरं एकद्वित्रिचतुष्पादयमकानां प्रकल्पना आदिमध्यांतमध्यांतमध्याद्यंतसर्वतः
श्रत्यंतं बहुवस्ते संभेदा संभेदयोनयः सुकरा दुःकराश्चैव दर्शितं तत्र केचन चेति ॥७१॥ सजलस्थितिमिति ॥ सजलस्थितिसंख्याया
षांतैः सुरसंख्यैः शिरोभिः शिखरैः श्रीयैः ध्वजैः गगनं तथा ततं संख्यैः पादैः प्रसंतपर्वतैः अनर्त्तोदयः भुजंगव्याप्ता विततिदमाने
अवतिदमानं समवगाहिनिम्नस्य स्थलं नेपदं विलोत्सर्पो यत्रस्थाने योग्यप्रदेशः तेरुता वृक्षरश्मिशिखाकरोत्यस्य तेनात्रवने त्र
मृतांकेंदुमिसूर्यः अतः साधुसत्तदिप्रयाणमग्रे गणमितु प्रेक्षासहस्रशीर्षसादिक्षु तेरितिमावः हिरण्यगर्भो निधिगर्भ प्रा ॥७५॥
त्विदितिति ॥ पुनः कश्चिद्देशदेशे जलानाममपाये नापगमेन विपांडुराणि अभ्राणि अतएव शोभं तत्रालितैर्यदुत्तरीयं तत्प्रतिमा तत्समा छविर्ये
षां तानि अभ्राणि विभ्राणं दधानं मन्त्रः कुतिश्चान्तरस्वतः एतं सायं पार्श्वयोगसंगेन भूमागेन विभक्तमेकभागावस्थितं भस्मस्य
स्यतं स्मराति हरमिव स्थितमिति उपमालंकारः ॥७५॥ छायामिति ॥ पुनर्निजस्त्रीणां चटुषु प्रियवचनेषु लालसाः लोलुपाः लोलुपो लोल
भोलो लोलपश्चेल्लालसोपि चेति यादवः तेषां निजस्त्रीचटुलालसानां मदनविकारस्य दीप्तत्वात् लालसात्वं विशेषणेनायं रवि
विशेषणविशेष्यभावविवक्षया विशेषणसमासः तेषां च चटुलालसानां विहंगानां हंसादीनां कुलानि जालानि जातानि कुलजालं
जातानि पूर्ववत्समासः तानि वज्रालीयेषां ते रतिपिंजरीमृतदलैरिसर्थः रत्नयोरमेदः जलजेषिषु तपदोर्यायां कुर्वाण एतेन भर्तृत्वमकु
लाकरस्य समृद्धिर्व्यज्यते यमकं वो संकरः ॥७६॥ स्फुरदिति ॥ पुनः स्फुरदंशुकं तु अपि रुचा रुचालानीलकंठ मयूरा येषां तान् अन्यत्र संपादितके

एणाद्दर्शनोपमाद्वितत्वात्तु वर्णादित्वान्यार्थ छत्र प्रत्ययः तदतिमातंवतिगाध्वीतस्माद्गतिगार्ध्या र्व्यादतिप्लामरादित्यर्थः
गन्धो पुनरोत्कुएः कान्ता विप्रत्ययः गा भ्रमिति याव त पीतावलेषण क्रियापूर्वकत्वालंतासश्च चंद्रिका गतेस्मात्मनि देहेत्वं द्राधस
मुत्कवद्धिरि स्वागमः नैवमंतीरा भेताः अतिशस्य मानात् रसत्र्वः मातश्च तरीतिद्विपप्राणी नद्योर्नु मस्तिप्ताः उदीर्णाः अतितहः
या उत्तोरपीतात्मं तरमानात्वहिरुद्धृतादृदेरुत्वः महीमिरिवेस्तु प्रेक्षा सहरिः अधितीरं अधिवेलं वेलाकूलविकारयो
रितियादवः अनिशं नदतः गर्जतः तोयैस्तोयैरंभोभिः उर्मीसमेततः प्लावयिष्यन्ति तानिश्रं भासिपयोधरेके दशाद्ककोण
निःशेषतनिकुलं यथा तथा पिबतां मेघानां सहरिः ददर्श एतेन समुद्रस्यापरिच्छिन्नस्वरूपत्वं व्यज्यते ॥७४॥ उदधेरिति ॥ मुर
निद्रे स्तोतावेदान् ददार्थमिवमेधैः स्तोतु वराशे रेवतोयमुदधृतसंपूर्णिताः बद्धीकृताः अंबुराशिं पततीप्रविशंतीः न
दीः वेदपतती स्मृतिर्मन्वादिसंहिता इव हरिरालोकयामास स्मृतिमूलत्वेन प्रामाण्यास्मृतानां तत्सीयादएतत्संबंधेवे
शः अनेकयमुपमा ॥७५॥ विक्रियेति ॥ दिदृक्षुभयानि दिशाविदिगात्मोयतगुरूनिमहान्तिधनानि नानाद्रव्याणि विक्री
यमत्वेनदत्ता उत्तमालाभं मूल्यात्तद्वेगुण्यादिकं न जेतिस्तुतम लाभभाजः तत्र संद्दैण्यामिसर्थः अव्ययात्मपश्चफल
गुसारवत्तफल्गुतत्समसारश्चेतियादवः भाण्डमूल्यधनेपण्यद्रव्यामिसर्थः वणिकमूलधनेपात्रेभाण्डमूलाश्चेत्यमरश्चयो
रितिवैजयंती तरीषु नौषु स्थिता नौस्तरणीस्तरी समरः अविस्तृतं तरीरिति औणादिकं प्रत्ययः आवपतः आदधतः
द्वैप्यान् समुद्रद्वीपवासिनः द्वीपादनुसमुद्रं यइतियप्रत्ययः संयात्रा संभूय यात्रा सा प्रयोजनं येषां तान् सांयात्रिका
न् पोतवणिजः सांयात्रिकः पोतवणिजः इत्यमरः प्रयोजनमित्यिठञ् असौ हरिः अमन्दनदत्ता ॥७६॥ उत्सित्सवइति ॥ नदभर्
तुः समुद्रस्यान्तरम्भोन्तरान् उत्सित्सवः उत्पतितुमिच्छवः पततेः सनेतादु प्रत्ययः सनिमेषसादिना इत्यादेशः अत्रलोपोऽ
भ्यासस्येत्यभ्यासलोपः फणीन्द्राः भ्रमत्यागरुद्ध्वजस्य हरेध्वजानीकगरीयसा अतिमहता निश्वसिता निलेन यर्या स्पृष्टैर्वि

रुद्रि

उल्लिखद्भिः तटं मुक्तिमुक्तैः समुद्रेरितकार्दमैः ॥७७॥

स०टी०
४१

योजनानामिति रूपण्या जीवाः प्रावणिका वैदूर्यहानोगमाक्ष्ण तेन निजा इति वैजयन्ती तस्मादित्यादर्शसंमुखः जगाह उपमालं
कारः ॥११॥ अक्षिसेति ॥ आसन्नमौ ग्रहास्संहितमतएवोदग्रतांपदुःसहतापं रविंदधानेप्यरविंदधानेनरविंधत इतिवि
रोधः अरविंदानां धाने निधाने इति परिहारः धीयतेऽस्मिन्निति धानं अधिकरणे ल्युट् इत्युक्ते च मूलोविरोधालंका
रः यस्यगिरेस्तटे निपीतरसानि तरांपीतमकरंदानमंतिता मरसानि पंकेरुहाणि भारभूततयायथासानम तामरसा
पंकेरुहं तामरसमित्यमरः अतएवमन्ताः अगा चलिनेअस्विद्यतनस्विन्नाः स्विदेर्दैवादिकात्कर्तरिक्तः अस्येतस्य
संनिधानेपि अरविंदाकरविहाराः तमधुकराः स्तावं नानुपियर्थः ॥१२॥ यत्रेति ॥ यत्रशैले रजत विकारो राजतः प्राणि
रजतादिभ्योऽञ् इत्यञ् प्रत्ययः स तथा सौ गंडशैल स्य गंडशैला स्तेष्वा क्रोक्ष्य तास्थूलोपलाः गिरेश्च्युताः स्थूलोपलास्तेषु इत्यमरः उन्निद्राणि विकसि
तानि पुष्पाणि पराग पत्री वेसुप मित समासः तेषां सह स्तंभ जतीति त द्रजाजा प्रपिकरूटेनो ... मेही रसना वक्षेण सुरा
धिपेन देवेंद्रेण अधिष्ठितो यो हस्ती मल्ले ऐरावत स्तस्य वलीलांशोभां दधौ ऐरावतस्य धावल्यादिति भावः हस्तिमल्लो
भ्रमातंगो हस्तिमल्लो विनायकः इति विश्वः अत्र लीलामिव लीलांशोभामिति सादृश्याक्षेपान्निदर्शनालंकारः ॥१
३॥ विभिन्नेति ॥ गारुडाश्मजेन नानूरेण विभिन्ना वर्णाः अन्यथा कृता वर्णाः अरुणिमा न मापादिता इत्यर्थः सूर्यस्य सव
पिनः रथ्यं वहन्तीति रथ्याः रथ्याः तद्वहतिरथयुगप्रासंगमिति यत्प्रत्ययः यत्रशैले वैश्वाकरीरनीलैर्वैश्वांकुरश्यामैः र
श्मिः मरकतैरित्यर्थः वंशांकुरैकशरीरस्थैस्समरःवैशाशाद्रुस्याम्लान ता हेता रत्नेन तायाः प्रतिपदं स्फुरत्वादपोनरुक्त्यम् अत्र
वैकार्थपदमप्रयोज्यमिति युक्तकारिकल भकर्णकर्णावतंसादिषु प्रतिपत्तिविशेषकरेषु न दोषइति आह वामनः न
विशेषणे ॥ इतिपरितः स्फुरंत्यारुच्यास्य प्रभया करणेन पुनः स्वांरुच्यं निजं हरितवर्णमेवानिन्यिरे आनीताः नय
तेर्द्विकर्मकत्वादप्रधानेकर्मणि लिट् प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् इति वचनात् अत्र गविभिन्नवर्णा
इसे कस्तद्गुणः रथ्यानां स्वगुणत्यागेनगरुडाश्मजगुणग्रहणात्पुनस्तासेनमरकतगुणग्रहणादपेस्तद्गुण स्तद्गुण २
जीवीतिस्थयेनीषयोः संकरः तेनगिरेः सूर्यमंडलांतमौन्नत्यं वस्तुव्यज्यते तद्गुणस्यगुणसाद्वन्द्वोत्थ्य गुणग्रहः ॥१४॥ ४१

यत्रेति ॥ यत्रशैले समुन्नमद्भिः समुत्पतद्भिः स्वं वृत्वाहेतुकिं वाभिः तकाभिः मुहुः समुन्नसाम्यगुन्नं क्लिन्नं सितकमिरुर्थः उद
क्लेदने इतिधातोः कर्मणिक्तः नुदविदेत्यादिना निष्ठानत्वं विपन्नगाविगतसर्पानिभवंतिमृतिम् अविपन्नगाः इत्यर्थः तेषामवि
पन्नगानां नगानां वृक्षाणां शैला वृक्षानगाः गावः इत्यमरः वनेविषपादकोस्थाविकापि समुत्थानिप तन्मा पतनवाधा
निसेवर्षानुगामिषिणातिशोभाव वृक्षाणां [illegible] माकिंचित्करइतिभावः ॥१५॥ फलद्भिरिति ॥ यः शैलः उष्णांशुकरामि
मर्षादर्ककरसंपर्कात् कृशानोरिदं कार्शानवं अग्नेरिदं धाम तेजः फलद्भिः स्फुरद्भिः रर्ककरसामर्थ्यभिव्यंजकैरितिभावः
पतंगकांतैः सूर्यकांतैः दृष्टांतभूतैरितिभावः गुणानां संक्रांतिमन्यत्र संक्रमणं संक्रांतगुणमित्यर्थः पात्रगुणादाधारगु
णसहकारादाक्षीतः प्राप्तो गुणातिरेकः कार्यविशेषाधानरूपो गुणोत्कर्षो यस्याप्तो शङ्कासंप्रतिपादयामास अर्कि
षां सर्वत्र संक्रमणविशेषेपि सूर्यकांतेष्वेव ज्वलनजननादर्शनात्सर्वत्रापि संक्राम्यकारिणां गुणानामाधारगुणसे
तेकारात्कार्यविशेषाधायकत्वमितिनिकृष्य याऽऽत्येवज्ञायत इत्यर्थः ततश्च सहकारशक्तिविरहिणी सहजशक्तिः स्वकु
रणीतिभावः वृत्त्यनुप्रासोऽलंकारः ॥१६॥ रत्नेति ॥ मुहुर्द्विप्सोपि सशैलः मुरारेः पूर्वेणादृष्टपूर्वेण तुल्यमपूर्ववत्तेनतु
ल्यं क्रिया चेति वतिः विस्मयमातताननुश्रुतिरमणीयमितिभावः तथाहि दृष्टगुणस्य मतिसारं विप्रांशांद्विर्भावः नचतामु
पूर्ववज्ञानमुपैति यत्तत्क्षणं नवतामुपगमेन मेवरमणीयताया रूपं लक्षणमित्यर्थः अत्र चरमणीयत्वलक्षणस्य कार्यस्य
स्यविस्मयहेतुत्वसमर्थनाद्वाक्यार्थस्य हेतुकाव्यलिंगमलंकारः ॥१७॥ उच्चारणमिति ॥ अथवाहरिविस्मयानेतरं गिरां
वाक्यानां उच्चारणं जानातीति उच्चारणज्ञः उक्तिकुशलः आतोनुपसर्गे इति कप्रत्ययः नेयुपपद्येत्यादिना अकारानुपपद्यक
र्मोपिदोभवतिप्रतिषेधेन इतिवचनात् दारुकः कृष्णसारथिः उच्चउन्नताः रश्मयः शाखायमानाः पक्षिगणायास्तताः रण
सपक्षिगणसाः शाखीर्दधौनितेधरतीतिधरः पर्वतः पर्वतात्रयमरः तेरहकुंमुत्कउत्कंउत्कमना
नाः इतिनिपातः उत्कंधरमौत्सुक्याद्धुनमित्तकंधरं शौरिमवेक्ष्य इति वक्ष्यमाण क्रमेणोवाच नेहीगितज्ञोवसरेसीदंतीति

स०४

इतः प्रभृति यमकानन्तरश्लोकेषु वसन्ततिलकावृत्तं नियमेनाह ॥ आच्छादितेत्यादि ॥ आच्छादितान्यायतानि आयतानि दीर्घाणि दिशोऽम्बरं खं च दिगम्-
बराणि येन तं अन्यत्राच्छादितं वसितं आयतं दिगेवाम्बरं वासो येन तं तथोक्तं उच्चकैरुन्नतां गां भुवमाक्रम्य व्याप्य संस्थितं तथा उ-
दग्राण्युन्नतानि विशालानि च शृङ्गाणि शिखराणि यस्य तं अन्यत्रोदग्रे विशाले शृङ्गे विषाणे यस्य तं उच्चकैरुन्नतं गां वृ-
षभमाक्रम्याधिष्ठाय संस्थितं तमिति सर्वत्र शृङ्गं विषाणे शिखरे गौः स्वर्गे च पशौ रश्मौ वज्रे चन्द्रमसि स्मृतः अर्जुनीनेत्रादिग्बा-
णभूवाग्वारिषु गौर्मत इति विश्वः मूर्ध्नि शिखरे अन्यत्र शिरसि स्फुरन्ती तुहिनदीधितेरिन्दोः कोटिः शशिकला यस्य तं एन-
नगेशं नगश्रेष्ठं रैवतकं कैलासनाथं केमीश्वरं चोद्वीक्ष्य भुवि को न विस्मयते सर्वोऽपि विस्मयत इत्यर्थः नयेतु तुल्ययोगिता प्रकृ-
ताप्रकृतविषये तदनुत्थानात् नापि समासोक्तिः तस्यापि विशेषणसाम्यमात्रोपजीवितत्वात् नापि श्लेषः उभयश्लेषविशे-
ष्यविशेषणयोगात् तस्मात्प्रामाणिकार्थमात्रपर्यवसिताभिधाव्यापारेणापि शब्देनार्थान्तरध्वनिरेवेत्याहुः तदुक्तं
काव्यप्रकाशे अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद्व्यापृतिरञ्जनमिति वृत्तं लक्षणं तूक्तं
वसन्ततिलका तभजा जगौ ग इति ॥१८॥ उदयतीति ॥ विततोर्ध्वा ऊर्ध्वरश्मिरज्जवो रश्मय एव रज्जवो यस्य तस्मिन् विततो-
र्ध्वरश्मिरज्जौ अहिमरुचौ सूर्ये उदयत्युदयमाने सति अस्तं गताविति स्मरितेन्तके चिद्दिषु तितततः शतरिसहमी तथा
विततोर्ध्वरश्मिरज्जौ हिमधाम्नि चन्द्रे अस्तं याति सति अस्तमाने सति याते शतरिसहमीश्च यं गिरिर्विलम्बि विलम्बिनां घं-
टाद्वयेन परिवारितस्य परिवेष्टितस्य वारणेन्द्रस्य लीलां शोभां वहति अलिलामिव लीलामिति सादृश्याक्षेपान्निद-
र्शना तथा सूर्येन्द्वसमानकक्ष्याविधतात्वितिमहदोक्त्यसंव्यज्यते पुष्पिताग्रावृत्तं अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि
च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा ॥२०॥ वहतीति ॥ लसमानाः दीप्यमानाः नवांशवो यस्य स लसमाननवांशुकः शेषिकः कप्र-
त्ययः योऽचलः सहरिताः सदूर्वाः हरितेति च दूर्वायां हरिद्वर्णयुतेऽन्यवदिति विश्वः कनकस्थलीः स्वर्णभूमीः जानपदेत्यादिना
ङीतिकारोऽधिपपरितो वहति स एषोऽचलो हरितालेन कर्बुरेण समानं नवांशुकं वासो यस्य सः सहरितालसमाननवांशुकः
पीताम्बरो भवानिव राजते द्रुतविलम्बितं द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ इति लक्षणात् ॥२१॥ पाश्चात्य इति ॥ रत्नान्नोसानुषु संनिष ४२

अरसंस्थिताः उज्ज्वलाः नीलाः केशा येषां तानमून् अंसप्रकाण्डयोः स्कन्धदेशे हामरः अहीन्द्रः श्लिष्यत नूनं व्याप्रदेहान् एकत्र तदा वासवादन्य-
त्र तद्रूपेणाश्रितिभावः प्रनर्तितानि अनेकलतावेष्ट भुजानामग्राणि येषां तान् अत एवानन्तान् संख्यानरूपविवस्थितानिषु
येष्वा उर्वीरुहा वृक्षाः अनुधारयन्ति तमुद्वहन्ति ॥७॥ विलम्बिनेत्यादि ॥ विलम्बिनो नीलोत्पलान्येव कर्णपूराः कर्णावतंसा यासां ताः रोध्र-
लोध्ररजसा गौरीइव दत्ताः शिखरस्थिताः ... इति ङीप् कपोलभित्तीः स्थलीरण्यं उपस्थलीरिव स्थिताः उपकण्ठेषु उत्पलवत्वज-
शैवलवतीः आपोदधाने अनुष्ठिते शैवलाम्यां बिम्बप्रतिबिम्बभावे नोपमा द्रष्टव्या ॥ सैकतानां सम्भाइवाभा यासां ताः कुतः शुद्धाः शैवलवतीः
लीना वशाः आधीनाः लोलाः चपलाः भृङ्गा यस्मिन् राजीवराजीव ॥८॥ राजीवेति ॥ पुनः राजीवराजीवस्य प्रप-
रे तेकाः ताः रम्याः अलकान्ताः क्रूर्णकुन्तलाग्राणि यासां ताः कोतालकान्ताः अलकाः क्रूर्णकुन्तलाः इत्यमरः तेषां तमिः संधैः उत्तमेस्वातप मुखं तेन
योऽपरसः रसो मिः राज्ञः सैर वोभितं अननभिभूतं तथा तथा द्रष्टव्यः सुहरेण ललनाः स्त्रि-
मेवेच एवेतो ॥ मुदरतीति ॥ मुरारेर्मुदे सेतोषाय अमरैः कटैभिः सुमेरोः शृङ्गे करणानीयापन्नि तस्य वर्द्धितस्यानीतैः शृङ्गे रपन्नित ॥९॥ निव्वव्वमीयानयेषितोऽत्रयः कश्चिद्दैवतकोनामकथ
स्यसर्वः उपन्यये करणानां शृङ्गाणामर्यादिनयतेकर्मत्वं यस्य शैलस्याधृत्वं अन्नन्तसौदर्यं च तयोर्गुणाः उत्कर्षाः उद्ग्र
मागारं प्रवेश्य वाचा कवीनां मवेयं तेरतिमवोध्यः मियावाचः नभवेति मेरुशृङ्गेषु सर्वगुणसंभवादित्यिति भावः राजसर्वमवे
येसा दिनावेदः सर्वतोनिपातः उत्कृष्टआयः उद्ध्रायः इति च तेनोपसर्गस्य समासो नोपसृष्टाप अप्रसयः आणिभुवोऽनुपस
र्ग इति नियमात् मुदरसादि श्लोकसमवेन्य अर्धस्य द्वेधाविशेलः स सुनेनान्वयः मेरुशृङ्गाणां संबन्धेऽपि संबन्धवर्णनादतिश
योक्तिः ॥१०॥ यत्रेति ॥ लोकः पद्मानि श्वेतानि अनेकनेमहद्भिः भूरिभिः प्रभूतैः प्रभूतं प्राज्यं भूरि इत्यमरः प्रस्येसावैभिः मानविर
लोभि यतः शैलाद्वैव्या तधानिका तद्रम्यः आम्यो धनीयमरः प्रपणोव्य हारः प्रयोजनमस्य कापणिवणिकृ तादस्य प्र

सैक ४२ द्विस्यासनीयः निर्झरजलमिति व्यपदेशो व्यवहारो यस्य तत् तदृक्तं तर्हि निर्झरजलत्वं कुर्वदित्यर्थः अस्यार्द्धतटेषु विध्वक् स०४
समंतात्पततः स्फुटं स्पष्टं इंदुकरानुकूलिन्याव चन्द्राभ्यासिरोभिः पीयमाणमपि दुर्ध्वरता दृश्यमनुत्तरेतरिक्तमेवेदं नतु जलं सम
दृश्यतां व्यपदेशो दुर्वारः इति सर्वतः पाति निर्झरजलं च्योतेद्वेते तेजोतेषां विस्तारो व्यज्यते ॥ २५ ॥ एकत्रेति ॥ एकत्रैक
स्मिन्भागे स्फटिकस्य यत्तटं तत्र तस्यांशुभिर्भिन्ना नीराः अभिन्नोदकाः शुभ्रजलाः इत्यर्थः अपरित्वापरस्मिन्भागे नीलाश्मना
मिंद्रनीलानां द्युतिभिर्भिदुरा लिमिश्रा एवं भांसि यासां ताः नीलसलिलाइत्यर्थः इहाद्रेः सरितः नगनद्यः कलिंदस्या
द्रेरपत्यं स्त्री कालिंदी यमुना कालिंदी सूर्यतनया यमुना समनेश्वसा इत्यमरः तस्या जलैर्जनिता श्रीः शोभा यस्या
तस्याः तत्संगता याइत्यर्थः सुरापगायाः गंगायाः वैदग्धीं शोभां भजंते भजंतीति विदग्धस्य भावो वैदग्धी चातुर्यं गुण
तो हृत एव च नेत्रादिनाध्यवप्रत्ययः विदग्धादन्यत्रेति ङीप् स्रो पिर्वस्य बहुलादिति विकल्पः अतएव श्यामबिंद
केरणादिकारो बहुलमिति वामनः अयमिता सित मणिग्रहणात्सरितां यमुनासंगतगंगाशोभासादृश्यापेक्षा कात
द्गुणे पुराणापि तादिदर्शनालंकारः प्रहर्षिणीवृत्तं म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयं ॥ २६ ॥ यत्रेति ॥ मेरोः समानवपुः तुल्यशरी
र अतएव कस्मिन्नद्रौ रतस्तत्ततः मणिशालुरागाः रत्नतटकांतयो विलसंति किं च नवप्रेम यस्य स तस्मिन्नवप्रेमणि पयोऽनुरा
गेण सह वर्तत इति सानुरागाः सुरसुंदरीभिः समास्तुल्याः समानरूपाः स्त्रियश्च इत उत्तरो विलसंति अन्योन्यस्मानुरागिणी
भिः रूपाद्यैः सह विलासिन्यस्तदनुरूपाणि च यः विहारस्थलानि संतीति भावः ॥ २७ ॥ शुक्रेति ॥ इहाद्रौ सांध्या सुधया लिप्तेनानि
शेषेण मस्तेन वासवच्चर्णसमानवर्णज्योतिर्जनपदे साद्दिनां समानस्य सभावः शोभापंचदश तस्यां तिवैजयंती महारजतराजिवि
राजिता कांचनरेखाशोभिता अत्र सौपुरावर्तीनी उभौ स्तात् दुर्वर्णमिति रजतमित्युः दुर्वर्णं रजतं रूप्यं महारजतं कांचने
मित्यमरः भस्मनापरिपांडुरितस्यस्मरारेरुद्धूलितजटातार्ध्यलोचनमेव तल्लाम चंद्राण्यस्य ललाटस्य लीलां शोभां अ ४२

न्वेति भजतीति निदर्शनालंकारः ललाम पुंड्रं ध्वजप्रभृताप्राधान्य केतुष्विति अमरः ॥ २८ ॥ अयमिति ॥ अयं गिरिरतिजरठः अ
तिकठिनः अन्यत्र जरतीअजरठः कठिने जीर्णे इत्यमरः प्रकामं गुर्वीः श्रेष्ठाः स्थौल्यात् दृढतरा अप्रकामगुर्वीः गुरुस्तु गीष्पा
तौ श्रेष्ठे गुरौ पितरि दुर्भरे इति शाश्वतः एवं विधस्य वसुमयूखैर्व्यञ्जकादयश्चेति समासः अलघुभिर्विलंबिभिर्लंबाय
मानैः अपयोधरैर्मेघैः स्तनैश्चापरुद्धाः आवृताः निवद्धाश्च स्त्रीस्तनाब्धौ मेघे च पयोधर इत्यमरः सतत सर्वदा असुभ
तां प्राणभृतां अगम्यरूपाः अप्युल्लंघ्यत्वाद्दुरारोहस्वरूपाः अन्यत्र बहुलारूमनानर्ह विग्रहाः सजरेदर्देकुलोत्सन्नां च स
द्वास्त्री कन्या कांतयेति गमनानिषेधादिति भावः परिणतास्तिर्यग्दंतप्रहारिणो दिक्करिणो दिग्गजा यासु ताः परिणतदिक्क
रिकाः तिर्यग्दंतप्रहारी तु गजः परिणतो मत इति हलायुधः इनः स्त्रियामिति समासांतः कप्रत्ययः अन्यत्र परिणता कीर्णा भू
ताः दिक्षु दंतक्षतविशेषाः करिकानखक्षतात्यासां ताः दिक्षु दृढंच तुल्यकारं करिकानखरेखिकेति यादवः तटीर्विभ
र्ति अन्यत्र प्रकृततटीविशेषणमहिम्ना अप्रकृतवर्द्धगनाप्रतीतेः समासोक्तिः पुष्पिताग्रावृत्तं ॥ २९ ॥ व्योमेति ॥ व्योमस्पृ
शोऽभ्रंकषा उन्निद्रैर्विकसितैः पुष्पैर्वृताः उन्निद्रपुष्पस्चरणाः तेनविततत्वाः तु पुष्पाणि तच्च प्रत्ययः तेच ते त्वप्रकाश्च तद्वत् पिंगभासः पिंगव
र्णा कलधौतमिति केनकतटीः कलधौतं रूप्यहेम्नोरिति विश्वः प्रत्ययतां प्रगच्छतां अतएव सौमेरवीः सुमेरुसंबंधिनीर्नितव शोभां तटल
क्ष्मीः अधिगते न प्राप्नुवंतां गमित्यर्थ द्रकर्मकेत्यादिना गमेः कर्तरि क्तः एषां तेनाद्रिणा भरतस्य राज्ञः इदं भारतं भारतास्य्वं वर्षं भूखंडं स्या
द्द्येवलोकां इतिशं वत्से रवर्षमस्त्रियाम् इत्यमरः इलावृतवदिलावर्षमिव विभातीति उपमानवखंडस्य जंबूद्वीपस्य त्रिमाद्रेर्द
क्षिणभूखंडं हैमवतापरनाम कं भारताख्यं वर्षं तस्यैव सुमेरुयोगात्सौमेरवापराख्यं मध्यखंडं इलावृतखंडं वर्षं अतएवनाम्नैव भारत
वर्षं त्रिमार्गं तस्य च दक्षिणे तेन हैमवत नाम परेरुच्यते एवमुत्तरे यत इलावृतं सौमेरवं सुमेरुः परतो हितादिति वैजयंती ॥ ३० ॥ धूमेति
इह अद्रेः पुरोऽभवर्त्तमानाः सदृशि समानेऽग्निसमानवर्णा इत्यर्थः सुवर्णविकारः सौवर्णाः तटेषु कुसुमसमूहे लीनां स्थितां त्वादि
भ्यश्चेतितिष्ठानं तस्मलीनां भृंगाणां आलीमालिं विभ्राणाः अतएव शामीभूताः अमीतरवो धूमाकारं धूमसादृश्यं दधति

सं॰का॰ ४४ स॰४ विप्रकृत: ४४

धारयतीं तंपश्चस्य ग्निवज्ञातिस्वर्णं तटेश्यामास्तरवोधूमवज्ज्ञातीं सुरुपमाजलधरमालाच तेस्य ध्वयो गेस्याजलधरमा
लामलोस्यां विति लक्ष्मणा ॥ २१ ॥ रुचिरैरिति ॥ असौ गिरिः रुचिरैरतएव चित्रैः रुच्यैर्लैभ्रियैर्नानावर्णैः स्तनैरुहैर्लोमसमि
सालतरुं तत्तथोलैपरितः प्रज्वलितैः प्रसर्पिः प्रियकाः केवलप्रकृतयो मृगविशेषाः प्रियकैरोमभिर्युक्तो मृदू च्छोर्मस्त्वेणैधे
नैरिति वैजयंतीं तेषांव्रजैः समूहैः जंगमतां चरिष्णुतां गतैर्विविधरत्नमयैः रवयैः स्योगेरिव प्रतिभाति रसुरेखा दृ
तविलंवितवृत्तं ॥ २२ ॥ कुशेशयैरिति ॥ अत्राद्रौ [..]लाश्रयाचितः जलाशयेषु हृदेषु उषिताः वसंताः गर्भसदिकर्मके
स्यादिनावसेः कर्तरि क्तः संप्रसारणं गतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च इत्यकाराद्वर्तमानार्थे क्तः कलभाः त्रिंशद्वर्षकाः करिणः
त्रिंशद्वर्षस्तु कलभ इति वैजयंती विकस्वरैः विकसनशीलैः स्थेशभासपिसकसोवरच् कुशेशयैः शतपत्रैर्मुदा प्रीत्यार
मंते क्रीडंति करिविहरिणां कनलाकराणां मयमाकारः इति भावः किं च कलाः अव्यक्तमधुरा विकारो मानसो भावः
संप्रयोजनमेषां भाविकाः उद्दामकाः इत्यर्थः कलाभाविकाश्च स्वराः स्वरूपाद्या येषां [..] तैः कलभाविकस्वरैः सिद्धगणैः सु
रसंघैः योषितां स्वस्त्रीणां अस्तेसमीपे उदारमुच्चैः प्रगीयते अयं स्वर्गो यमिति भावः ॥ २३ ॥ आसादितस्येति ॥ इहाद्राव
मृतौषधयः नियतेर्नियोगाद्दस्मिन्काले अस्तमयति दैववशासनात् तमसोंधकारेण प्रायेण व्यसनेन वासादितस्याक्रां
तस्य पुनरपक्रमणेन पुनरावृत्त्या काले समागमकाले आक्रांतस्य पुनरागमसंगच्छं तु[..]सर्पः त्विषांपत्युः सूर्यस्य संव
धिपरैः अंधकारैः पुरुषांतरैरन्यानेभिस्तैः अतिरस्कृते अनुपहते कले वस्यानेकलत्राभूतानां त्विषां स्थानेस्थितिं वहंति
निर्वहंति रहस्यः स्त्रीणां पत्नीव्रवरस्त्वेणैकार्यमिति भावः यथा केनचिदापदि स्याक्षीत्र तानि कलत्राणि सेरक्षकालांतरे
त्तस्मै प्रयच्छंति तद्वदोषधयो पि त्विषः त्विषांपत्युः [..]रर्पयंतीत्यर्थः एतत्र आभासा सन्ध्यास्तसमये प्रज्वलता उदये विपर्यस
स्थापच्छ्यते तत्र विरोधणसाम्याद्दर्कोदीनामापत्स्नोदिसाम्यप्रतीतेः समासोक्तिरंकौलेरः ॥ २४ ॥ वनस्पतीनिति ॥ अत्रा
द्रौ वनस्पतयो वृक्षाः वनस्पतिर्वृक्षमात्रे विनापुष्पफलद्रुमे इति विश्वः पतयश्च स्फुरंतितसांरकेषुचनिवृत्समाः सत्ताः वालप

स्माः संस्थिताः जनाः शांतमलं कलंकस्य पुरोवर्तिलान्हिः कलंकः अतएव सोद्धतरमेऽस्कुलालयस्यतं संपूर्णं परिपूर्णं लब्धं प्राप्तं लां
छेनालपनोपमानं स्त्रीमुखस्य सादृश्यं येन तं आननं लपनं मुखमिसर्पः कृतः उत्संगे संगिहरिणस्य अंकस्य मृगस्य मृगांगांग
गच्छिन्नामूर्तिर्यस्य तस्य मृगांकमूर्तेश्चंद्रस्य पश्चाद्भावः पश्चिमः दक्षिणपश्चात्पुरस्सकुसस्त्वाशो भाग अतेपाश्चान्समांगी
पश्चभागे पश्चंतिपाश्चान्समांगदर्शनानानाति शायोक्त्या तादृशी न सन्ध्यावृत्तिः चसंतैंतिलकवृत्तं ॥ २५ ॥ कृतेति ॥ अत्रात्रौ निर्झरो
धाः गिरिनद्यप्रवाहाः प्रवाहो निर्झरो झर इत्यमरः कृतवसं इत्यादिवत् सामान्यविशेषभावाद पुनरुक्तिः पुंवत्तुंभिस्तुल्यं तेन तुल्यं
क्रिया चेद्वतिरिति वतिप्रत्ययः उच्चैर्महंभ्याः स्वरितः प्रपातस्तु तटोभृगुरित्यमरः त्वमणांशिलानांमूर्द्धिपातं तज्ञापतितोज
जेरः सकलीभूताः व्यामाकाशंप्रसृतः ततः स्मरात्तीनां स्वलौकिकस्त्रीणां च चरीणाम् अत्रसंगाघ्ने निर्वाणमंगनिर्देतिं
कुर्वंति अनुष्ठानासमर्थस्य वानप्रस्थस्य जीर्यतः अग्निज्जलसंपातैर्मरणं प्रविधीयत इति विहितः उच्चपातिनां पुंसां स्व
लैकिकामिनां इत्युपमानात् शालिनी वृत्तं ॥ शालिन्युक्ता म्तौ तगौ गोऽब्धिलोकैः ॥ २६ ॥ स्थगयंतीति ॥ इहाद्रौ [..] क्वचिद
मूः जगतीः भूमीः जगती भुवने भूमाविति विश्वः शमिताश्चातकानां आतं स्वराः ये स्तेशविधत्वात कार्तस्वराः सर्वे सुहोऽऽ
पततमंबुविषयायंतस्यातकानिमितिभूमिगतस्य जलस्य तेषांविषत्वाद तस्या भोमां बुपानेनजीवयंती सर्पः क्वचित्तु
द्विस्तुलितानुपमितानि कांतानि कार्तस्वराणि सुवर्णानि यैस्ते तद्विरुलितकांत कार्तस्वराः तद्वत् स्फुरणे तेषामभिपतद्भ्रुत
स्फुरणादिति भावः जलदामेघाः स्थगयंति आच्छादंति स्थगआच्छादने चौरादिकः क्वचित्स्फुरितान् उल्लसितानि चारूणि
चामीकराणि सुवर्णानि यैस्ते स्फुरितचारुचामीकराः अमी सवितुः कराः आतपाश्च कपिशयंति कपिशाताः कुर्वंतिक्व
चिद्दृद्धिः क्वचिदुत्पश्येति मह्दाश्चर्यमित्यर्थः शाकंरपण्यावृत्ते सजसैनपनसलगैमध्यमाता ॥ २७ ॥ उत्क्षिप्तमिति ॥
ति ॥ उत्क्षिप्ताः उत्क्षिप्ताः प्रीतां सोऽव्यक्तस्य कराः अंशवो हस्ताश्चावलंबो येषां तेउत्तंभितान्यूर्नियैस्तेः उद्गुनिच्चाव [..]
शिरोभिः शिखरैर्मस्तकैश्चातीव तरां भृशातरं अतिवशाद्दव्यापादाम् प्रत्ययः उत्क्षिप्तमुच्यमध्यं तमंतरिक्षं अध्ययः सारस्वा

स०का० ४५ निजस्त्रीं स्वस्त्रीं वा मरालो रतिविकल्पादियद्दृष्टाभावः मुहुः क्लिश्यंतमानुषांगहीदालिंगेत तुरंगवक्त्रेव तु मनुते तुरंग- स०४
वपुषः किन्नरस्य श्लेषासंभवादितिभावः दुर्लभं प्रियं भवतीति रहस्यं मध्यस्त्रंगभंगे विभंगः अतिशयोक्तिः उपमा या संसृज्य
ते प्रहर्षिणी वृत्तं ॥३८॥ यदिति ॥ अस्याद्रेरनुतटं तटे विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ततो विस्तृतास्तनेकतमालास्तालाश्च यस्
मिन् तत्तानेकतमालतालं यत्तत्तत्पुरो व[...]तिं वप्रविभाति स्फटिकताकरस्तमो तिरोहिता तपस्त्रेनं ततानेत्र्यपार विस्तारेऽत्र
च वनेकतमालतास्त्रलमस्ते पुष्पितासंज्ञातपुष्पानभवतीति शेषः सर्वापि पुष्पितेति दृश्यर्थः ॥३९॥ दंतेति ॥ अस्मिन्नद्रौ
दंतानि कुंजाः दशनानाम्न दंतानि कुंजो दशने इति विश्वः तेरुज्वलास्तु रुचिरासु सद्मनैकस्थलानि कटकानि सानूनि च
श्च ला यानि च यासां तासु कटकेवलयेसाना विति विश्वः अधित्यकासु ऊर्ध्वभूमिषु भूमिरूर्ध्वमधित्यकेत्यमरः उपाधिम्या
त्यकन्यासन्नाः रूढयोरधिशङ्कलकन् प्रत्ययः विमलोपलाउज्ज्वलशिलामणयो मेखलाः कांच्यानि तंबमूलमध्यश्च
मेखला खड्गबंधे स्यात्कांचीशैलनितंबयो रिति विश्वः ताभिरंताः रम्याः मता वव सितेरम्य सम्यान्तं तरंद्रेष्टि रतिशश्व
र्णवेच्छंतेतानि तेवा कटिपश्चाद्भागाः शिखराणि च यासां ताः नितंबो रोधसि स्कंधे स्त्रीश्रोणिकेशैखरेपि कटेरधः इति विश्वः घनानि
विपुलाः कोमलाः श्वरत्स्तनाः गंडशैलाः गंडस्थलानि स्थूलोपलाश्च यासां ता नायोऽनुरूपमिथ्या सदृशाः आत्मसदृशं
च्यात्प्रियासेभजंतिश्च च नारीर्णामधित्यकानां प्रकृते त्वात्केवलप्रकृतगोचराश्लेषा स्यापिताबु तुल्ययोगिता
अतएवोभयविशेषणानामुभयत्र विभक्तिरिविविपरिणामेन योज्यानि ॥४०॥ अन्ततीति ॥ इहाद्रौ विरलं यथा तथावि
कीर्णं वज्रशकलाय यांसां सा धौताश्मुभाकलधौतमहीरजतमक्षिज्जलदे नानतिचिरोज्झितस्य तत्कालमुक्तस्य भुभ्रस्येतिभावः स्थिरस्थिता
स्थिरस्याधिनोव हृदयवच्च बुद्बुदजलस्फोटा यस्मिन्तत्स्य पयोभसः सकलांऽनुकृतिसमग्रमादृश्य विदधाति अत्रमेघोज्झितस्य ज-
लस्य स्थिरबुद्बुदासंबंधेपि संभावनयासंबंधोक्तेरतिशयोक्तिः कुररोरुतान्वितं कुररीरुतान्वभजे जगयुगिति लक्षणात् ॥४१॥ वर्ज्ज
येतेति ॥ एकां ततः एकांते रतसी सर्वथः कांतः ततः कां तेन प्रियेण सर्वथ उभयत्रापि सार्वविभक्तिकस्तसिः संगमसति अस्वेत कंयं सा ॥ ४५
उत्क्षेपतया विश्रब्धं विहारमाकांक्षत्यर्थः अतएव जनेसंगं वर्जयंत्याकुतः स्मरेण अत्रासन्ना तापानि प्राप्तज्वरा एषु गानि च य-
स्या स्तयास्मरासंगता पांगयाऽत्रंगगोत्रकेवेश्यश्चेति वत्स्यामितिङ्ग्लोविकल्पादिह पदो टाप् संनन्ना तावपांगोयस्यास्तया
सन्नतापंगया स्मरसरत्तापात् घूर्णितनेत्रया अनेकयायोषया अनेकाभियो विद्भिरित्यर्थः जातावेकवचनं स्त्रीयो
षिदबलायोषानारी सीमंतिनीवधूरित्यमरः एवोऽद्रिः सेव्यते इष्टा विहारस्यानिरहस्तीतिभावः स्रग्विणीवृत्तं रैक्य
तु मिर्युता स्रग्विणीसमत्तेति ॥४२॥ संकीर्णेति ॥ अस्मिन्नद्रौ संकीर्णः मिथः संसृष्टाः कीचकाः वेणुविशेषाः वेणवः कीच-
कास्तेस्युर्ये स्वनंत्यनिलोद्धता इत्यमरः तेस्वांवनेस्वनंति तस्यैकवालस्यएकरोमणोविचेदाकांतरा च स्तापीयसोंता-
५७ ध्मर्थः मंदुष्माँसनो मंदमारुतोगर्भेयेषां ते भ्यस्तदीर्यरंध्रेभ्यः कीचकविवरेभ्यः निर्यातो निर्गच्छतः स्वरस्यश्रुण
श्रवणेन यत्सुखं तस्माद्धेतिहेतू तेऽप्सुष्टाः चलितुं नोत्सहंते वस्तुतः स्तुवालप्रियत्वादितिभावः शंकटैवेत्यादिना तु
मन् प्रत्ययः ॥४३॥ मुक्तमिति ॥ इहाद्रौ अंतर्नीलेर्महानीलदलायासु तासु सिंहलस्थोकारोभ्रतामहानीलास्तु ते स्मृ-
ता इति भगवान्नगरूपः वापीनुदीर्घिकासु अत्रमेमेर्चे मुक्तं मुक्तागोरं मौक्तिकशुभ्रं अतएव क्षीरमिवास्थितं अभ्रंशा
स्त्रीधुरिका स्यादसस्त्री च्यासिपुत्रीच धुरिका च्यासिधेनुके त्यमरः वक्तादिभ्य इत्ति ङीप् अस्त्रीइव श्यामै रश्मिरंतर
गतेंद्रनीलमरीचिभिः कृतं लाञ्छितं धुरतं मित्यर्थः सहितं सततनीलीसलिलस्यनीलाख्यौषधीपत्ररसस्य नीलीका नी
करके तके सुमरः अपर्णेस्य पर्णच्छायाकेतिमत्कृतितत्सदृशीकांतिं गच्छति अर्थः अतएव निदर्शनालंकारः स-
च मुक्तागौरक्षीरमीवस्त्रीशाममिति चोपमा च याष्टापिते नांशुभिरंकृतमिति तद्गुणस्यापित इसंगांगीभावेन
संकरः क्षीरमिवेत्येनेनेंद्रनीलानांसौरंध्रसूचितं क्षीरमध्योत्क्षिप्तेन्नीलत्वं क्षीतंच नीलतांव्रजेत् इंद्रनीलमिति रख्या-
तमिति लक्षणसंभवात् तेनावनीलीरसोपमानेनतद्वर्ण एवेतिसूचितं नीलीरसनिभाः केचिदुष्टवुकेटनिभाः पर

सं०का० ४६

रसादिना गस्य रत्नशास्त्रे एकादशविधाद्ययाविधानात् [illegible] दिति मतमयूरव्यंसकादिषु स्नोप सत्ता मतमयू सं०४
रमिति लक्षणात्॥४४॥ यतीति॥ इन्द्राद्रौ अन्यत्र धूम्याः सर्पन्तीरभ्याः पञ्चमी विभक्तेरितिपञ्चमीसारतरङ्गो व्याख्यागमनेय
स्याः सा रतरागमना यस्याः स्यसङ्गमे सर्वायाः स्त्रीय तमानं स्वप्राप्ते प्रयतमानं प्रार्थयमानमिस्त्वर्थः यतीप्रयत्ने शानश्
प्रियेनययोः सात्वया प्रतिकूलापि स्त्री रहते तत्र प्रियेसा सहस्र नाथ तमानं अदीर्घ रोषं यद्यात तथा रतरागं सुरताभिला
ति षं विभर्ति अयमतिमानवती रपि सद्यएव द्वीपयतीति भावः दोधकवृत्तमितत्॥४५॥ भिन्नेति॥ इन्द्राद्रे इन्दोः किरणेषु
उदञ्चत्सु वा उच्छ्रतेः उच्चाव चैरनेकविधैरित्यर्थः उच्चावचानेकभेदमित्यमरः मयूरव्यंसकादिषु यान्चीनीत्वावपराध्यो
त्वावमौ चाकिंचना कुतोभयानीति तत्पुरुषे निपात नात्साधुः रत्नकिरणैर्मिश्रेषु मिश्रेषु अतएव सहस्रसंख्या
उपगतेषु सत्सु नलिन्याः पद्मिन्याः नलपत्रेन नलेन तेन रश्मिशास्पतः अस्रोप्रकाशमानः अहिमांशुः सूर्यः किलेति सहस्र
किरणत्वात् सूर्य एवेति संभावनावुद्धेरर्थः वार्तासंभाव्ययोः किलेत्यमरः दोषिरात्रावपि सम्यर्थव्ययं दिवात्रि सर्वदोषा च
लेको कनद व्याकोच विकच स्फुटावित्यमरः इन्दुदेमूलानि सपत्रानलिन्य इति भावः इह नलनीनां दोषा
स्वपत्रकामिति॥ अपरेकेचित् शंके अकपरिवर्तनेषु उत्सगलुटने षु उपचिताः परिचिताः पतिम तीरं उपेतुपुरोगे चलिताः प्रपताः
लेन स्पेहने अर्थः श्रीमान स्निग्धस्तु वत्सलः इत्यमरः वत्सं सान्प्याकामवलइति लच्प्रत्ययः अनुदेदतीव अनुकोशतीवसु
स्वा युगं वेतिगुणः रुदादिभ्यः सार्वधातुक इति – गमः मञ्जुभाषिणीवृत्तं सजसा जगौ भवति मञ्जुभाषिणीतिलक्षणात्॥४७॥ मधुकरेति॥
मधुकरएव विटास्तेषां पानेन नमिताः प्राप्ताः रणः कर्तरिक्तः विटपैः शाखाविस्तारैरानमिताः विटपान मिताः विस्तारो विटपोस्त्रियामि
४६

प्रवालो बालपल्लवाः एव हस्ता इव यासां ताः स्तबकः मधूनि व्रतयंति भुञ्जते इति मधुव्रताः मधुपाः तेषां व्रातेन [illegible] वृन्देन
वनेर्दुष्कृतैरतएव लंभिताः प्रापिताः लोचकाः स्तकारका पालिकञ्जलानि चयैस्ते वनैरिव स्थितैरिषु तेप्रेक्षा इवायोवाश
दः तद् दुप्रेक्षाया उक्ता लोचको मांसपिंडः स्याद्दक्षितारेचकज्जल इतिविश्वः पुष्पैरीदृशीरिव पुष्पाक्षरणैरुपलक्षिताः च
तस्रो लताः प्रमदाइव लक्ष्यंते इति शेषः नप्रसिद्धक्रियाअध्याहारदोषइत्याहवामनः लिंगाद्यस्वादिति॥४८॥ विहगा
इति॥ कदंबैः सुरभिः सुगन्धितस्मिन् कदंबसुरभौ इह द्वौ विहगाः पक्षिणः अनुरूपेण प्रतिरूपेण अनिकवधालयाविच्छेद
यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा गाः वाचः शब्दानित्यर्थः अर्जनीने उद्गिवा भूवाग्नारिषु गो मतेति विश्वः कलयंति किं च धू
तानि नवानि नीपवनानि कदंबकानि येन सः धूतनवनीपवनः तुल्येन नीपप्रियकदंबाः स्युर्हलिप्रिय इत्यमरः
अयं पवनः मुहुरभ्रमेघभ्रमयन्नुवेति प्रमिताक्षराच्छंदः प्रमिताक्षरा सजसैः उदिता इति लक्षणात्॥४९॥ विन्दुरि
ति॥ एषोद्रिः श्रेयान् श्रेष्ठो द्विजातिः ब्राह्मण इव आगमो निधिकल्पो मे वशास्य च सत्त्वप्रधानं येषां ते तेराजमपरैर्वि
दुग्धि निधीनामेत्रा एकाचसाधने हेतुः कथं चित्तविद्धतस्वरूपतः प्रकाशितं नास्ति निक्षितादमिस्समिति निक्रयास्मि
कार्धीयेषां तेरनिक्षित [illegible] धीभिः अन्यैरशास्त्रहेतुः कुतापि इह निधिरास्ति ईदृश हिमासोमंत्र इति चामुमुखवाद्या कर्णा
पिदुर्गेहे दुःसाधनेश्च यानि दुःखानि एनां सिन्न हेतु दक्षं समर्थ दुःखेनो व्यसनेष्वमिति वैजयंती गूढः संवृतो यो
धनमपि धयं च यस्मिन् तद् गूढार्थं गूढार्थयो मंत्रो इवान्यव निधयइव मंत्रास्त्रोषां गणे विमति द्विजाति मंत्रगणाइवनि
धिगण मेव विभर्ति इत्युभेर्ष्यः॥५०॥ विवेकमिति॥ इहाद्रौ तुरंगस्य वक्त्रमिव वक्त्रं यस्य तुरंगवक्त्रो देवयोनिविशेषः सप्तम्यु
पमानेस्य पूर्वपदस्य बहुव्रीहिरुत्तरपद लोपश्चेत्युत्तरपदलोपः अश्वमुख वत्समासः विवकत्प प्रोष्ठो यस्य तद्विवोष्ठमित्युपमितसमा
सः उपमालंकारः प्रोष्ठो [illegible] समासेचापरस्त्रं पंचकव्यमिश्रोकारः प्रियायाः मुखमुखं ते किन्नरं मानुषमुखमश्वांगं देवयोनि
विशेषं वहुगुरुयया तथा मनुते अववुध्यते तुरंगवक्त्रैरस्य सुजनासंभवादितिभावः इतरः किन्नरोऽपि [illegible] उत्तुंगेन स्तन

स०क०

४७ नवनीरदानां नूतनजलदानां पटलैः संघातैर्निधूपायतीव धूपैरधिवासयतीव सुलेखा रूपकोपमानिदर्शनाभिरूगे संकीर्य

ते धूपसंतापइति धातोर्गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आय इत्यायप्रत्ययः ॥५२॥ अन्यत्रेति ॥ अमुष्मिन्नद्रावन्यत्रत्येषां व्यतिरेकेणामि

प्रतेन स्वारूमिरत्नवचित्रिचित्रैर्नानावर्णैरत्नैः स्वतः आसदा वेलाया च्यूयतः आसोभीमणि दोलयाशितिविश्वः आम्राश्रेसादिनावै

कल्पीकः शाम्प्रत्ययः तेभ्यो नवमणिभ्यो यत्नाद्येषां तैर्मयूखैरेकाख्यरचितमभितिअकुड्यम् अनाधारमित्यर्थः चित्रमचित्रनि

र्माणकर्तृगगनम् [blot] सद्यः रेवचनान्विस्मेरान् विस्मयशीलानकरोतीति नमिकंपीस्मादिनारप्रत्ययः अत्र मणिमयूखेषु चित्रक

र्मभ्रांतिमताभेदाप्तितिचित्रकर्मेति अकारणकार्योत्पत्तिवर्णनात् भ्रांतिमदलंकारेणोत्थापिताविभावनेतिसंकरः कारणेन विना

कार्यमुत्पत्तिः स्याद्विभावनेति प्रहर्षिणीवृत्तं ॥५३॥ समीरेति ॥ समीरेणमारुतेनशिशिरः शीतलः अयं शैलः शिरःसु शिखरेषु

वसतां निकामसुखिनां अरहितसुखिनां सतां पुण्यवतां मुदं जनयन् स्वयं मम सांप्रतयेनागमनेनापबलाःवलाहकततीः

नि मेघततीरिव जवनिकाः तिरस्करिणीर्विभर्तिअनायतेछपि शिरःस्वेषु कौतुकं मैथुनरवचारणं संपाद्य मुदं जनयतीत्यर्थः १

अच्चबलाहकतती छार्यारोप्यमानानां जवनिकानां मुदं जनयन्निति प्रकृतोपयोगीवर्णनात् परिणामालंकारः आरोप्यमाण

स्यप्रकृतोपयोगित्वे परिणामइति लक्षणात् रूपके तु परंजनकत्वमात्रमतिभेदः जलोद्धतिगतिवृत्तं रसैर्जसजसयुता लोद्ध

तिरितिलक्षणात् ॥५४॥ मैत्र्यादीति ॥ इत्याद्रौ समाधियोगं विभ्रतीति समाधिभृतो योगिनः मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणामे

तिचतस्रश्चित्तवृत्तयः तत्र पुण्यकृत्सु मैत्री दुःखितेषु करुणा सुखेषु मुदिताऽनुमोदनं पापिषूपेक्षा मैत्र्यादयो येषां

तानि चित्तस्य परिकर्माणि प्रसादकानि शोधकानीत्यर्थः तानि विदंतीति लब्धं तेइतितद्विदःतज्ज्ञाः तैः क्षीणांतःकरणमलाः

इत्यर्थः अत एव क्लेशप्रहाणं विधायाविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पंच क्लेशाः तेत्रानित्येषु नित्यत्वाभिमानोऽविद्या

अनात्मनि देहेन्द्रियादावात्मबुद्धिः स्यादविद्यामोऽविद्याऽस्मिता अहंकारः रागोऽनिष्टविषयाभिलाषः द्वेषोऽनभिमतेषु द्वे

४७

षः अभिनिवेशः कार्याकार्याग्रहः इति पुरुषं क्लिश्यन्तीति क्लेशाः क्लेशहेतवः पंच तेषां प्रहरणं क्षयं कृत्वा च

एवं तद्विधाय क्लेशप्राप्तहेत्वर्थः अतो लब्धः सबीजः सालंबनो योगोज्ञानं येषां ते लब्धसबीजयोगाः संतः आलंबन

मेव व्यनक्ति सेत्यादि सत्त्वपुरुषयोः प्रकृतिपुरुषयोरन्यतया अन्यत्वेनभेदेनाभिन्नत्वे ख्यातिं ज्ञानं चाप्यधिगम्य प्रकृतिपु

रुषौ भिन्नाविति ज्ञात्वेत्यर्थः प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकाग्रहणात्संसारः विवेकग्रहणान्मुक्तिरिति सांख्याः अथ तां ख्यातिम

पि निरोद्धुं निवर्तयितुं वांछंति वृत्तिरूपां तां निवृत्य स्वयं प्रकाशतयैव स्थातुमिच्छंतीत्यर्थः प्रकृतावुपरतायां पु

रुषस्वरूपेणावस्थानं मुक्ति[blot]रिति सांख्यसिद्धांतः नकेवलं भोगभूमिरियं अपितु मुक्तिक्षेत्रमपीदमिति भावः

॥५५॥ मरकतेति ॥ इत्याद्रौ मरकतानां विकाराः मरकतमय्यस्तासु मेदिनीषु स्थितायां पुंवदिशाद्दलांकुरभवः तरूणां वि

टपांपल्लवाः तेषामंतरैरवकाशैः पतंतीति तथोक्ताः विटपः पल्लवे स्कंधे विस्तारे स्तंबशाखयोरिति विश्वः स्फुरिता

न्यणुरेणूनां सूक्ष्मरजसां जालानि येषु ते भानोर्मयूखाः अवनतस्य शितिकंठस्य कंठलक्ष्मीं मयूरकंधरायाः ल

क्ष्मीं दधतीति निदर्शनालंकारः पुष्पिताग्रावृत्तं ॥५६॥ येति ॥ अस्याद्रौ असिता कालिमा कार्ष्ण्यं यस्याः साऽसितकालि

माऽतिशयामित्यर्थः नविद्यते लयो लयनं केचिद्वस्याने यस्याः साऽलया भ्रमंतीत्यर्थः अत एव सस्वनेति भावः

याऽलिमाला केलोऽव्यक्तमधुरवल्लकीगुणस्यानस्य वीणातंत्रीमानमुपमानं विभर्तीति तंत्रीवध्वनतीत्यर्थः उ

पमालंकारः उपगीतया संमीलितं तु प्रत्ययतयैव न तु पूर्णं गायतीवेति भावः आदिकर्मणि क्तः कर्तरि चेति कर्तरि क्तः त

याअलिमालया अंगावल्या स्थानमासुखेनानयितुं शक्यास्याकृष्टा तथा रवदुरित्यादिना शत्प्रत्ययः कान्तश्री

केतं प्रियं न नमति सर्वविमाने विहाय सद्यः प्रणमत्येव तत्कोद्दीपकत्वात्कामिनस्येत्यर्थः रथोद्धतावृत्तं रोनराविह

रथोद्धता लगाविति लक्षणात् ॥५७॥ सायमिति ॥ इत्याद्रौ वप्राः सानवः वप्रोस्त्री सानुमानयोरित्यमरः सायं

स०४

रात्रौ शशांककिरणैराहतेभ्यः चन्द्रकान्तेभ्यो निस्यंदेन प्रस्राविणा रजनिकरेण जलपूरेण कृताभिषेकाः कृतस्नाना अभ्र
स्फुलितकोपलेभ्यः उल्लसितैः सद्भिस्तैर्वारिभिस्तस्याः संततीभूय गंगादुस्तरं महाव्रतमहात्तपश्चरंतीवेत्युत्प्रेक्षा ॥५२॥ एतस्मि
न्निति॥ एतस्मिन्नद्रौ अधिकपयः श्रियमधिकजलसमृद्धिं वहन् सः अन्यत्रापि अधिकाः कपयः सुग्रीवादयो यासु
ताः तासामधिकपीनां श्रियं गुणलेकाराद्रिश्शोभां वहन् सः पवनाद्भवतीति पवनभूः तेन पवनभुवा वायुजन्येन जवे
न संक्षोभं चालनं तां नीताः अन्यत्र पवनभूः हनुमान् तस्य हनुहृद्गा[illegible]वर्णनया प्राग[illegible]लं नीताः इत्यर्थः वाक्पक्षे
सर्वत्र श्लेष्मा विभक्तिपरिणामः कार्यः महासरस्या महासरसां सिश्र रहितौ अवार्जितौ रामलक्ष्मणौ याभिस्तासां अन्य
चतुरामोरमणः अरहितरामा अविमुक्तरामा लक्ष्मणसारयोषिता यासु ताः केचित्तु रहितारामा अविमुक्तस्त्रीका
लक्ष्मणाः सारसा इति पुंवद्भावपरत्वेन व्याख्याते तेषां हंसस्य योषिद्धंसी सारसस्य तु लक्ष्मणा लक्ष्मणौ पधिसार
स्या इत्यमरः विश्वप्रकाशादिवाक्यगतनियतस्त्रीत्वता विरोधः तासां वाल्मीकिगिरां सादृश्यं दर्शयति अत्र पवनभु
वा जवेन सत्रैकनालावल्लेविफलद्वयवदभंगश्लेषपदगतत्वेनार्थद्वयप्रतीतेरर्थश्लेषः अन्यत्र[illegible] पदभंगे नार्थ
द्वयप्रतीतेर्जतुकाष्ठवद् [illegible]द्वयोरेवमिथः श्लिष्टत्वाच्छब्दश्लेषः रसभयसाहित्यादुभयश्लेषोयं प्रकृताप्रकृतगोच
रः उपमाव्यंगमिति व्यक्तिसंकरः ॥५९॥ इत्येति ॥ रत्नाद्रौ मुदितैरिछाविहारसंतुष्टैः कलभैः करिपोतैः कलभः करिशावक
इत्यमरः दिशिदिशि प्रतिदिशं यथार्थेऽव्ययीभावः अव्ययीभावेशरत्प्रभृतिभ्य इति समासांतष्टच् प्रत्ययः कलभाशो
भैरवश्च कलभैरवः मधुरभाषणः विशेषणयोरपि कुञ्जपालिस्वंजवद्दैधिकोपसर्जनत्वविवक्षायां विशेषणस
मासः रवो बृंहणानि मृदुबृंहितं यैस्तेः अनुवने वने वने चमरीचयः चमरीमृगसंघश्च स्फुरति किंच कनकरत्नानां भु
वस्तासां मरीचयश्च स्फुरंति समृद्धिमद्वस्तुवर्णनादुदात्तालंकारो यं यमस्याः पुण्ययः ॥६०॥ तमिति ॥ अस्मि
न्नद्रौ तपस्विसारो येषां ते बकसाराः वंशाः वंशो त्वक्सारकर्मारत्वचिसार तृणध्वजा इत्यमरः तेषां रंध्राणि तेषां पूरणेन तथा

त्यमरः तरुपंक्तिर्विभ्रतोऽस्याद्रेः रोधांसि तटवः गतत्वातपततापरिपाकेन विशुष्कानां रजानां रजः पुष्परेणुः तेन परिपाकदीप्यते लत्तारजासा
कपिशं पिशंगं सत् अकालिमा आवृत्ते छिवयमायोगीति रक्तांगणा अर्थेवसुगणं आर्यागीतीतिपिंगलः ॥४८॥ प्रागभागतः इति ॥ इ
हाद्रौ प्राग्भागतः ऊर्ध्वप्रदेशाद् पतत्कासु अधः प्रदेशेषु उपसंकाद्रु रासनव्यभूमिः रत्नपूर्वमधिसेके हमरः उपाधिदा अभिसादि नोपशाद्व
सकनमस्सुः पतत्सृगारः सिंदूरादि मंडनमस्य संजातः शृंगारः तः शृंगारः सुरते नाट्ये रसे दिग्गजमंडने इति विश्वः व्याय तो दीर्घ
सोऽस्यमतेभकरस्याभेवाभायस्य तत् विविधरत्नानां कैरंशुभिरनुविद्धं अनुरंचितमिदं मम ऊर्ध्वप्रसारितं यत् सुराधिपस्या
परं द्रधनुः तद्व्याक्षसे लक्ष्यते अत्रैन्द्रचापस्याद्भुतासंबंधो तोरतिशयोक्तिः अभूतोपमा चेति मतांतरं रोहितदिवक्षायामपमा
नस्य प्रतिलिंकुलादुपमेवेयं ॥४९॥ दधतीति ॥ किंचेति नार्थः अमुष्याद्रेरेताः शिखराणि एव शिखाः केशपाशयः शिखान्चूडाकेश
पाशः इत्यमरः विकसद्भिर्विचित्रैः नानावर्णैः कल्पद्रुमकुसुमैरभिगुंफितान् ग्रथितान् इव स्थितानि वेत्युत्प्रेक्षा अलघूनि
विलंबानि लंबायमानानि चापि दुग्रान्यवदामानि स्रजो येषु तान् शिखिनः केकिन एव शेखरान् आपीडान् दधति शिलाः
वलः शिखी केकी शिखा स्यापीडशेखरौ इत्यमरः अन्यत्र कुसुमगंधैर्नो त्प्रेक्षालिंगेन विशिष्टदामादिरूपसिद्धिः तदुत्थापिता
न्योन्योत्प्रेक्षेति संकरः पुष्पिताग्रावृत्तमिदं ॥५०॥ सवधूका इति ॥ अस्मिन्नद्रौ अधरे नभवंतीति अनवराः श्रेष्ठाः अतिशयेन नवराः
इत्यनवरतमाः श्रेष्ठतमाः मंदरागैतेरमरैः सदृशाः सरूपः अनवरतममंदरसदृशाः अमंदरागाणि अतिरक्तानि तामरसानि पंके
रुहाणीव दृशो येषां ते अमंदरागतामरदृशः रक्तनेत्राः पंकेरुहं तामरसमित्यमरः नवरतं नूतनसुरतं नाऽऽसेवंत इति न किंवा
सेवंत इत्यमरः संभाव्यनिषेधवर्जने द्वौ प्रतिषेधाविति वामनः विशिष्टसुरतानासेवनस्य सामान्यतः प्रसक्तेरुपमालंकारः गते
यमार्यागतिः ॥५१॥ अभ्रप्राप्येति ॥ एषोऽद्रिः महांतं पुष्यालेपवपटः इतिरूपकं तमाप्याय अत एव पराभ्यंतरे आवृत्तिभिरभीक्ष्णं अभ्र
भ्रिद्भिः बहुलमभीक्ष्णं इति त्रिषु निः कपोतविशेषधरायाऽट्टहपारावतकंठस्येवाभा येषां तैरित्युपमा पारावतः कपोतः स्यादि
ति विश्वः अगरोः कालागरो शिमा आगरवी कालागुर्वगुरुस्यादित्यमरः धूमरुचिं धूमकांतिं तत्सदृशीमित्यर्थः अत एव निदर्शनादधाने

शि०का०
४९

स किंच लोनिः स्वोपि अकोवत्सो ह्रादिना मयूरव्यंसकादित्वात् निपातना तत्पुरुषः किंचिद्दत्तमपि दुःदुःखं श्रीतोत्पादि स०४
दुःखं नोपैति नित्यसंनिहितानामस्तूनामन्योन्य[redacted]दोषवति वारकत्वादिति भावः द्वंद्वयुगं हिमोष्णादिमिथुनं कलहो[redacted]
रजइति वैजयंती अत्रोपमानाद्धिमाचलादुपमेयस्याधिक्यवर्णनाद्व्यतिरेकः ॥६४॥ नवेति ॥ एषः शैलो रैवतकोनवप
यानगवनेरखयातरुवनपंत्या श्यामो मध्योमध्यमागो यासां ताभिराभिः स्फटिकानां कटकभूमिः तटप्रदेशैः करणैः अ
हिरिवपरिकरो गात्रिकां बधस्तां भजतीति तस्याहिपरिकरभाजः अहिना कृतावसक्तस्य स्यर्धः भवेत्परिकरो व्रातेपर्यंकपरि
वारयोः प्रगा[redacted]छे गात्रिकाबंधेविवेकारंभयोरपि इति विश्वः भास्मनेर्मस्मामयैः विकारिणः एषप्रसयः अन्वितिप्रकृतिमा
वाल्लतद्धित इति नास्तिष्ठिलोपः अंगरागैरनुलेपनैः रधिगतधवलिम्नः प्राप्तधावल्यस्य शूलपाणेर्यस्य तस्य
शूलपाणेरीश्वरस्य प्रहरणार्थेभ्यः परेनिष्ठासप्तम्यौ स्तः अभिरव्याशोभा अभिख्यानामशोभयोरिति अमरः अत्रअोप
सर्गइति कप्रत्ययः नाटयस्ननुकरोतिनिदर्शनालंकारः मालिनीवृत्तं ॥६५॥ दधदिति ॥ अत्राद्रौ मेघोयं धुमेदस्या
पयास्त्रिर्वुमांसो माधवाः मा धेवस्यमेमाधवाः वापि कुसुनानि स्वाराणि येषु तान्यं कूनिय यो स्तोबिक[redacted]त्ववारिजां
कुअमितउभयतस्तौ दधद्भिर्नदैपुंप्रवाहैः प्राकस्रोतसो नद्यः प्रसक्स्रोतसो नदाः नर्मदां विनेसा हुः विनदि
तोदिनत्वामो यपोतेनदविहारादयनीताः त्रिकसंतापाइत्यर्थः किंच जांबूनदैः कनकमयूखैः कृतरुचो जनितशो
भाः सेतः सरसे स्वादुवत्तरसो गंधोरसो स्वादेइति विश्वः कादंबरइक्षुकादंबरा तिरलयोरमेदात्लाति प्रकृतेवे नाद
तरतिकादंबरमेक्षवपा[redacted]नरसंद्राक्षामधुकरखजूरं तालमैक्षवमितिस्मरणात् आतोनुपसर्गेकः मधुमे[redacted]।
यंएवंच मधुकादंबरशब्दयोः सामान्यविशेषपरत्वाद पोनरुक्त्यं निषेव्यपीत्वा [redacted] यायाणां येस्यः सेवतेनिषेधा
दिति भावः रतयेसुरतार्थं रहः प्रियतमानां प्रेयसीनां अंगादयोगकाताजाता तत्रैवरंवस्त्रे हेरति यादवाभिस्तम मधुर
पानरतोत्सवैर्यथा प्रविहरतीति भावः पद्मावतंजसौजसयलागहपतिश्चपद्मीगुरुरिति लक्षणात् ॥६६॥ ४९

दधदिति ॥ इतोद्रौ रविदर्पणवन्निर्मलासु पुरोग्रेरौप्यमितिवकांचनकंदरा असहवर्तिरजतसानुप्रपतिते संक्रांते घनर रा२
सोद्भयवत्प्रियं तन्मुखात्हरतीति तन्मुहृत्किप् तस्मिन् ज्योतिबिंबे तेजसि कांचनकंदरांप्रमुखैः प्रतिफलसंमूर्छते सति
रमणोरपहृतवसनासरुणीरसन्मुखोपि कंदराभिमुखोपि व्रीडं अपायत्यपि गुरोरव्यहलइति स्त्रियामप्रत्ययः अत एव मंद
रास्त्रां ह्रीस्त्रियापाव्रीडं इत्यमरः तथापि स्त्रैलविवक्षायां वा तुलकत्वान्नपुंसकत्वं अत एवापि विधौ गुरुः स्त्रियां वे तुलविवक्षेति
वामनः नयति प्रापयति निवसो हरते कृप्येवति द्विकर्मकत्वं यस्मिन्सुवर्णकंदरासु क्रीडार्थं प्रविष्टाः स्त्रियो यं पकारं न
लापुरुषे रपहृतवस्त्राः सत्सुः पुरः स्थितरौप्यमितिनेजसामेतः प्रतिबिंबितत्वात् प्रकाशे सति सलज्जा इति भावः अत्र कां
नेकंदराणामसंमुखार्कज्योतिः प्रतिफलनासंबंधेपि संबंधोक्तेरातिशयोक्तिः वंशपत्रपतितंवयं तंदिकमुनिवंशपतित
भरनस्पनलगेरितिलक्षणात् ॥६७॥ अनुकृतेति ॥ असावुच्चैरुन्नतोद्रिः रैवतकस्तत्यागतसतिअनुकृताशिख
रौघानां श्रीयैस्तथाभिः शिखरौघभ्रमकारिभिरिति भावः अत एवाचश्रीरिवश्रीरिति निदर्शनया आत्मिर्मदलेकारोव्य
ज्येते द्रुतमरुताक्षिप्तमारुतेनोपनुन्नैः प्रेरिते[redacted] रत एव सहेलसलीलं तुन्नमद्भिरुत्पतद्भिः धरयतीतिधरः पच्या
द्यच् हलस्य धरः बलभद्रस्तस्य परिधानान्यंबराणि तद्वत्श्यामलैरंबुवाहैर्निमित्तेनरसमभ्युत्तीव तीवप्रस्तु
तसाम्योक्तनिदर्शनानुप्राणितेति संकरः शादूलस्तुयसुनुप्रासः मालिनीवृत्तमुक्तं ॥६८॥ ॥ इति श्रीमल्लि
नाथसूरिविरचिते माघव्याख्याने सर्वंकषाख्ये चतुर्थसर्गः समाप्तः ॥४॥ ॥ रुध्यमिति ॥ सहरिःप्रियमेनप्रका
रेण रहमस्पुरितिपुमुप्रत्ययः अव्यलीकाः अप्रियरहिताः व्यलीकं त्वप्रियेनते इत्यमरः प्रियंयतमाः प्रेयस्यरव स्थिताः कांतासमिता इत्यर्थः व्यय
लीकाः विगताः तताः सत्हाः सततनस्य साश्वरथिकु मारस्य दारुकस्य गिरस्तदा अभ्याव ततः अवएणंतरे तासांगिरामवसानेसमाप्तौ निरं
तरं नीरंध्रं च न गजैरेवपटस्तोवसानैः आच्छादयति वसप्राच्छादने इतिधातोः कर्तरि लिङ् शानजादेशः गिरेरैवतकाद्रौ रंतुं क्रीडि

तुइयेव तत्र वसतिं कर्तुमिच्छति स्मेत्यर्थः उपमायकमयोः संसृष्टिः सर्गेऽस्मिन् वसंततिलका वृत्तं उक्तं वसंततिलका तभजा जगौ गः ॥२॥ नमितेति॥ कदल्य एव कदलिका वैजयंत्यो रंभा तरवश्च कदली वैजयंत्यां रंभायां हरिणे तेइति विश्वः अरुल्लसंसः कदलीकाः वैजयंत्यो वनराजय इव यस्य सः अन्यत्र आवेन पंक्त्या यस्य तमिति यो ज्ञेयः उर्वीरुक्ता ततः विस्तारेण स्वच्छवसुधः व्याप्तभूमिः अत एव प्रतिगिरेः लक्ष्मीं दधत् तस्य यमन्यो गिरिरिव स्थितः सूर्यः अलघुर्महान् सवलोघः सेनासंघः द्विपेंद्रैस्तुलितान्यतुलितानि अप्रमाद्विपेंद्रव्यतिरिक्तप्रतिमारहितानि तुंगानि शृंगाणि यस्य तं तथोक्तं तमचलं रैवतकं अनु अचालं तं प्रति ययावित्यर्थः अनुक्षीणेति कर्मप्रवचनीयत्वात् द्वितीया अप्रतिगिरेः कस्यचिदप्रतिसिद्धत गिरिधर्मयोगीव लोघः प्रतिगिरेर्लक्ष्मीमिव लक्ष्मीं दधदिति निदर्शनामुखेन प्रतियोगित्वे नोत्प्रेक्षते उत्प्रेक्षैवेयं श्लेषानुप्राणितेति विश्वो॰॥३॥ भास्वदिति॥ आशादिशोभास्यत्करव्यतिकरेण सूर्यांशुव्याप्त्या उल्लसितो वरांताः प्रकाशिताकाशादेशाः अन्यत्र भास्वरोऽभिरूपः भास्वान् भास्वरसूर्ययोरिति विश्वः तस्य करस्पर्शेन सत्त्वस्तोत्रचलाः अत एव महाजनदर्शने न सापत्रपा इव लज्जा सापत्रपान्यतः समरः अंबरविराजिव्योमकापि वासः शोभि अंबरव्योम्नि वाससीत्यमरः चमूषु सेनासु समुत्थं करमंडु उत्थो तः उत्कं कमेलकप्रयमहांगाः करभःशिशुरित्यमरः तस्य कंटस्य कंठारं कपिशं कटारः कपिशोपिंग इत्यमरः पृथ्वीरजः संविग्नः संवृतः आच्छादया मासुरित्यर्थः वे जसवरेणोल्लिरकिलासे प्रासारेणोद्भावः एवं एकात्र इतियणादेशः स्त्रियोपि वस्त्रापहारे लज्जा जनितावस्थितिं किंचिदपि दृश्यतीति भावः अत्रचेतनास्यानुसृतिलिष्टविशेषणमहिम्ना स्त्रीत्वप्रतीतौ तद्भेदाध्यवसायेन संध्यानाध्यवहार समारोपात् समासोक्तिरलंकारः सा च सापत्रपेवेत्युत्प्रेक्षानुप्राणितेति संकरः॥४॥ आवर्तिन इति॥ आवर्तिनः शुद्धावर्तवंतः प्रसेसायामिति लिनिः तेन ह्यावुरस्योरसि रस्याद्वौ द्वौ रोरं धोपरं प्रयोः एकोभाले प्रमाणे च दशावर्ता ध्रुवाः स्मृताः इत्युक्तत्वाद्ध्रुवा सरव्या विवक्षिताः अन्येषामनेनतरमेवपवशविधानात् अन्यत्र तु जलभ्रमवेतः स्यादावर्तोंभसां भ्रमः इत्यमरः रोमसंस्थानेपि साम्यात्व्यपदेशः तदुक्तं आवर्तसाम्यादावर्तो रोमसंस्थानभंगिनामिति शुभफलानि राज्यफलादीनि प्रददतीति शुभफलप्रदाः तदाजु इति कप्रत्ययः प्रतायाह्यावर्ता

५०

यनेनवद्धागीतिः गानसुखं येन सः मदितानि संसक्तानि पक्ष्मलानि लोमशानि रल्लकानां केवलमृगाणां त्वंगानि शरीराणि येन सः रल्लकः केवलमृगे कंबले परिकीर्तितेति वैजयंती एतेनास्यास्पर्शसुखमुक्तं कस्तूरिकामृगाणां विमर्दनसंघर्षेण सुगंधी शोभमानगंधः यद्यपि गंधस्येते तदेकांतग्रहणमिसुके तथापि निरंकुशाः कवयः इत्यनुप्रयोगः अस्तावेवेभातो वायुः रागीव कामी व विषयेषु देशेषु इंद्रियार्थेषु च विषयः स्यादिंद्रियार्थे देशे जनपदेपि चेति विश्वः अपि कं सक्तिं आसक्तिं च एति प्राप्नोति ॥६॥ श्रीसरस्वतीति॥ इतयुवतयश्च युवानश्च इतियुवान सेवायुक्तां पुमाने स्त्रियेये कशोषः पीसेवत्र्यवणे तत्पनाक्तिरोहिताकः अंतरे वसुरतान्येव क्रीडास्तापि आयासो व्यायामः व्यापारः सेनयः श्रमः खेदः श्रमः खेदध्वरहत्यादेरिति लक्षणात् तस्य शमनिवारणे पटवः समर्थाः जलदाः प्रोद्भ्यते मेघावरणमुत्कंठोपकारं दिनं दिवसं दोषा रात्रिमात्मानं मन्यते इति दोषामन्यरात्रिमानिनं विदधति मेघावरणमहिम्नादिवसः स्वयमप्यात्मानं रात्रिं मन्यते किमुतान्य इत्यर्थः दोषे सप्तम्यये तदुपपदात्मन्यतेर्धातोः खश्प्रत्ययः खित्सनव्ययस्येत्यव्ययविशेषणान्नादोषाश

श्रं श्रीकृष्णस्य मुपागमात् अहनूर्ना दोषाव द्वीवापिविशिभवितारः संभवतीति भावः भ्रमरविलसितं वृत्तं म्भोग्नलो गः स्याद्भ्रमरविलसितमिति लक्षणात्॥८॥ भग्न इति॥ रसादौ अस्य नागस्य निवासः आश्रयः सदा पुष्येरानतोनमो यन गच्छतीसगो वृक्षः स्यन्दनतोयैर्मदोदकैः सहवर्तते यः स्तेन स्यन्दनतोयेन मत्तेन सूर्यः येन विषाणेनादंतेन भग्नस्तेन विषाणेनाकोपितः कोपप्रापितोऽसौ नागः सर्पस्तीक्ष्णाणि विषाणि गरलानि उद्गतिवमति परप्रीतिकरः [blot] क्षमस्य क्रोधः स्वाश्रयमेव व्याहंतीति भावः॥९॥ प्रालेयेति॥ रस्य सक्लाकापि किमुतान्य इति भावः सांद्रयदिभचर्म तदेव वसनं तदेवावरणमाच्छादनं यस्य सः तथा सन्नसन्नावरणेनापि शिशिलावरत्य इति भावः प्रालेयमादागते प्रालेयं हिमं तत्र आगत इत्यणि केके यमिसयुप्रलयानां पादपदेरियइति शद्यस्य यादेशः तेन कांतशीतले अत्र चले अपरं हिमवति अधिशेते तस्मिन्नोते इत्यर्थः अपि शीङ्स्याःसां कर्मेति कर्मत्वं सर्वर्तुभिर्निर्वर्तितं करे सदा सुखकरे रहोदो निवसन् पुनर्नास्ति किंचनास्य

द्वचोः प्रसभं मध्ये मण्डलम् उल्ललयां चकार उत्पतिवात यावत् चलत्तस्य न चलतो ऽस्मान् तत्पल्ययनात् विलोलकं चलोनि तं वचिं
वातविस्तस्तं च स्त्रियस्मिन् कर्मणि यथा तथास्त्ररोधवधू पपात स्वभावोक्तिरलंकारः॥७०॥ शैलेति॥ शैलस्य रैवतकोद्रेरुपशल्यं
यद्यपि ग्रामान्तमुपशल्यं स्यादित्यमरः तथापूर्वचाराद्दोषः तत्र निपततां धावतां रथानां नेमयः कान्ताः चक्रे रथांगं तस्यान्ते नेमिः
स्त्रीस्यात् प्रधिः पुमान् तासां धाराभिः करभिः निष्पिष्टानां चूर्णितानां निष्ठुरशिलातलानां चूर्णगर्भेषु जातेषु तयोः तोः नभसि
बद्धानि पयोद चक्राणि पयोदाकार मण्डलानि यैस्तैः कवद्रमतीय स्पालीत्तु च कीवान गदर्भैः चक्रीवं तस्तु वालोया एसमागर्दभाः
खराः इत्यमरः आसंदीव दृष्टीव चक्रीवद्भिस्तद्दिनानि पातनात् साधुः तस्यां गरुहानि लोमानि तद्धूम्ररूचः कृष्णलोहितवर्णे धूमधूमल
कौ कृष्णलोहिते इत्यमरः भूरेणवो विससृपुः प्रसस्ताः॥७१॥ तु यदिति॥ खुराः शफानि शफं क्लीवे खुरः पुमानिति समरः तेषामपि याता दुद्यं
तः कृशानुसकलाः स्फुलिंगाः ये मत्सोषु टंक प्रायाः खुरा इतिभावः भूम्यासमानि समस्तलानि स्थायं तानि च शिलाफलका नीव शि
लाफलकानि ते तत्र चित्रेषु आसते तेषु शैलस्य पर्यन्तवर्त्मसु प्रांतमार्गेषु महाश्वाः दुर्दुराणां वाद्यविशेषाणां पुटान् मुखानि वाद
यंते इव चक्रमिरे जग्मुः पादन्यासैस्तादृशं शब्दमकुर्वन्निसर्थः वैणादिविहरण इत्यात्मनेपदं दर्दुरस्तोयमेदे वाद्यभांडाद्रिभे
दयोरितिविश्वः उत्प्रेक्षालंकारः॥७२॥ तेजइति॥ तेजो नाम दर्प परनामा सत्त्वगुणविकार प्रकाशकोंतःशरीरविशेषः यथाह भोजराजः तेजो
निसर्गजं सत्वं वाजीनां स्फुरणं रजः कोपस्तमइति ज्ञेया स्तयोपि सहजा गुणा इति तस्याद्धिविधं सहोत्थितं भयोत्थितं चेति केयथाह स एव
धारासु योजितानां च निसर्गो स्फुरणं विनाप्रविछिन्नमिवाभाति तत्तेजः सततोत्थितं कशापादादिघातैर्यत्साध्वसं स्फुरितं हितं दिति
अथ तेजः शब्देन तत्कार्यं वेगो लक्ष्यते तथा च तेजसि वेगनिरोधे तन्निवारणैः समतायां वेगसाध्ये ऽवहिते नवलाविभागकुश
लेनेसर्थः कशाताडिनी अश्वाद्य स्ताडिनीके शा इत्यमरः अवधातः कशास्तासां चयपुतमम मध्यमाधमेषु यथासंख्यं मृदु समं विषमं सह
च्छिस्त्रिः कारणं कृपं चितं यं तस्य विज्ञारः एते षु निमित्तेषु अंगे षु एवं तादृश इति विमर्शः तद्विदात ज्ञेन यथाह भोजराजः मृदुनैवेन घा
तेन दंडकाले षु ताडयत् तीक्ष्णमध्यपुनश्चाभ्यां जघन्यं निष्ठुरैः स्थितिः उपवेशयंनिद्रायां स्खलिते दृष्ट्वे क्षिते वाडवालोकनोत्सुक
वडुगर्विते हेषिते संग्रामे स्वदुस्स्थाने विमार्गगमने भये शिक्षाकाले गस्यसपयेसज्ञातविभ्रमे दंडः प्रयुज्यो वाहानां कालेषु

मे१

द्वादशस्वपि स्त्रीवायां भीतमाह स्थार त्रस्त चैव च वाजिनां विभ्रान्तं चित्तमध्यारे हासशिक्षं चताडयेत् स्कन्धेक्षितं मुखे हन्यात् भू
मौ प्रस्थितं यथाजवनेस्खलितं हन्यात् कर्णे मार्गे च दुःस्थितं यच्च कंटप्रकृति वाजिनं सर्वं चैवताडयेदिति एवं भूतेन यंत्रासादिना समग्र
पाशा संनियुक्तो वारितः उन्नैः उच्चतः आरूढो ऽश्वयोनि वे शविशेष तज्ज्ञातः अश्वः विशेषण प्रयोगोविशेषप्रतिपत्तावितिचतुलक्ष
पलोनि शुरः परुषक्रम पादपादप्रक्षेपो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा अर्द्धपुलायितेन मंडलगति विशेषेण विश्रमद्रुतं पदं पद
क्रमेण चकार शतार्द्धकर्मादूनैर्मंडलायतवलितैः उत्सुखस्याश्वमुख्यस्य गतिरर्द्धपुलायितामिति लक्षणात् पुल्य नाम
प्लुताद्यनेकापरनामा हयानां गतिविशेषः तदुक्तं हयलीलावत्यां प्लुतं प्लवं सिनामानुर्धारा पुलकाभिधाः पुनेरेनां चवेला
यांपुलमित्यहद्देशिकः तल्लक्षणं तत्रैवोक्तं क्षिवतिसममशेषानुपश्चिप्रसन्नपान प्रसरतिपुरतोऽश्वः सापिधारापुलाख्याचि
लसति समपादो ऽपराग कुन्नानां करणमिह गतिस्तुप्लाद्ध्रु रन्य पुलाख्यामिति वार्ष्णि प्रधानं प्रविधायरीगा च्छला[illegible]
पी कृत्सवेह पुलाख्यामिसाद्धिपुलास्य मवितमनयेगतः पुलायितं स्यगतौ भावे क्तः त ऽर्द्धं ताद्धं सुकरी स्या नुष्ठितमर्थ पुलायित
मित्तलं विस्तरेण॥७३॥ नीहारेति॥ नीहार जालवत् तुहिन व्यूहवत् मलिनः वधूजन[illegible] विलोचनानां पक्ष्ममालाः पुनरुक्त
सांद्राः द्विगुणसांद्राः कुर्वन् स्वभावो ऽपि सोढ्वादित्यभावः मयूरव्यंसकादित्वाद्धिस्य स्वप्रदुवत् समासः क्षणं प दूनां वलैः सम्ये
स्तृस्सः क्षोदितः अद्रेः स्थितः दिवमाकाशं श्राततानि तुभ्यावरितुमिषुः आप्ति तास्सुः तनोतेः सनंतादुप्रत्ययः तन्नावतेर्द्धे स वरतितनि
यतिदन्ताणां उपसंख्यानाद्धिकल्पितः उभावः तनोतेर्विभाषेति दीर्घः कंपशुदिशं मुख्यमतुच्छयदाच्छादयति स्म तुच्छाच्छादने इतिसौत
दिकाल्लर॥७४॥ उष्टियेति॥ इन्द्रानुजस्य उपेन्द्रस्य हरेरनुचराः अनुजीविन एव भूपतयाः योद्धानसिंहान् विद्विषः शत्रूनिव प्रसभं प्रसह्य उष्टि
यहलावन्यभानां मस्तकेषु निसातैः नखाग्रैर्मुक्तानविकीर्णान् मुक्ताफलकान्भजंतीति तयोः कान्तिगुहागलीव गुहाग्रागलीस्थपमितसमासः विद्धि
षइवेतिलिंगात् तमध्यवासस्य अध्युषितवंतः उपान्वध्याङ्वस इति कर्मत्व वसनिवासे लङ् सिञ्चिवद्धि तस्यार्द्धधातुक इतिभावः॥७५॥ विभ्राणे
ति॥ अश्वेषुतपतयः यावक एव यावकः लाक्षा राजतु क्लीवे इत्यमरः यावकपंकैः नपिंगपिंगलविधुरवर्णमेवाव लम्बं अपोलिविकलापं बिभ्राणाः यास्त्र

स्यावचूलावचूलास्यापूर्वी पर्यो मुखचूलकाविति ध्वजाग्रेषु लतायुधाः चेलोच्चेषु स्योदी चेचु स्योदीरूपे स्त्रियामित्यमरः तस्याग्रेण दृष्टा
धताच्चटुलाहि संचलाहि रवपताका यस्यां तथा उरगासनो गरुडः स एव केतुर्यस्य स्तदधिष्ठितो ध्वजदंड इत्यर्थः तयाभिज्ञाताः ति
भावः अनुमाधवधाम हरिशिबिरमनु स्वावासभागं स्वनिकेतदेशं जग्मुः प्रापुः दूरोद वगरुडध्वजेन माधवधाम ज्ञात्वा ते स्वनिकेता
न्निव तदिकान् स्वावासान् निश्चित्य जग्मुरित्यर्थः ॥१३॥ छायामिति ॥ जनानां समूहाः जनताः ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल् इमहतीमपिव
र्तमानां तरूणां छायामपास्य परिहृत्य सेर्ष्य स्पृहयालुत्वादिति भावः आगामिनीं छायां जगृहिरे स्वीचक्रुः वर्द्धिष्णुत्वादिति भावः ननु प्राप्तत्यागेन
दोषात्स्वग्राह्यस्वीकारयोः क्षयवृद्धिप्रसक्तत्वादित्याह सर्व इति तथाहि सर्वो जनः उपगतं प्राप्तमपि अपचीयमानं क्षीयमाणं कर्मकर्तरि प्र
योगः आश्रयं नोपैति न गृह्णाति किंतु अनागतमप्राप्तमपि वर्द्धिष्णुं वर्द्धनशीलं आश्रयमुपैति सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्या
सः ॥१४॥ अग्रगतेनेति ॥ अग्रे गतेन पुरःप्रतियातेन रम्यां वसतिं निवासं वसेर्वसतिरित्यौणादिकोऽतिप्रत्ययः परिगृह्य आपात्य सादायास्य
यमानुकमितु मागघतेः भव्यग्वादिके तरि एवं तेनिपातः तेषां सैनिकानां निराकरणेन निरसनेन आकुलेन व्यग्रेण उद्बाहु नाउद्ध
तेरुस्तेन केनचिदिति शेषः अन्यतोऽपातेऽन्यमार्गेण यातः आत्मवर्ग्याः स्वयूथ्याः प्लुतं त्रिमात्रं यथा तथा कृतस्वरो नादो यस्मिन्कर्मणि
यथा तथा दूराद्धूते चेति दूराद्धूते प्लुत इति विधानादिति भावः आशु दूरान्मुहुः आजुहुविरे आहूताः ह्वयते आङ्पूर्वात्कर्मणि लिट्
अभ्यस्तस्य चेति संप्रसारणं द्विर्वचनं मुहुरुक्तं दृष्टाः ॥१५॥ सितेति ॥ अमतरसेन सितला इव सुखेष्टा मृदुजेनानालत्वाति छिद्र अमहारा
कल्पद्रुमवदनमतसैकाभावेपि तद्बदा लब्धदका इत्यर्थः शाखासु अवसैतेः लग्नैरामरणैः वस्त्रैर्वस्त्रैः अभिरामाः एकत्रैसैन्य
रितिशेषः सहविरजुः तद्बद्धिरेजुरित्यर्थः सोऽहतिसादृश्यस्य सहसा कल्पसादृश्ययौगपद्यसमृद्धिश्चिवति विश्वः तथा चोपमालंकारः ॥
१६॥ यानमिति ॥ परिजनैर्जनानाम्चाह लोन्द्रवतार्यमाणाः स हि र्यं तात्कर्मणि लिङ् नजादेशः सहयोऽन्यतरस्यामपि पकारलोपः नरा
णाम्शोलोकजनानां अपसारणे आकुलाः सौविदल्लाः कंचुकिनो यासां ताः सौविदल्लाः कंचुकिनः स्युरित्यमरः अवरोहणसंक्षो

मुक्तास्फोटाख्यताभिः शुक्तिभिः शुक्तिसंस्थानैः आवर्तविशेषैर्युक्ताः तदुक्तं वक्षस्याः शुक्तयस्तिस्र ऊर्द्धरोमा यथायथा हा इत्यन्ये तु
शुभफलानि तत्प्रकथाः शुक्तयो मुक्तास्फोटास्ताभिर्युक्ताः मुक्तास्फोटहयावर्ते शुक्तिः शंखकपालयोरिति यादवः संपन्नाः सम
क्षाद्देवमणयो निगलावर्ताः कौस्तुभादिदेवमणयश्च येषां ते आवर्ते रोमजो
देश इति वैजयंती भ्रष्टाः पूर्णाः रध्रभागौ पार्श्वदेशाः निम्नदेशाश्च येषां ते आवर्ते रोमजोदर्वे मौलिरव च निगालजः निगालस्तु गलो
देशः किंचिदपि आप ततः आधावंतः पतिकृता नामप्रवालानां नमनोन्नमनक्रियाकृतिः अतिवेगसमायुक्तागतिरूर्मिरुदाहृता इ
ति वैजयंतीरदृशाः स्वाः पयोपयरवत्तूर्णं वसुमतीं व्यपुः छादयति स्म अपिधान तिरोधान पिधान छादनानीत्यमरः अपि
पूर्वाक्तौ तौ लड्वाक्षिमागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोरिति अकारलोपः एकनालावलंबीफलद्वयपच्चदेकशब्देनोर्थद्वय
प्रतीतेरर्थश्लेषोपप्रकृताप्रकृतगोचरः उपमायोगमिति संकरः ॥१७॥ आरद्धेति ॥ पथि मार्गे रभ्रो ऽत्यंतोऽत्यंतोऽस्मा
द्विमितं भीरुतो भीभयेलड्.मियोऽन्यतरस्यामिति विकल्पयोरविभीरिति विस्मयेवा खेदानुकंपासेतोषविस्मया म एव तस्य
मरः भीतेर्विलिंगमाह एकः इनः आरक्तः कुंभयोरधः प्रदेशः अत्र मगं प्रविष्टं श्रितागतीक्ष्णमुखं स्थाणोः अंकुशाश्रं कुशाग्रौ इत्यमरः
रित्यमरः अवमसावधूयरुतः आर्तनादो येन सम्प्रतिकरुणं क्रंदन्निसर्थः जवेनपलायत पलायितवान्प्रपूर्वपयतेर्लङ् तः
उपसर्गस्यापतावितिरेफस्य लत्वं अन्यः पुनः उद्धस्तस्तु अस्तमात्रं निरस्तमात्रं यथा तथा मुहुः उद्धूय तउल्लसितवान् गतो लय
उत्साहावोति रलिकारः ॥१८॥ आयस्तमिति ॥ जनैः चटुलार्थे यच लपूर्वस्यां पथा तथा गघ तेजी चपलं तमिसर्थः उल्लसिते उ
ल्लासिते आमरैः यात्रुमवंश्यायसं सपत्नं आरूढ तेयथा तथायस्तप्रयत्नं कर्तरि क्तः क्रियाविशेषणं ऐक्षत ईक्षितवान् ईक्षते लङ्
आडजादीनां आदिश्चेति वृद्धिः नागं पुनः नागंतु सलीलं सलीलमीलिते अक्षिणी यस्मिन्कर्मणि तत यथा तथा सदृशः सांगा तन्मय
दुमदंगमृतेत्यायस्तं भोजस्तकचंग्रीघामदयोस्तु ल्यदर्शिरतस्र सर्वः प्राणीअनुरूपचेष्टः स्वजातिस्वित्तव्यापारः सन् प्रीणातीति
प्रियः प्रीतिकरो भवतिखलु इगुपधज्ञाप्रीतिकरः कः सूर्यां तरन्यासः ॥१९॥ तस्तरति ॥ करेणोरिभात्करेणुरिभ्यां स्त्रीनेभद्रसमरः भीत्रा
र्थानां भयहेतुरिसपादानत्वे तस्तोभीतः खरो गर्दभः समस्तजनस्य हासकरोतीति हासकारः सनकृन्नेरविसादिनारुप्रयतः ताव

स०क० धातुरागो गैरिकादिरागो येषां तैः उद्दराणि तारावलीनां शुद्धमुक्तावलीनां विरचनानि येषु तैर्मुक्तासंभूषितैरित्यर्थः तारो मु स०५
५३ क्तादिसंशुद्धौ तरले शुद्धमौक्तिकइति विश्वः दूष्यपक्षे ताराविलसंततिरितिकेचित् तद्धिरेदं दूष्यैः पटमंडपैरिव दूष्यव
स्थैश्च तद्वत्समरः व्यस्यन्तरो यते स्मरुचि दीप्तौ युक्तो लुङिति परस्मैपदं पुषादित्वाच्चिरङादेशः अत्र द्विरदानां दूष्या
णां च प्रकृतत्वेनोपमानापि श्लेषाभेदः विशेष्यस्य विशेषणानां चके षांचिद्श्लिष्टत्वात् केवल प्रकृतत्वात्तास्पदतुल्ययोगि
ते परवशस्तु साहश्यमात्रानुवादक इति संक्षेपः ॥२१॥ उच्छ्रितेति ॥ उच्छ्रितउच्चैस्तोयः कोऽपटकोदूष्याघोत्तविवाय
सेत्यर्थः पटः अधः पटीकाउपटः स्यादितिविजयंती तस्याअंते रंध्रवकाशे लीयमानेन प्रवेशवता मंदानिलेन प्रशमित
श्रमेणाध्वखेदेन यत् धर्मतोयं स्वेदांबु तद्वांतैः राजदारैः राजावरोधैः दूर्वाणां प्रतानः प्रचयः सएव सहजं अ
कृत्रिमं आस्तरणं तल्पं येषु तेषु वेश्मसु पटमंडपेषु निद्रासुखं भेजे ॥२२॥ प्रसेदतुः ॥ अंगे ॥ गात्रे प्रस्वेदवारिणा सविशेषं
यथा तथा निषक्तमिति श्लिष्टं कूर्पासकं चोलकं कंचुकमित्यर्थः चोलः कूर्पासकः स्त्रियामित्यमरः ह्रतानि पुनः विदीर्णानि न
ह्रतानि यस्मिन्कर्मणि यथा तथा उच्छ्रिपंती संमोचयमानात्यती अत एवाभिमेव प्रकाशमानं घनपयोधरबाहुमूलयो
र्नाप पयोधरो बाहुमूले च यस्याः सा तादृशी नास्तिको दूरस्यादिनाकोपि युवद्दर्शनक्षणमुत्सवोऽभूत् तेन यूनां स्मरत्तितादिक
रामिदं वरवालोकनेनिमित्तं का लाक्षमहलक्षणमौत्सुक्यमुत्पद्यते नायिकाया सौधपरिणीप्रगल्भा ॥२३॥ यावदिति ॥ वि
पणे विपणो व्यवहारः सयेषामस्तीति विपणिनो वणिजो यावत् सएव समयः सेनानिवेशक्षणएव यावत् तावत् तस्मिन्
एवसमयेयुगपत् अव्याकुलाः अव्यग्राः संतः पटमयानि पटविकाराणि पटमंडपानि इत्यर्थः अमितो वितत्य उभयतः वि
तत्य क्षणाद्वितत्य सैन्याद्वितत्य विस्तीर्य क्रयेण जीवंतीति क्रयिकाः वस्तु क्रयविकार्यार्थं ट च प्रत्ययः पर्याप्ततत्परितः अथ
वने क्रयिकलोकैः कृतजनो यस्मिन् कर्मणि यथा तथा आरात्पेरसंख्यैः पण्यैः पूर्णपद्व्यैः पूर्णाः आपणाः पण्यप्रसा
रस्थानियासु ताः विपणीः पण्यवीथीः अपण्यस्तु निषद्यायां विपणिः पण्यवीथिकेत्यमरः विरचुः असंकीर्णं निर्म ५३

मुरित्यर्थः स्वभावोक्तिः वृत्तमनुप्रासः ॥२४॥ अल्पेति ॥ अल्पप्रयोजनेन अल्पफलेन निमित्तेन कृतः उरुतरः प्रयासो यैस्ते
उक्षीणाः लोष्टा लकुटाश्च यैस्तैः पुंभिरिति शेषः परितोऽनुविद्धं मवरुद्धं अनसः शकटस्य अंके गतिं धृतीति अनेकल
क्षणाः येषां जालस्य मध्यादुद्यतउत्थितउत्सूयात् ते द्रुतैः कर्मणि लुङ उद्धृतं पलायितं शशेषु गविशेषस्य अन्यैः अप
रैः अवन्तं हन्त्वनिवार्यरक्षितअन्नेसमुद्यता महांतमुत्कर्षं आवापद्यालोरनामिव लोलुपस्य सुकृतकीर्तिः सर्वत्र
सुलभेति भावः अर्थांतरं च तु अन्यो गुणं पाशं अवन प्रयुंजानः शत्रुं आपजयात् तयो हंता तस्यैव महा इति व्याधिस
मयादिति भावः ॥२५॥ आसेति ॥ आसाकुला जनदर्शनात् अविरलाः अत एव निकेतान् निवेशान् परितः अमितः सर्व
तः परितइत्यादिना द्वितीया परिपततन्परिधावन् मृगो हरिणः कैश्चिद्विधून्वविभिः धनुष्पाशिः धन्वीधनुष्मान्
धानुष्कइत्यमरः व्रीह्यादिनिरिति स्वामीपुंभिः नानुवंधिना नुयातः वध्याते कर्मणि लुङ् तथापि गनानामा
कर्णपूर्णाः विस्तीर्णाः आकृष्टा अयेनजनान्य वेदव वः ते हंता इक्षणश्री यस्य सः तयोः सन् कश्चिदपि तत
स्यौ किंतु वीरविशिवपा ताभावेपि अंगनापांग विशिखापांगैतकारः पलायितएवेतिभावः अत्र जनो लोक
लो स्यभयहेतुकस्य मृगानवस्थानस्यांगनापांगे वृत्ति हेतुकत्वोत्प्रेक्षणं द्रुतू त्प्रेक्षा सा च व्यंजकप्रयोगात्
प्रतीयमाना हेतोरन्हेतेक्षणश्रीविति विशेषणगत्यात्तो लोकाव्यलिंगमलंकारः ॥२६॥ आस्तीर्णेति ॥ क्षणेन आ
स्तीर्णतल्पं वेश्मावृते वेश्मप्रधानहालागे वसज्जितशय्यपयात यो रचितावसथः कल्पितनिकेतस्थानावसथावास्तुत्यम
रः कृतेन नवप्रतिकर्मणा नूतनप्रधानेन काम्यः स्पृहणीयः प्रसिन्नमतिः अध्वश्रांतबुद्धिः आगलिताध्वखेदइत्यर्थः वेश्याजनः खि
न्नान् अध्वश्रांतन् आपततः आगतुतमनुष्यान् पुरुषान् चिरविविक्तइवनिभ्रवास्तव्यइवसुत्प्रेक्षाउपचारैः शीतांबुतांबूलद
नादिसत्कारैः प्रसन्नहीतवशीचकारेत्यर्थः ॥२७॥ सहुरिति ॥ सेनायां समवेताः सैन्याः सैनिकजनाः सेनायास्त्रियामिति प्रत्ययः नगनिम्न
गानांयाः श्रियः समृद्धयः तासामनुपभोगउपभोगाभावः क्वचित प्रसज्यप्रतिषेधेपि नञ्समासार्थ्यते यथा अदर्शनमश्रवणमनु

स०का०
५४

आरणमुमनुपलब्धिरभावइत्यादितेनेयतानिरर्थकत्वंनिःफलत्वंतदेवदोषःतेनयःप्रवादोनिंदामपजनअपाजेयनमपजलूषशुद्धैः
आदित्याल्लुङितिशपोलुक्ऌदितोऽङ्जरजादेःसकर्मतिविभाषेषाव्यचित्विधेवेत्येतिविकल्पाद्व्यभावःमार्जनप्रकारमेवाहसस्नुःस्नानेनचकुः
पक्षेःयःपोनीयप्पुःआशौचेपापानेतिस्मृतेश्वरणपनेनिजुःआह्लालयनत्विजदृशोजुहोत्यादित्वाल्लुङिस्नाविकल्पाद्विभावःसजप्यस्ता
विशिष्यश्चत्तिकूर्जेसादृशःनिर्जानांगुणानांत्रयाणांगुणत्वविसध्यासस्वगुणाः८तानिविकाशीनिविशप्रसूनानिविकसन्तुष्ट
रागियैस्तैर्विशप्रसूनराजीवपुष्करांभोरुहाणिअमरःविशंभृणालंजलंहस्पुःमस्यांचकुःधसेलिटिगमगहेनयादिनाउ
पधालोपश्चटःशासीचघसीनांचेतिषत्वंस्नानादिउपभोगेनातनैरर्थक्यंनिरासकुरिस्वर्थःअत्रदोषमार्जनस्यस्नाना
दिवाक्यार्थहेतुकत्वाद्वाक्यार्थहेतुकंकाव्यलिंगमलंकारःस्नानादिक्रियासमुच्चयःसंगम्यसेतिसंकरः॥२२॥नाभिह्रदैरि
तिस्त्रीणांनिम्नैर्गंभीरैर्नाभिह्रदैःपरिगृहीतरयाणिप्रतिबद्धवेगानिवलहिर्जपनैरवेसेतुभिर्निवारितानिप्रतिहतगति
कानीत्यर्थःजलमेवमंडूकवाद्यंवाद्यविशेषःजलसेकेनपाणिनास्फालनपरेणताडनेनमंडूकवध्वनतीतिप्रसिद्धंतेनव
ल्गुसुंदरंयथातथावलाद्भिःचलैःघनैस्तनपटैःस्खलितानिस्खलनेनगतानिगमितानिकाजलानिपूर्वोक्ताःविलासिन्यःता
साललितानिमंदंजगमुःअत्रजलमंडूगमनस्यविशेषणगत्यारयंप्रतिवेधादिपदार्थहेतुकंकाव्यलिंगमलंकारः॥२३॥
आलोलेति॥हस्तिनांसमूहोहास्तिकंअचित्तहस्तिधेनोष्ठक्आलोलानियानिपुष्कराणिहस्ताग्राणिपुष्करंकरिहस्ता
ग्रहत्यमरःतेषांमुखैरग्रैरुल्लसितानिउत्क्षिप्तानितैरंबुवर्षैःरवेदनेनश्रव्यमेमस्प्रापेनद्वितीयसोऽउच्छसितस्याधूपसमाह
तस्यवेगेननिरस्ताःप्रवहिरुत्क्षिप्ताःयमुग्धाःसुंदराःमूर्द्धन्यामूर्द्धनिभवाःमूर्द्धन्याःशरीरावयवाश्चेतियत्सत्यःयेष्याभावकः
र्मणोरितिप्रतिमावातनेतद्धितेइतिटिलोपाभावःरत्नानिकरामुक्ताफलानिकराःस्तैरिवंस्पृश्यमानावपुरभीक्ष्णंउत्सवमूचुः
सिषिचुःउक्षसेचनेइत्यादेश्चगुरुरुतोनवरसप्रत्ययःगजेंद्रजीमूतवराहशंखमत्स्याहिशुक्त्युद्भवेणुजानिमुक्ताफलानि

सं०५
प्रहितानिप्रथितानिलोकेतेषांतुशुक्त्युद्भवमेवभूरि
गजानांमुक्ताकरत्वप्रमाणं॥३०॥
५४

८१

नाद्यस्ताःअवगुंठनपटाःआप्रोषितबस्याश्लिष्यसातातःअतएवस्ख्यणंयथातथालक्ष्यमाणःवक्त्रश्रियोयासांताःतथोक्ताराज्ञीःरा
जस्त्रीःपुंयोगादाख्यायामितिङीपूजनःसभयकौतुकंयथातथाईक्ष्यतेस्मताडनाद्भयंकामात्कौतुकं॥१७॥कंटेति॥तुरंगा
तैराजावरोधनस्त्रीरवतारयंतोऽधिकृताःअंतःपुराधिकारिणःकंटेषुस्वकीयकंटेषुअवसक्ताःमदवोवाऽऽकुलतास्तदीयाःये
षांतेतथोक्ताःस्फुटसस्तआलिंगनाःन्यवापुरासांवधूनांगंडस्थलीस्तमुचितायास्यैमुद्रवतलाद्भगंडानांनैर्मल्याचन
मुनुनुःयावत्कतैःनकोऽरणःशुद्धात्मानोनातिचरंतीतिभावःअन्यत्रनुपापचाराःपापलिंगानिनप्रकाशयंतीतिभावः॥
१८॥रुचेति॥अपस्तातरुतलेनिर्जितःकलापभरोययातांकलापोभूषणेबर्हेइत्यमरःव्याकीर्णेनविश्लिष्टेनकबरीभारेणक
वरःकबुरःशारइतिहलायुधःतरुणाःकवरीकेशपाशाकवरीकेशपाशयोरित्यमरःजानपदसदादिनाङीप्रदेवस्तुस्तुसस्प
दिग्धेद्धकाःअस्पसेतीतिस्पंद्धकानमयूरःद्रुमाग्रान्प्रादुद्रवतप्रादुद्रुतवान्द्रुगतौलुङिणिश्रीत्यादिनाचङ्अभ्यासादेशःअभि
शुश्रिमित्यादिनाउवाङादेशःतथाहिसंपर्विणमत्सरिणाकर्त्रागुणाधिकैःगुणोत्कृष्टैःसहदूरंसंत्रासितुमशक्य
मित्यर्थःअसेरकर्मकादिषुदुरीषदादिनाखलप्रत्ययःतयोरेवकृत्यक्तखलर्थाइतिनियमात्अत्रभयहेतुकस्यपलायन
स्यकवरीदर्शनहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यतेत्समर्थनार्थोपिमर्थोंतरन्यासःकृतइतिअस्याप्रयोगेनसंकेनहिजितेजेतुरस्यातुमि
त्तमितिभावः॥१९॥रोचिष्णवइति॥रोचिष्णवोरोचनशीलाःअलंकृञित्यादिनाइष्णुच्प्रत्ययःतेषांकाचनचयानांकांचन
रचनराशीनांचांशुभिःपिशंगिताःपिशंगीकृताःआशायाभिस्ताःवशानांतत्तद्गजकुलानांध्वजैर्जलदसंहतिमेघसं
घातउल्लिखंतःपाटयंतःआयतदीर्घैर्निरंध्रेश्चसन्निविष्टाःसंस्थिताःस्थानांवलयोभूमतुःरैवतकाद्रेःपादाःप्रत्यंत
शैलाइवअभिवभुरभितेभांतिस्मआशापिशंगीकरणादितिनिमित्ताज्जातिस्वरूपोत्प्रेक्षा॥२०॥छायेति॥क्षितिभृतारो
नितं ह्रांनिवसंतियेष्वितिनिवासादेशाःछायाविधायिभिःकांतिकौरेरनातपसंपादकैःअन्यछायावितानातपकंतावितमस्त्र
नुष्ठिताःभूतीनांभस्मनांसंपदाचशोभायैसेतुःभूतिर्भस्मनिसंपदीत्यमरःउद्धूयिभिरुन्नमद्भिर्वेणुलःसांद्रपांसुरेणलोरतोऽभ्य

नेमेस नं ताद् प्रत्ययः इकारश्च उपदेशेऽनुदात्त माद्यो निड इत्यतिषेधः असावुपेति पुरे त्तिपाठे पुरायोतीत्यन्वयः उपेष्यतीत्य
र्थः यावत्पुरानिपातयोर्भविष्यद्वर्षे लट् स्विंगे विखैः स्विंगः पल्लविको विट इत्यमरः एकाकाचिदेवं उक्तशीलासमे
भंसस्थ एव अगच्छत॥ ३४॥ कीर्णमिति॥ अनेकपानां द्विपानां विगाढः प्रसूढो या मश्येदेन तापः सः एवरुक् रोगस्तस्या
रुजः पीडायाः शमाय शान्तये दन्तस्तैरनुकपोलं कपोलयोः कीर्णं क्षिप्तं अकीर्णं कर्णपर्यन्तमाड मर्यादाभिध्योरिय
व्ययीभावः उल्लसितमुत्पतितं विकाशियत्काशं काशकुसुमं तेन सदृशं विकाशि काशनीकाशं निसमासवदस्य
द्विगुः अत एव अरसस्तु तरपदेह मीनिभसंकाशनीकाशप्रतिकाशाः पमादयः इत्यमरः अंशुसितत्वाम रस्य सं
मस्य समंतात्सादृश्यमाप तुल्यार्थैर्हादिना षष्ठीउपमालंकारः॥ ३५॥ गण्डूषमिति॥ लब्धः परवारणस्य प्रतिगजस्य मारुतो म
दगन्धवाही येनेतेन अत एव सरुषे यथा तथा पयसः पानीयस्य गण्डूषं मुखपूरणं मुखान्तरगतपय इत्यर्थः गण्डूषो मुखपू
रणमिति हलायुधः द्विलिंगे पुल्लिंग एवास्य प्रयोग इत्यातुः वामनः लिंगाध्याहारावितितत उज्झितवता सतव
तानागेन गजेनामतं गजो गजो नाग इत्यमरः अम्भोधिरोधसि सरितीरे दन्तयोरुभयोर्मध्यं प्रतिमानमित्यस्य त
स्य नाप्रतिमानभागेन रुद्धं उद्दूर्येऽदन्तौ मुशलाविव तयोः प्रसरः प्रवेशो यस्मिन्कर्मणि यथा तथा अयोग्ये
मुशलो स्त्रियामित्यमरः निपेते पतितं भावे लिट् क्रोधवशाद्दलक्ष्यलक्ष्यो बधः प्रहसद लुसपरेवानयत्सत्यत्वा
धोमुखः पपात सर्थः क्रोधांधाः किं न कुर्वंतीति भावः॥ ३६॥ दानमिति॥ दीयते इति दानं धनेगजमदः अस्य दानं ग
जमदे त्यागे इति विश्वः तद्दूदति वितरस्वपिदातर्यपीत्यर्थः शकदृशो सादिना तु मनय यस्मात् तस्मिन्मक्षोमे तृपि
द्योः मजेमंनेताद् प्रत्ययः दन्तिनः कटोंगंडोस एव कटाहः खर्परकः कटाहः केस्तु पश्यन्तिवे जयंती तस्य तटं तत्प्रदेशाय
दलीनां पटलैः परितां मंसद्भाकस पदि दुत इत्यमरः उदपाति उत्पतितं भावे लिट् च्चिणमाव कर्मणि अक्लिन्नालेकृ विशे

अन्तरिति॥ जलौघे अन्तर्जलौघे विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः अथवा जलौघेजलपूरेऽस्यं ततः अंतरे इवगाढ वत निमज्ज
तः प्रविश्यवतः इत्यर्थः गाहे निष्ठेति क्तवत् प्रत्ययः उहल्वल्पवलोपः गजस्य कपोलौ हित्वा त्यक्त्वा अंतरिक्षे उपर्या
काशे विततं तपक्षति विस्तृतपक्षमूलं अमूलाद्धितं तपक्ष इत्यर्थः विपक्षतिः पक्षमूलमित्यमरः पक्षात्तिरत्ती
ति प्रत्ययः अलिगणो भ्रमरसंघो गुणेष्वुरुपादिषु दृढव्यामाश्रमं ये कांते षु दृढव्याश्रयं च्चविस्पृश्ये तसिद्ध्वात् द्र
व्यसमवेतहायेकार्यानि सतां कपुसत्स्वपी त्यर्थः उद्ययातः जलमज्जनभयात् त्यागमयपरिहारस्य दाने प्रतिदानेऽस्य
स्थितो नीलो नीलो वर्णो नीलरूपं गजस्य नीलिमाइव रसाजगुणाः शुक्लाद्यः पुंसीत्यमरः अव्राल्लिंगतसाद्दृश्या
त जनीलत्वे स्वाश्रयाद्दन्त्यत्राप लब्धिः निर्वाहप्रत्यकाख्यति विशिष्टमुक्षेक्षा॥ ३७॥ संसर्पिभिरिति॥ सरस्यमन
न्तस्य तो पयसि संसर्पिभिर्गजास्यरिजलेविसृत्वरैः गैरिकरेणवः एव रागाः तैः करवैः करेणघ जप्रत्ययः अ
गविभक्तिणा गजा गसे जिण अजोऽजगर्भरजसा पमातः परागेण च निमित्तेन क्रीडया लीलया उपभोगसंभो
गेअनुभूय अन्या न्यमिथो वस्त्रयोः परिवृत्तिं विनिमयं व्यधस्त अकुर्वतां मिवदधे ते लुङ् परस्मैपदे तत्स्तामा
देशः अत्र सरिन्मतङ्गयोः प्रतीयमाननायिकानायकभेदाध्यवसायेन वस्त्रविनिमयोत्प्रेक्षा॥ ३८॥ यामिति॥ ग
जेन्द्रः विकसंततः समंतात्पयसि विन्दुवत् प्रसरता मदजलस्य च्युदकैः अन्धकारे मण्डले महानदीनां पानेनेत्रक्षि
यविदधुः अकुः तानेत्रक्षिये उपरंतोजलान्निर्गच्छंतो धौतेषु क्षालितेषु अंगेषु सत्तैलः नः नवैर्नीलपयोज
पत्रैर्नीलोत्पलदलैः विलेपितं क्षिप्रमेव प्रत्यवापुः प्रतिमेजिरे अत्र गजानां नदीनां च समाननेत्रश्रीविनिम
योत्परिवृत्तिरलंकारः समपैन्यूनाधिकानां च सदा विनिमयो भवेत् सा केसमाधिकैन्यूनैः परिवृत्तिरसौ म

स०क०
५६

प्रतीति॥ अन्यद्दंतिनं प्रतीति प्रसभं दंति प्रतिगजाभिमुखमपि सर्पः लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये इत्यव्ययीभावः प्र- स०५
चालितः धावितः अत एव निशितेनांकुशेन दूरं गच्छति यथा तथा भिन्ना निर्याणः अपांगदेशः अपांगदेशो निर्या-
णमिति अमरः तस्मान्निर्यद्भिः सरद्भिः रक्तस्य तैः मेहं अंतरोऽकुंठं गृहीतुं निषादी यंता परिवृढो प्रभवतीति परिवृढः
प्रभुः वृहतेर्वा कर्तरि क्तप्रत्ययः प्रभौ परिवृढ इति नकारहकारयोर्लोपो निपातः दृहेः निपातेन अन्य-
थाऽलोपस्य पूर्वे आसि इति दंताद्दिषु रुतेर्लोपे दि लघोरिति रफे दृशान्तस्मादिति तस्मादिमेनिरेफादृशः परि-
क्रान्ता तेतो न ग्रसमासः तस्य परिवृढ ग्रमाने सा अमर्षमागात प्राप इणो लुङि इति गादेशः तथा हि महान् बलीयान्
आक्रांति तावलात्कारात् परस्य वृंहति सामान्येन विशेषण समर्थनरूपोऽर्थांतरन्यासः॥४१॥ सव्यतीति॥ यं-
त्रा निपादिना आकलनाय बंधनाय सान्त्वनं ससांत्वनीतेन समीपं प्रापितेन गजेन वन्यकरिद्वानैः कृतोऽपि बा-
सोवासनाय सस्य तः तं अपि सर्पः शाखाः वृक्षः च हा इत्यादिभिः सेव्योऽपि सन् न अभाजि न असेवि भजे सेवायां
कर्मणि लुङि चिणो लुः वृद्धिः किं तु केवलमभाजि सर्पः भंजो आमर्दने भंजेश्च चिणीति विभाषया नलोपः शेषं
पूर्ववत् तथा हि मनुनस्मतोऽकारिणोऽन्यस्याभिमपि न सह ते परं तु किमुताधिवास मिति भावः अत्रोत्तरभं-
जनेन गजस्य युक्तमेव सर्वः पूर्ववदलंकारः॥४२॥ अदीद्रेति॥ अद्रीद्रस्यैवतकस्य कुंजेषु चरतीति यः तस्य कुं-
जरस्य गजस्य गंडकाषेण कपोलकाषेण संक्रांतेन दानपयोमदांबुयस्य तस्य अत एव सनागजेन मधितस्य मा-
नस्य वनपादपस्य निजैः गंधैः प्रसूनैः पुष्पैः निजमात्मीयत्वमिति इयंतीति जयंती मम्लौ म्लानं म्लायते भावे
लिट् आलीनां कुलैः तु यथाऽऽगतं तथा अगामि तथा अगच्छत अगमत् कर्मणि चगते न तु म्लानं तु म्लानामि-
सर्पः आपयातीयानां मीययोरयमेद इति भावः गमेर्ग सर्वस्य कर्मत्वाभावात् लुङ् इह वनपादपादीनां वि-
शेषणसामर्थ्यादपन्नाशोपपन्नतीते कर्थचित्सर्वोत्सर्कीरनैया॥४३॥१००

५६

यदति॥ ये पक्षिणः पक्षवंतः इंद्रेण छिन्नपक्षाः सर्वे संसर्गेरतिप्रसयः ते अद्रिपतयो मैनकाद्यः प्रथमं प्रागंबुनिधिं समुद्रं गताः प्र-
विष्टाः ये पि यति सर्पः इंद्रस्य प्राणिना तुलितेन प्रेरितेन आयुधेन वज्रेण लूनपक्षाः छिन्नगरुत्मंतः तेऽद्रिपतयः आक्षिप्ताः व-
नवनीताः केतबाधवज्राः कुपाः पक्षा स्तरणं निपेयवापवेलाया स्तरणं वर्णाः परिस्तोमः कुथो द्वयोरिति अमरः तेषां सैन्यगजानां छ-
लेन व्याजेन सरसी विगाहितुं गाहितुं सरसि स्वयति धूजदिवि तार्थविकल्पान्विडागमः जग्मुः अत्र गजच्छलेन गजत्वमपह्नु-
त्याद्रित्वारोपणछलादि शब्दैः रसत्यप्रतिपादनरूपोऽपह्नुवालंकारः तेन पक्षवत्ता महिषीणांसागरानगाह दर्शितो
नमस्सरा त्वयमपि सलीलमवगाहमानाः साक्षाल्लूनपक्षाः पर्वता एव ते इति उत्प्रेक्षा व्यज्यते॥४४॥ आत्मनेति॥ महो-
मोर्जलपेर्जलाशयस्य महति ऊर्मौ प्रतिबिंबिते अंगस्य तमभिमुखागतं अत्मानमेव प्रतिबिंबमेव सर्वः नि-
रीक्ष्य अन्यनागेन प्रतिगजेनाभियुक्तः इवाति तूर्णमपभीर्निर्भीकः सन् कोपाद्धावति अहो इति मोढ्येन विस्मयः
एतदुक्तमेहंमस्येति भावः अभियुक्त इवेत्युत्प्रेक्षायाः प्रतिगजभ्रांतिनिबंधनत्वात् भ्रांतिमदुत्प्रेक्षयोरंगांगिभा-
वेन संकरः॥४५॥ दानेति॥ अन्यकारिणा मतिगजेन मुक्तेन मदांबुना तिक्तं सुरभिकटुतिक्तकषायस्तु सौरभ्येति प्रकीर्तिताः इ-
त्यमरः अंभः आदातुं गृहीतुं नैष्ट तावितात्तुमपि नैष्ट तान्यनिष्टता क्रोधविपासाभ्यामिति भावः धूतो कुशेन सरुषा स-
क्रोधेन गजेन सरितोऽवतारे रुद्धस्तत्तिजनो घाःरिका न्निउदपात्राणि येषु ते करायस्मिन्कर्मणि यथा तथा चिरमास्त
आतिष्ठत आसउपवेसने इति धातोर्लङ् एकरूलादौ पुरयि तत्य अन्यतरस्यामिति उदकशब्दस्य विकल्पाद्दुदादेशः॥४६॥
पयानमिति॥ पयानमाद्रु विजहौ हिहि सजम्रीहाक्तहांगे लोट् सरिदादेशः अजाविति चिकल्प्याद्दीकारादेशः पुरोऽग्रे-
सोऽस्तनेपश्यन् प्रतिद्विरदस्य कुंभो विशंकते इति तद्विशंकि तोयस्यः गजकुंभभ्रांतिमदलंकारः स्तवेस्तरणे रमते इति स्त-
वेरमः रमः स्तवेरमः पमी समरः स्तवकर्णयोरपि जयोरिसच्चप्रत्ययः तत्पुरुषे प्रकृतवकुलमिति लकुपरिणिनेसः प्रह-तमिध्यं

सं०२० ५८

यं तानीवादीनि ढूं तन्निरस्तं वीतं पादं घातं कुशानारणे यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा उल्लसंते उल्लसमानं मविवादं कर्मयुतं प्रोक्तं यात मे
कुशावारणं उभयवीतमास्थाय तमिति हत्वा युधः वालकेऽपि च वर्षगजं वंच वर्षी गलेपालो पोत स्युः दशवर्षकः इति वैजयंती शिक्षा
वशेन स्वकीयेन गजशास्त्राभ्यासवलेन के मण परिपाट्या परिसान्त्वना न्युपलालनानि तजेनाः क्रमं छेना ताभिः शनैः
वशानकैः अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेरिति स्वार्थेऽकच् प्रत्ययः शामशंतिमानिनाय तथा हि सुष्ठु निक्षिप्ता धीर्येषां ते
षां पुंसामित्यर्थः शा केसिद्धिनैति अति स्वभ्यस्तशास्त्रसर्वे च फलतीत्यर्थः विभक्तस्थ नाभ्यांतरो विजेता इव निक्षिप्ता धी
धीनिक्षिप्तेत्सुपञ्चर्येत अत्र एवा गमप्रमानार्थत्वाद् उत्तरपदस्याप्रयोग लक्षणो लोपस्तथा हुः॥४८॥ स्तंभमिति॥ करेणुः स्त्री
सौराजञ्च करेणू राजा गजः करेणुः स्त्रीनां राजा इति करेणूरा जो गजपतिः राजा च ध्वजेऽपि तेऽभयथा राजा हंसविशेष इव
च्चउज्वलपद्धुरीखवले स्यात्तस्य चूलाच्चारितता मापत देवाङ्ख्या उच्चितं चिरपरिचितं महांतं स्तंभमानमत्रेजा युंच
सहसा मुमोच स्तंभं स्थाणुजउ वयोरिति विश्वः सरसः सांद्रोऽग्रे हस्तः पुष्करं पाणिश्च यस्य स नु दानं मदः दीयते इति
दानं धनं च अतितरां मत्तिमात्रं किमेन मिथ्यादिनाम प्रत्ययः द्वौ वर्षौ यस्यार्थः परितो बद्धापराणि बद्धपश्चिमपादानि व
द्धान्यजलानि च अपरः पश्चिमे पादे इति गजप्रकरणे वैजयंती निगडानि शृंखलानि आयसशृंखला अंदुको निगडो स्त्रियां
मित्यमरः अलावीत लुनाति स्म लूञ् छेदने लङ् अस्तिसिचोऽपृक्त इति इट इति टिलोपः च वकेरेणू राजपदे राजस्य धा
र्मध्वनिः विशेषस्यापि श्लिष्टत्वान्न क्लेष इत्युक्तं॥४९॥ जरीस इति॥ गंभीरं मंद्रं वेत्तीति गंभीरवेदी अग्रे मदो ध्रुवं ततोऽपि ताव
मांसस्पर्शनेन दपि श्रा सात्तयोन जानाति स्या कुंभीरवदीति तिगज पुनी वचिरकाले नयो वेत्ति शिक्षां परिचितामपि गंभी
रवेदी विज्ञेयः स गजो गजावेदिभिरिति मग च र्मीयते तस्मिन् गंभीरवेदिनि करी दूसंरब्धः कुपितः हस्तिनः पातीति हस्ति
पः स एव हस्तिपको निषादी अधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिन इत्यमरः तस्य निष्ठुर नोदनाभिः प्रबलतर्जनाभि
रपि मुकुलितापितं निमीलितनेत्रं यथा तथा पुरः कवलेग्रासं अन्नादरादने सति मंदो मृदुः ढिमि दुरोल्प अपटु निभामगामदइत्यम
रः गजभेदोपि भद्रो मंदो मृगश्चेव विज्ञेया स्त्रिविधा गजाइत्यमरः महान् अवलाधिकोऽवगा हृत्यसाध्योन न ना मनाक् स्वल्पितिर्ज

५८

यर

क्षिप्तमिति॥ वारणपतिः करिवरो मुहुः पुनः क्षिप्तं अग्रे न्यस्तं मिक्षुकांडुं न जग्हे नस्वीचकार अंगनिकटोपगतां समी
पस्थां करेणुं करिणीं नापेक्षते स्म न ऐच्छत् स्मभूतार्थे लिट् किंतु परिमीलितास्य यथा चर्यातथेति स्मयत्युत नु भावः इच्छ
या विहरणे षु तेवन वासाः तेएव महोत्सवाः तेषां संस्मरता नेव च्चिंतया मास स पर्थः अधिगतस्यादयेषां कर्मणि वा
शेषत्वविवक्षायां षष्ठी तस्य च्छंद चारिणां निर्विघ्नभोगेषु मनः प्रवर्ततेइति भावः वाक्यार्थहेतुक काव्यलिंगमलं
कारः स्मरणं हेतुः॥५०॥ दुःखेनेति॥ उत्क्षिप्तेउच्यते हस्ततलेदंतो निहितो येो विधानस्य गजग्रासस्य पिंडः विधानेह
स्तिकवलइति वैजयंती तस्य स्वेहस्तु सा घतादि निषेदेन सूपितेवा तुः अपक्षतन्नुजः प्राप्ते एर्यता त्कर्मणि कः अ
अनादरेण नमितं केवलं ग्रहणं च नापि कुर्वाणः इभाधिराजो गतिर्दु द्वीयादिना अपिकर्तुः कर्मत्वं दुःखेन कृच्छ्रेण
भोजयितुं शक्यस्य भावो नेतानंत ग्राह्यन्तकारग्रस्तानां कोन मर्पितेति भावः॥५१॥ शुक्लेति॥ शुक्लां शुक्लैः शुक्ल
पटैः उपचितानि उपकल्पितानि अन्यत्र तल्पांशवो अंशुकाः सूक्ष्मतेजोवयवाः अल्पइत्सा त्वार्थे कन् प्रत्ययः शुक्लैः
रुस्रैः रुपचितानि चंद्रमेउल्लनिभानीत्यर्थः नराधिपानां वेश्मानि दूष्याणि निरंतराभिर्नीरधाराभिः रुस्रैर्नीनमेघ
काभिर्गजपरिधीभिः स्वार्थे क प्रत्ययः कात्पूर्वस्येकारः नीलाभ्रपंक्तिभिः परिवेषः परिधिः परिवेष्टनमिति यावत् परिवेष्ट्य
परिधिरित्यमरः अपि जग्मुः रिवेष्टुलेखा॥५२॥ गत्स्वेनेति॥ गत्वा नाविशिष्टगमनमार्गगतयोऽध्वगमनानि येषां ते त
थापि गतारुमार्गाः पस्थिततदूराध्वन इति विरोधः अविविरोधे गत्वा नमार्गा मृगसंवंधि नी गतिर्येषां इति विरोधपरि
हारः अत एव विरोधाभासो लंकारः दर्पस्य तेजसो तः सारस्यादये नोत्कटयनोल्लसितस्य उद्धतस्य फेनजलस्य फे
नीभूतो अतस्य देहादकस्यानुसारेण प्रसारणेन सलस्थानि पल्लपयनवधूर्णां अप्सनवंधचर्मवरत्राणं पदा
नि तन्नोद्दंडमनीभूतस्य लानि येषां ते तथा तात् तुरंगाः भुवि वेल्लितानां योगपरिवर्तमानाय स्वैरं मंदं समान्य कुर्विरे समाकृताः

ना

अध्वक्रमापनोदार्थमितिभावः वर्द्धते दष्टेर्बंधनाद्दीर्घं भवतीति वर्द्धवर्द्धत्रपुवरत्रयोरित्यमरस्तु न धीर्वर्द्धीवरत्रा
स्यादित्याह वृद्धिवपि सोणादिकेण प्रमृते लघुपधगुणे रपरे सपतत्कार्यस्य कृसैषसत्वे धोर्धोः इतिधत्वषत्वा
स्त्रियां ङीपः ॥५३॥ आजिधृतीति ॥ वाह्लिरश्वयोनिर्देशविशेषः तज्जो वाह्लिजेऽश्ववाह्लिजे देशोपाटविशेषाप्रयोगेण
अप्यमानत्वादिस्तुतेदिगादिभ्यो यदितिभावार्थयस्यसयः तदंतविधिस्तुगम्यः प्रणतमूर्द्धनिनम्रशिरसिकृतप्र
सः तेनोल्लसितमुत्थितं ततमौयस्तन्तु ततरं रजः तस्याक्रम्यस्वांगसंगमेनवेल्लनप्रयुतेन यस्तुरवंतस्यानुभवेतु
त्सुकायाः उत्कंठिताथाः पथिव्याशोमाच्यता जगामे वेसुखेक्षणं साचमूतुरंगयोः प्रतीयमानचेतनानायिकनायिका
भेदाध्यवसायादिसवसयेविरोध्यतेभ्रनेनेतिविलोकनेकरणेघञ्प्रत्ययः चक्रीकृमिणपतरितिकुर्वलिंगमशं
ध्यलोकक्रियलाल्लिंगस्यतिनपुंसकत्वाद्विरोधः अत्र तएव घिद्वंनिर्वसनंरोकमिहमरः लोकोरक्ष्यौविलेह्येयमि
तिवैजयंती लोकोदीसौवलेलोकमितिवैजयंती विश्वः प्रकाशश्चायेतुकेनाप्यप्रायेणविरेकपवनेतिपठंतीतेषां
परोत्सर्गेऽर्कजिविनामितिपावनप्रतीतेरश्लेषास्थौदोषअक्लिष्टेततदमंगलत्वजुगुप्साव्रीडाधिकरणमितिलक्षय
णात् ॥५४॥ हेम्नइति ॥ हेम्नस्य लीघुस्यऍभ्रमिवुजानपदेसादिनाअहे तावेद्वौपप्रसस्तु वरितः परिवर्त्तसवेल्लयितात
पुच्छन्वनधूलिनिर्गमनायकेपयनेतएव मौ प्रविततताविशिष्टाञ्प्रायता केशपंक्तिः केशसंघातो यस्यसः वाजी ज्वालाकु
णाः स्फुलिंगाः तद्वद्दरुण रुच्यारः तवरणेन रेणधिकिरणेन उल्लसत्ताम्रस्तुत्कटतयावहिरुकघ्नताजसौ तः सारस्य
दर्पस्य विशेषणातिरेकेणैव रराजेत्युत्प्रेक्षालंकारः ॥५५॥ दंतालिकेति ॥ पुरुषकोनामाश्वानांस्थानभेदः तद्युक्तेपश्चि
मेनाग्रपादेनभुविस्थितानामग्रपादयोः उर्ध्वप्रेरणमास्या न मश्वानां पुरुषमस्ततः इतिपुरुषएवपुरुषकस्तेन पुरुषकेनोत्स्था
नकेनोन्नमितउर्ध्ववेस्थितोऽग्रकायः पूर्वकायो यस्य सः तथोक्तः अत्रतएवउदयशैलस्यमूर्द्धमस्तकादुद्धउदित

५८

नीराजनेति ॥ इमाः पादाः उन्नतोरुन्नतेषु तरुतलेषुनमनुः लावर्त्तततदानीं अघोरणैयंत्रिभिः रेवमभिहिताः सेतः इमां
दिग्धीस्तुपदिष्टाः पथ्युमूलशाखाः वेधनायस्ववेधनायैवतरसावलेनात्मनास्वयमेवच्छिंद्धिदृः नेच तथ्युम
स्यजनमोमोतरपदात्तस्वप्रत्ययः अत्रात्माधनोस्यइतिप्रकृतिभावात्मनेनतद्धितइतिद्विर्वचनेनाटिलोपः पूर्व
वदर्थांतरन्यासः ॥४४॥ उत्क्षालेति ॥ मनुजाः नराः उत्क्षेपोत्क्षाः उत्क्षप्रकाराः प्रकारेवचनस्यद्वतिद्धितिद्विर्वचनेनके
पानउत्कुल्लेविकचेउत्कुल्लयोरुपसंख्यानमितिसूपसर्गोविकुल्लेनिष्ठायां तस्यनीलनलिनस्यनीलोत्पल
लस्याहरेणतुल्यभासः समानकांतीनकृष्णवर्णानिसर्पाः विशालशिरसोविपुलमस्तकान्नेकानेक
तिसिन्नागानगजानिसर्पाः हरिचंदनेषु चंदनवृक्षेषुतेलेवर्णीकेगोशीर्षहरिचंदनमस्त्रियामित्यर्थः व
वेधुः अपरान्नागानहीनिसर्पाः पुष्पाभ्रांतिगजानागाः इत्युभयत्रापिवैजयंतीचंदनेम्योनिरासुरैतिच्छास
यामासुः अस्यतेलिटः अत्रोभयेषामपिनागानांप्रकृततत्वाकेवलप्रकृतश्लेषः ॥४५॥ कंडूयतइति ॥ कटभुवंगंडु
स्थलंकंडूयतः कर्षतः कंषतः कंडूदिभ्योयकततः शतृप्रत्ययः कंडूयतेऽगिधातुप्रकृतित्वादुभयपदत्वं करिण
मदेनसुगंधिशोभनगंधोगंधस्यैकेत्वेतदेकांतग्रहणान्नाद्धिर्येते कवयः नगस्यवृक्षस्यस्कंधंप्रकांडंअनुर
लीनवतातत्वक्लिष्टेनेसर्पाः लीयतेनिष्ठरूवतुप्रत्ययः ल्वादिभ्योइतिनिष्ठानत्वस्यूलानागंडलीनशाक
लानांआवलिवल्कोमलेनरम्यणअलीनांवलयेनगणेनकेटंगुणलेकेटवलयेमूर्द्धः मस्तकात्सार
गादकमलुकुम्भेजेप्रातकर्मणिलिटअत्रालिवलयेद्दनीलमयकेटकत्वरूपणत्वारोपालंकारः ॥४६॥ निर्द्धूतेति ॥०

लङ्कासमरः ३ उत्खायोत्खाय तूर्णं विद्रुतो धावितेऽन्यमश्वमश्वाः समनुद्रवत्तावडवाइविभ्रोसोऽनुधावता प्रयत्नपरेण
हीनं प्रयतमानेनापि मानुषैर्वै मनुष्यैर्दुर्ग्रहेण तुरङ्गेणैककटकः शिबिरमाकुल्यकारि आकुलीकृतः आकुलशब्दाद
भूततद्भावे च्विः अत्र तावितीकारः करोतेः कर्मणि लुङ् च्चिण् लुक् ॥ ५२ ॥ आकुलमिति ॥ वल्गामुखरज्जुः सा आक्षिप्ता
दिभेदेन पराङ्मुखचतुर्दशविधा तदुक्तं हयलीलावत्यां ॥ उत्क्षिप्तोत्क्षेल्पचला तथोत्तरपदी मंदा लवे हायसी विक्षिप्ते
कराञ्चकंधरसमाकीर्णौ विचलिता तथा अस्तु क्षिप्तते लोद्धृते खलु तथा व्यारूढगोकर्णौ केवाहानां कथिता चतुर्दश
विधा वल्गाप्रभेदा अमीति १ तल्लक्षणानि तु तत्रैव द्रष्टव्यानि विस्तरभयान्नलिख्यते तस्याः विभागः विविच्य प्रयो
गः तत्र कुशलो वल्गाविभागकुशलः इति षड्विधप्रेरणाभिज्ञ इत्यर्थः वल्गाग्रहस्य रागाद्युपलक्षणत्वात्केचित्तद्यथा
रभोजराजः वाहानां प्रति वाहानां षड्विधं प्रेरणं विदुः रागध्वल्गाकशापार्ष्णिप्रतोदतर्जनैः क्रमात् १ कश्चिद्धारुकः अ
व्याकुलं अव्यग्रमत्रस्तमित्यावत् प्रकर्षेण कृतं प्रकृतं सज्जितमित्यर्थः तदुक्तं मुखेषु मुखकर्मणि सिद्धः सिद्धिमतः
अश्वस्य चतुष्कारव्येगतिविशेषे मुखसंस्थानविशेषादिविशेषणविशिष्टमित्यर्थः एवेतोत्तरस्कंधरोध्यसितपेनल
वाभिरामस्फूत्कारवायुपदमुन्नतकंधरागमनि सोपकुंचितमुखं नवलो— सोऽश्वमश्वं च तुष्कसमये मुखसिद्धिमा
हुः १ इति उत्तरध्येयकर्मयुद्धाय्यु तरकाले ध्येयं विधेयं प्रयोज्यं यत्कर्मक्रिया तद्रूपा इत्यर्थः अव्यक्तिकीर्णरूपाः अस
कीर्णस्वरूपाः धारागतिभेदाः अश्वानां तु गतिर्धाराणु विभिन्ना सा चपंचधा आस्कंदितं धौरितं रेचितं वल्गितं प्लुतं इति
वैजयंती गतयोऽमूः पंचधाराः इत्यमरः अश्वशास्त्रे तु संज्ञांतरेण काः गतिं पुलाच तुष्काच तद्वन्मध्यजवाय रापू
र्णवेगा तथा चान्या च धाराः प्रकीर्तिताः हकैकात्रिविधा ज्ञेया हयशिक्षाविधौ मे तामध्वीमध्या तथा ...
ज्ञाहेता योजयेत्क्रमादिति तथा पंचदशविधा भवति ताः पंचधाराः प्रसाधयितु परिचेतुं नवसुवीथिषु संचार
स्थाने तु गमयो बभूवुः वीथ्यो नाम अश्वानां सर्वत्र धारादाढ्यार्थाः प्रमिताः प्रचारदेशाः ताश्च तसइहैकेनवैस
नेत्रत्रोत्तरपक्षमाश्रियोलं च विना नवविधिति तथा भोजराजः विथ्यस्ति स्रोप्यधाराणां लक्ष्मीमध्ये तमाः क्रमात्

तस्याः स्याद्धनुषां मानं मकरीति नवतीं शतं १ क्रमेण मध्योत्तमानां तु वाजीनां तु विविधिकास्मृताः नवानां कथिता वी
थ्यो दृष्टानो क्रमेणक्रमे रप्यन्येषामपि सर्वत्र गतिदाढ्यार्थमीरिताः समोन्नता सा विषमा च चूर्णा शुद्धा नताश्च
स्या तथा वीकदाद्यः स्यात् सुप्रकीर्णविलसत्प्रकीर्णं पार्श्वोन्नता स्यान्नवधेति वीथ्यः १ सर्ववीथिषु यो वाजी दृष्ट
शीघ्रमशंकितः तेन राज्ञा रणे निःसंगयं तु मुदं विजेदिति अन्ये तु रसास्वादयो गतिविशेषा वीथय इत्याहुः उ
रसावलिवरश्याली पद्मुलोमध्यमानकः आलीढशोभनैः रंगैः प्रत्यालीढस्तथा परः उपधेन च मुक्तं च पादचा
री च सर्वगः निर्दिष्टा वीथयस्त्वेता इति ॥ ५३ ॥ मुक्तेति ॥ मुक्ता विहारार्थं उत्सृष्टा अतएव कटकशिबिरपरितः अ
भितः परितः इत्याहिना द्वितीया तृणानि चरंतो भक्षयंतः तरसा तिपुच्छिद्रिरा सुवितानतनिकासुपटमंडपरज्जुषु व्याप
तिसंगमजंतीति तथोक्ताः अतएव सरोषैः परिचारकैः किंकरैर्वीर्यमाणास्तुरंगाः दामांचनानि पादपाशाः पीडां मो
चनेपादपाश इति वैजयंती दूष्यावरत्रावेधनशंकया इति केचित् तेषु स्खलितेन लोलानि पदानि यस्मिन्कर्मणि
यथा तथा ससृजुः ॥ ५४ ॥ उत्तीर्णेति ॥ उत्तीर्णभारं अवरोपितावपनं अतएव लघुस्तेन लघुना तथोत्तेन तथा च लो
पुनाउपलानां वल्वजतृणानां आघेनयस्तोऽत्रि से पूर्तिः पर्याप्तमुपसंपन्ना पूर्तिः सौहित्यमुच्यते इति हलायुधः तेनप
तेन निःसृततरेणप्रतमसे हृणे मंदेन वाह्यभारावतारे यत्तः प्रतिभाजनाद्दुरुभवते ... सेहेनिष्पूर्वास्य च ताच्छ
रप्रत्ययः ३ लपावल्वजाप्रोक्ता इत्यमरः इत्यमरः अश्वस्कंधेण्य साम्नूरेन गोत्रक्षेत्रेत्यादिना हुज्प्रत्ययः तरोरधस्तात्
तरुतलेरोमंथः पश्चनांचर्वितचर्वणं तेन मंथरं मंदं चलं तोगुर्व्याः सा सा ग्लंगलकैवलो यस्मिन्कर्मणि यथा तथा सा
क्षात्सृगालकेवल इत्यमरः किंचिन्निमिलितं मुखानुकुलीभवति अलसानि चक्षूणि नियथा आसांषेक्षे आसिते
आश उपवेशने भावे लिट् वयाय सत्रेसाम्प्रत्ययः कृञ्जचानु प्रयुज्यते लिटि नुचानु प्रयोगः इति प्रकृत्या चतुष्टयः निश्वा
भावोक्तिरलंकारः ॥ ५५ ॥ प्रेतिपि इति ॥ म्लसिहैव प्रकीडालमस्तवं कैः श्रवरितौ संज्ञा तद्रोसराः कोष्टयोऽग्राणि येषां ते
अतएव शिखाग्रगतमुभयकोटयंतरगतलक्ष्मीवमलेयस्यसः एवंभूतश्चेततमर्द्धचंद्रं तसद्भिरिस तिरायोक्तिभेदः

सं०का० ६०

सुतं अभूतोपमेतिमत्तां तरंगैर्गैर्विषाणैः उद्धृंगाः उत्पाटित तरंगाः कृताः उद्धृंगिताः अन्येत्र्यभाः प्रातिवृषभार्थे स्तैरत स०५
एवधीरं गंभीरं नदं तो गर्जितो महांत उक्ताणो महोक्षः अक्षचतुरेत्यादिना निपातनात्साधुः सरितां रोधांसि अवस
स्कंदि [illegible] अभिलिलिख्युः ठषादुरुज्जु रित्यर्थः अवपूर्वात् किरतेः कर्तरि लिट् किरतेर्हर्षात् कलाप करणेष्विति वर्त्तामि
श्री४ ति हर्षे आत्मनेपदी उद्धृतो निमित्तेर्गुणः अवाचयहे षोच्छ कुले खालेन इति सुडागमः ॥६॥ मेदस्विन इति ॥ऊ अ७
र्जो बलमस्यास्तीति ऊर्जस्विलेन बलिना ज्योत्स्नातमिस्रेत्यादिना निपातः उक्षणा वृषभेण मेदस्विनो मांसला
न् अश्रमयामेघा स्रग्ध्याविनिः अतएव सरभसं सत्सरं वेग उपगतान् अभिकान् सतीः अभिकान् कामुकान् कमनः का
मयिता भीकः इत्यमरः अन्वकभीकामीकः कमितोनिपातः परान् ननु दुहोवलिवं [illegible] दर्नान् मुहुरुदहवे नर्मकानि जि
सजयेनोदूरे ररु व्युद्धिररित्यादिना समासांतः विषाले विषाणे यस्मिन् कर्मणि यथा तथा निर्मसपत्नो अ
प्रतिपक्षं सुरभीमनुगवां पश्चात् कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया जगमे गते गमेर्भावे लिट् ॥६॥ विभ्राणमिति॥
आयतिमतीमतिदीर्घवतीं नवचर्चाउ अत्र तरुपल्लवग्रहणात्सफलामिव यः शिरोधीयते यस्यामिति शि
रोधिं ग्रीवामश्वपत्नीवा यो शिरोधिः कंधरे इत्यमरः कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः विभ्राणा दधाने उदग्रमुखपल्
ल्लवग्रहणार्थमूर्ध्वमुत्क्षिप्तं तु उ श्रीवृक्षकमुखसमूहं गोत्रक्षेत्रे त्यादिना वुञ् प्रत्ययः अतिशयितो रसो स्यादाय
स्यास्तामिति रसो प्रसक्तां अभिनवलेदधंति दधानानि वानं पुंके स्पोति वैकल्पिको नुमागमः अभ्रंलिहंतीति
अभ्रंलिहानि उच्चतराणि वा त्रौ भ्रौ तिलिट् प्रत्ययः अरुर्द्विषदजंतस्येति मुमागमः तरूणां नवपल्लवानि पल्लवोस्त्री
किशलयइत्यमरः लोलोल्लोलं यथा तथा आलोलौ वो समासेवा पररूपं वतं व्यंलिलिहे अश्चादयामास जघास इत्यर्थः
॥६॥ सार्द्धमिति ॥ उचितैरम्य [illegible] तन्यात्प्यमिति यावत् पिचुमंदपत्रैर्निंबदलैः सार्द्धं स्थाप्य पिचुमंदश्च
निंबेयोर्धइत्यमरः कुतश्चित्प्रमादात् स्यांतरालागतं मुखांतर्गतं मदीयोमदत्तरं आम्रदलं चूतपल्लवं रसेरकः उच्छ
सपदि पुरानिषादौ म्लेच्छैः संवलितं कच्चिद्धिर्मिश्रं विप्रं पतगराट् गरुत्मानिव निर्जगार उद्गीर्णवान् पुराकिल कुत ६०

ऽर्द्धोदितः हरिस्सूर्यः इव स्थित इत्यर्थः अर्द्धोदितविशेषणात् तु उच्चैरुन्नतः श्रीवत्स एव श्रीवत्सकः आवर्तविशेषः त
ह्यन्तःस्थः श्रीवत्सकी वक्षोजन्मावर्तश्चतुष्टयकं दृभवेयस्य चरोच्यमानः श्रीवत्सकी नाम हयः सभर्तुः पुत्रप्रवोत्र
थ्यविवृद्धये स्यादिति लक्षणात् श्रीवत्सकी वक्षसि चेदावर्त्तामुख्याविचेति वैजयंती दंताल्यवदंतालिका मुख
रज्जुः मुखरज्जुस्तु दंतालिः कलक्षणि रक्षणीति च वैजयंती तस्याः धारणग्रहणे निश्चलस्थितले पालियुग्मं यस्य
पालिभ्यां दृढं गृहीतोभयवल्गामित्यर्थः वल्लभपालं उत्तमाश्वपालं च वल्लभो दयितेऽध्यक्षे कुलिनेऽश्वेपि वल्ल
भइति विश्वः स्तोकेन नताः क्रमत वल्गाग्रहणे दार्ढ्यात् स्तोकेनापि नाभिभवितुं शक्तोऽभूदित्यर्थः इत्थं लघमत
के तुभय एवेतिव्याख्याने निश्चलपाणि युग्मतादिति विशेषणं धिगत वाहकौ शल्य प्रकाशनेता त्पर्यं न्याग प्रसं
बे गात् करणे च स्तोके सादिनात तीयास्यनुसर्गद्धति विकल्पाद्दात्मनेपदं उपमालंकारः ॥५६॥ रजइति॥ सपतेना
भिकेण सांद्रतरमार्द्रो मूर्तियस्य स अनतिमृषदृष्टिभिर्विस्मयादनिमिषात् जनैर्दैवैरिव तादृक्कौनिरीक्ष्यमाणः श्रिय
शोभायाः श्रीदेव्याश्च संनिधानेन रमणीयतरः तत्र सन्निहितालक्ष्मीः ऽस्तिअत्रोत्तरमाहूयादियागमादिति भाव उ
अरुन्नतोऽश्वः जलनिधेः समुद्रात् जात एव जातमात्रः सद्यो जात इत्यर्थः अन्यथा साधर्म्यासंभवादिति भावः मात्र
का र्त्स्न्येवधारणे इत्यमरः उच्चैः रुन्नतं श्रवः कीर्तिः यस्य उन्नतेश्रवसीकर्णौ वा यस्य सः उच्चैःश्रवाः शक्राश्व इव रे
जे उपमालंकारः ॥५७॥ अश्वानीति ॥ पुरोगे हरितके हरितं अस्वन् स्वतएव गीवागे लोलाः चंचलाः कलाः अव्यक्तमधुरा
श्वयाः किंकिणीकाः क्षुद्रघंटिकास्तासांनिनादेन मिश्रितद्रशनानां खुरैः ध्वनिदध तत्र तत एव मुदमादधानः उत्पादयन्नश्र
मि रश्मा विश्रुतः अश्वस्य शिक्षा वीक्ष्य अर्थः वीणाः श्रूयते दुदुभयः किं श्रूयात इत्यादिवत् शिक्षाचर्मः शिक्षिप्रवर्त्तयते स्यमाबो
कि रलंकारः ॥५८॥ उत्स्वायेति ॥ दर्पाश्चलितेनोल्लासितेनातएव रवैर्ज्वापशेन सहैवकीलशंकुशंकौ चापिद्धयाकी

स०२०
६१

स्थिता प्रसवश्रीः पुष्पफलसंपत्तिर्यथा स्यात्तथा तरुप्रसवश्रीः प्रसवस्तु फले पुष्पे इत्यमरः शाकपार्थिवादिषु द्रष्टव्यः।
सा कृता येन कृतयस्य तरुप्रसवश्रिया यथा स्यात्तरुप्रसवश्रियेत्यर्थः। ऋतुगणेन षड्ऋतुसमूहेन युगपद्विप
दमादधे आहितं युगपदृतुगणप्रादुरभूदित्यर्थः। न ह्यवसरे सेवकाः प्रतीक्षन्त इति भावः। अत्र सर्गे सर्वत्र यमकं शब्दा
लंकारः तल्लक्षणं तूक्तं च तुर्थे अर्थालंकारस्तु यथासंभवमह्यः। अस्मिन् सर्गे द्रुतविलंबितं वृत्तं द्रुतविलंबितमाह
नभौ भरौ इति लक्षणात्॥१॥ अथ लोकवेदयोः प्राथम्येन व्यवहाराद्वसंतमादौ वर्णयति॥ नवेति॥ स हरिः पुरो
ऽग्रे प्रथमं नवपलाशानि नूतनपत्राणि पलाशवनानि किंशुकाननानि यस्मिंस्तं नवपलाशपलाशवनं नवद्रु
रिः पलाशः किंशुके पत्रे पलाशमिति विश्वः। स्फुटानि विकचानि परागैः रजोभिः परागतानि व्याप्तानि पंकजानि
यस्मिन् तं स्फुटपरागपरागतपंकजं मृदुलाः कोमलाः अतएव तान्ताः आतपसमये किंचिन्म्लानाः लतास्ताः पल्ल
वा यस्मिंस्तं मृदुलतान्तलतान्तं सुमनोभरः पुष्पसमृद्धिभिः सुरभिः सुगंधिं सुरभिं वसंतमवलोकयत् अपश्यत्
सुरभिश्चंपके स्वर्णे जातीफलवसंतयोः सुगंधौ च मनोज्ञे च वाच्यवदिति विश्वः। इह प्रतिपादं प्रथमाक्षरद्वयात्प
रतोक्षरत्रयावृत्तिरूपयमकं प्रथमाच्च तुर्यपादेपि तदेव यमकमेकस्मादप्यपरिमितिसजातीयोसंसृष्टिः॥२॥
विलुलितेति॥ विलुलितालकसंहतिः विधूतचिकुरनिकरः सन् मृगदृशां ललाटजं श्रमवारि स्वेदमामृशन् प्र
मृजन् मंद इति भावः। सरसां तनुतरंगततीः दलैति विकसंति कुवलयानि यस्मिन् कर्मणि कर्मणि तद्यथा तथा व
लयन् व्यालयन् शीतल इति भावः। मरुत् वसंतवायुराववौ आवाति स्म॥३॥ तुलयतीति॥ कुरबकस्तबकव्य
तिषंगिणि लग्ने अतएव गुणवतः उल्लागुणस्य कुरबकस्तबकस्याश्रयेण आश्रयेण लब्धोत्कर्षगुणोद्यो निजनीलिमगुणस्तैर्योर्य
न तस्मिन् धवले नीलस्य स्फुरणादिति भावः। अलिनि भृंगे मलिनस्य भावो मलिमा माधवयोषितां हरिवधूनां विलोचनानां तार
काः कनीनिकाः तारकाक्ष्णः कनीनिके इत्यमरः तुलयति स्म समीचकार तद्वच्छायां वितर्थः तुल्यशब्दात्सदृशपर्यायात्करोति एपते

स्फुटमिति॥ उज्वलकांचनकांतिभिः शुद्धसुवर्णप्रभैः अंपकैर्युतं चंपकप्रसूनमध्यगतं इत्यर्थः स्फुटं विकचं अशोकपुष्पमि
दामेदः विद्धिदादिम्यो डः तां बिभर्तीति तस्मिन् दाम्नः तो भिन्नस्य विरहिणां हृदयस्य हृदयपिंडं संबंधि मदनाग्निना कपि
शितं कपिशीकृतं पिशितं मांसमिव शोभते स्म इत्युत्प्रेक्षा॥५॥ स्मरेति॥ आम्रवणस्य चूतवनस्य आम्रश्चूतो रसालोऽसाविद्य
त्यमरः प्रनिरंतः शरेक्षादिना वनं नकारस्य णत्वं रजः कणाः परागचूर्णाः स्मरहुताशनः कामाग्निः स एव मुर्मुरः तुषाराग्नि
मुर्मुरस्तु तुषानल इति वैजयंती तस्य चूर्णतां दधुरिवेत्युत्प्रेक्षा अतः मुर्मुरचूर्णत्वादेव परितः उपरि निपतिताः ते रजःकणाः
पथां गच्छंतीति पथिकाः पथः कन्निति कन्प्रत्ययः तेषां व्रजान् सर्वान् परितेपुः परितापयामासुः अतो मुर्मुरचूर्णत्वोत्प्रेक्षण
मिति भावः॥६॥ रतिपतीति॥ प्रियतमे विषये कृतक्रुधः कृतप्रतिघा रुट् क्रुधौ स्त्रियामित्यमरः वधूः नायिकाः कुपिता
रनुनेष्यतीं तमेव वुलोत्सिपयायां क्रियायां अर्थयोमिति भवष्यदर्थे एवुल प्रत्ययः अनेकोऽर्भ विभ्रद्रः धमर्षयोरितिषष्ठी
प्रतिषेधात् वधूरिति द्वितीया रतिपतिना कामेन प्रहिता प्रेरितेव तद्वाणीश्रवणानंतरमेव तासां कोपत्यागदर्शनादियमुत्प्रे
क्षा वकुलपुष्पाणां रसो मकरंदः स एवासवः तेन तत्पानेन पेशलध्वनिः मधुरस्वरा मधुपावलिः कं नीनगदतीवेत्युत्प्रेक्षा
नितरां गानिगताः इणो गालुँ इति गादेशः॥७॥ प्रियसखीति॥ गुरोर्महतो मत्तरस्य हेतवस्य छिद्दुरयोच्छ्यामिदि विदंधि
दः कुरचकाम्यगिरा गाह वात्सा परपुष्ट्या कोकिलया प्रियसख्याः सदृशं यथा तथा किमपि परै दुर्वोधरहस्यं हितं प्रति
वोधिताः उपदिष्टाः अंगनाः प्रियतमायायाचितम मार्थितमेव वपुर्निजांगमद्धः पर्ययामासुः ददति लुङि गातिस्थेत्यादिना
॥८॥ मधुकरैरिति॥ मधुकरैरेकैरपि अपवादे मृगवेचनाय घटादिकुत्सितत्वाच्चेतीसपवादकराः व्याधास्तैरिव पथिकाः हरि
णाइव परिवादिनीस्वररंजिता वीणाविशेषध्वनिना विन्यासमह[illegible]भिः परिवादिनीयमरः जेः क्लिप तुकवचसोगीतस्यकु
मृगसारश्चपाके पञ्चारिके मृगहमुपमेवुपथिकेष्वस्तीति विरोधः स्मृतिभुवः स्मरस्य मृगतपा तद्विता विवयहान्मृगमहण

कि

सर्ग६
हि
६१

तद्देशस्य चवशमायपुः यथाव्याधगानसत्यागते मृगाः पतंति तद्वन्मधुकरहुंकाराकृष्टाः पथाः स्मरपारवश्यंमेजुरित्यर्थः अ
नेकेषामुपमेयानां ॥६९॥ समभिसृत्येति ॥ प्रमदयाकर्त्र्या कुसुमानामवचित्या चीयया अपचयनंकर्तुमिच्छया परिरंसयेतिभावः चिनोतेः स
नेतादृक्प्रत्ययाद्स्तिस्त्रियामकारविधौभाषाचेरितिविकल्पात्कुत्वाभावः रसाद्रागात्समभिसृत्यसमागत्यवलंबिता हस्तेनगृ
हीतः तथापि अविनमन्अतएवदृष्टो अकैतव्यपमुन्नतो वन्यपादपः ननुनागरिकाभावः नन्नताइतिअन्नताइतिअसंबुद्धौ
रसात्तयाअन्नतयानुभोवानतातयात्तत्तयापुंस्त्वेननरराजसुः पुमांसंपचजन्नः पुरुषापुरुषानराइत्यमरः यः कांता
र्थिप्रियामलिपातेनभीवनत्रिभिः कुलकेनाह ॥ इदमित्यादि ॥ स्तनभरेणसाधनेनजितानस्तवकाभ्यामानवंतीनवल
कस्तवकेपरागिणीः परागवतीरितिविरक्तिहेतूक्तिः अंकुरुहाणांततीरपास्यतवाभिमुखंवलतेचलतिविशिष्टलता
भ्रमादितिभावः तथाचभ्रांतिमदलंकारोव्यंजते ॥७१॥ अथालेस्तदभिमुखागमनेकारणमाह ॥ सुरभीणीति ॥ तवसुरभि
णिश्वसितेनिश्वासमरुतेनवसुधावन्मधुरेअधरेसत्तयंतमंदंपानीतस्यालेर्भ्रमरस्यममैवात्मूउपलभ्यमानोसुमन
नाट सौपुष्याणांसंवेष्टिनो सोमनसोगंधरसौ रसमाधुर्यमनसांतः करणस्यमुदनालेनपर्याप्तोअतस्तद्दृढनरसगंधलो
भादागच्छतीत्यर्थः गमः स्त्रतीयादिनाचतुर्थीअत्रकांताकर्तृकस्यगतालिपस्युवार्थिनः प्रियस्यतद्वयहेतो रत्लरेवगा
गमहेतुत्वेनोट्टंक्तेनमुखसौरभरसलोभभरवैराग्यबार्थलेषितुमोचितायमकानुसारेणविप्रकृष्टनोपिममशब्दे
नेवशब्दस्यान्वयः वलतेमभिमुखंतवअलिभयादिवसस्यजेइत्यपक्रमोपसंहाराभ्याममलः प्रकृतेनोपमेयत्वावगमतः अ
नयथामध्येतद्विपरीत्येतद्विरोधाद्विसलभिनुवालक्ष्मीर्ध्वगमनेनअथोपमानुप्रातयमकानंतोवद्विजातीनांसंस्य
छिः स्पष्टैव तथायमकावयाणांचतुर्थपदाद्वेवेकस्मादक्षराद्भाभ्यांत्रिभिश्चपरतोक्षरत्रपावृत्तिलक्षणानास्थितता
त्सजातीयसंसृष्टिरप्यत्र ॥७२॥ इतीति ॥ इतीत्यंगदितेप्रणयिनमनंतरमुजपगस्यान्नमनेनउच्यतएवसन्नतोसनौ
यस्याः सासंगा अोपसर्जनाद्इसंयोगोपधादितिङीप्वलिभयावलयाविद्यतेयस्यास्तयावलिमसातुद्विवलिवदर्मर

दधातेर्

लिर

श्चित्कारणात्तमलेक्षमक्षरीतैः मलांतेप्रविश्यगलेदृहतविंप्रगरुडः सपदिदुत्कागरतिषोरोक्तीकथानुसंधेया ॥६९॥
स्पर्द्धामिति ॥ वरिस्पितवत्ततिअनुकीविजनायराज्ञोवसरकांक्षीणरतिभावः राज्ञांअचपाविशेषतत्कालोचितचरित्र
विशेषस्यकृन्निवेद्यंतेः तज्जकप्रबंधपाठैरितिभावः कलगिरोमधुरवैत्तालिकाः मंगलपाठकाः अवसरेषुत
तेहेलास्फुटैः प्रसिद्धैः पदैः प्रकटः प्रकाशोथोभिधेयंयस्मिनुकर्मणिययाथातथाउच्चैः रुच्यस्तराभोगाव
ल्लीः प्रबंधविशेषानपेठुः पठतिस्मअतएवकलहमध्येनअदेशाल्लिटिसेवाभ्यासलोपो ॥६८॥ उन्नम्रेति ॥ उ
णसंभिन्नेः घनैकैर्धुरितस्यचित्रीकृतस्यांतरिक्षस्यलक्ष्मीविडंबयंतीसनुकुर्वतीतितयाकेतकीचकीर्तस्यमेगल
कीर्तैः हंसस्यतद्विविरचकटकेअवभासेमनोहरमस्त्वादित्यर्थः उपमालंकारः ॥६९॥ धरस्येति ॥ वलैस्तैरांताड
सौतिरिवतिः रैवतकः क्रीडाविहारमार्गो दृष्टिरदैर्मथितानांभग्नानांउवींरुहाणांवृक्षाणांरवैःशब्दैर्निमित्तैनश्री
पतिं हरिंनन्वेगतेकं स्तंधरस्यपर्वतस्याद्धतीधारकोसिइतिसर्वजगतिप्रतीतः प्रसिद्धः ननुगोवर्द्धनोद्धा
रणादितिभावः ततर्हिकिंकिमर्थंप्रतिभरंप्रतिभारवंतेमांअधः प्रापयिषुः प्रापयितुमिच्छुः असिप्रापयितेः सन्नंता
दुप्रत्ययः इत्युरुपालब्धेवउपालंभोक्तेवकृतवानित्यर्थः अत्रकुष्टादिवस्तुत्प्रेक्षाउपाउपूर्वल्लिभेलुङ्गा
कारउपदेशोउदात्तोदिट्प्रतिषेधः तथस्तयोर्धोधइतिटकारथकारः घितिनेतिसिचोवकारस्यलोपः ॥श्रि
खरिणीवृत्तं ॥ रसैः रुद्रैश्छिन्नायमनसभलागेशिखरिणीतिलक्षणात् ॥६९॥ ॥ इतिश्रीपदवाक्यप्रमाणपारा
वारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितेमाघव्याख्यानेसर्वंकषाख्येपंचमः सर्गः ॥५॥ ॥ अथेति ॥
अथकेतुवर्णनप्रस्तौति ॥ अथसेनानिवेशानंतरंगिरौरैवतकेरिरंसुरंतुमिच्छुरमेनसनेतादुप्रत्ययः एतेनतुवर्णनप्रव
तेः प्रभुरमितवत्तिलानपूर्वकंसमुक्तं सतांसाधूनांविपदामंतकरोतीतिविपदंतकृतक्विपतुमागमः तविपदंतकृतंसेव्य
मितिभावः अमुहरिंनिषेवितुंस्यतरूनस्यनियतवृक्षाननतिक्रम्ययथास्यंतरुपदार्थेव्ययीभावः यथास्वंतरु

प्रिंश्च मंगलं चिक्कनिंदती सर्पाः धिक्कु निर्भर्त्सनं निंदयोरित्यमरः धिगुपर्यादिषु त्रिष्विति द्वितीया अतो मारुद इत्यर्थः
॥१७॥ सजतीति॥ प्रियतया इष्टतया अधरपंक्तिभिरनवद्यैस्त्रिभिः प्रेमपशंतिभया न्ययादेपीतिभावः बांधवे त्वयि विषये
गदितावुच्चारिताः कथंवत सौ बाला विरहवेदनया अचिरादसून्प्राणान् सजति वर्तमानसामीप्ये लट् इति
वं विधा गिरः उक्ताः हे सखि विगतयत्यासं यया सा ताः विवितचा अनुताः वितथैवन्नितेवत्व इत्यमरः चतुर्थी हे विशेष लिं
गता बाह्मणादिकृत्स्यः ततो नञ् समासः अवितथाः सत्याः मा वि[illegible]तथाः मा कृथाः ख्याति क्वाकेनमावख्याह इत्यर्थः वौ
पूर्वी तनोतेर्लुङि थास् तनादिभ्यस्तथासोरिति विभाषा सिचो लुक् अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः ना
माङ्योगे इत्यडागमप्रतिषेधः ॥१८॥ नेति॥ किंच असौ ते प्रणयी दूरगतो दूरस्थोपि महेव सन्तो सवं महउद्भव उत्सव
इत्यमरः नातिवर्तते नातिक्रामति इति वंधुतया वंधुसमूहेन ग्रामजनवंधुजनसहायेभ्यस्तल्लितितल्प्रत्ययः उदितैः उ
त्तैः वदेकमेणिताः आतैः ससवल्लवैः संदेतच्छमतेत्समृगमूर्तिस्त्रिषु तद्धिदित्यर्थः वहिः प्राणयिनः तदैवदैवादागत
स्य स्वरकंटगतशंकुनिशस्यश्रुवाशमुप्रदर्शनं इति चौरादिकाल्ल्युटपि लाद्भस्यः ल्पपिलघु पूर्वादित्यपादेशः वधू
अमृतैः सुधाभिरिव निर्वृतो निर्ववारवातेर्लिट् निर्वाणं निर्वृतिः सुखं ॥१९॥ मधुरयेति॥ मधुरया मनोहरया मधु
नावसंतेन वोधिताः विकसिता माधव्यः पुष्पिताः सूपचर्यंते तासां माधवीनां अतिमुक्तलतानां अतिमुक्तपुंड्र
कस्याह्वासंती माधवीलतेत्यमरः मधुसम्भ्यामकरंदसंपदा समर्पितमेधया संवर्द्धितप्रतिभया अतएव उन्मदया
तास्तुन्मदो मदकरः पञ्चाद्यच्तं ध्वनिं विभ्रती उन्मदध्वनिमत्तया तद्भूता मधुकरांगनया मुहुर्निर्मिता स्वर
लक्षणया स्वरनादेयया तथेत्यर्थः अप्यवाधाद्वा वर्णात्मक एव व्यंजकविशेषाभावादस्फुट इति मततमात्रिस उक्तः
सर्वपथिनाः केवयइति उज्जगे उच्चैर्गीता गायतेरविवक्षितकर्मकाद्भावे लट् गंधवे वम्पराहिस्मसमतात्पट्गुंफल इति

॥२०॥ [illegible]

सर्गः

अरुणेति॥ अरुणितान्यरुणीकृतानि अखिलानि शैलवनानि यया सा मुहुः पथिकान् अध्वगान् विरहिणः अप
रितापिनः संतापवतो विदधती उच्चैरेवो अकेरुद्धता अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेरिसक च प्रत्ययः विकच
विकसिताया किंशुकसंहतिः पलाशकुसुमराशिः सा दव हव्यभुजः श्रियं दावाग्निशोभां दुदुवे हत निदर्शनालंका
रः॥ इति वसंतवर्णनम् ॥२१॥ अथ ग्रीष्मवर्णनमारभते॥ रवीत्यादि यत्र शुचौ शिशिरीरजसां रच्यः क्वा तयः रवितुरंग तनू
रुहतुल्यतां स्वयाश्वरोमसावर्ण्यं विदधति हरिवर्णं भवंतीत्यर्थः अथ सो शुचिर्ग्रीष्मः शुचिः शुक्रेनुपहते शृंगारे[illegible]टयो
स्तथा ग्रीष्मे हुतवहेपि स्यादिति विश्वः नवमल्लिकाः पुष्पे जातीप्रभृतयः स्त्रीलिंगा इत्यमरः पुष्पमूलेषु वहुलमिति
लुपितिव हुलग्रहणात् लुप् लपियुक्तवद्व्यक्तिवचने न भवतः चिराच्चिरात्स्यापि नीसौ रभसेपव्यासां ताः स्थिरगंधा
इत्यर्थः विघनं कुर्वन्ननुपययौ प्राप ॥२२॥ दलितेति॥ पाटलया अवयवाः पाटलाः फले लुक् प्रकरणेषु मूलेषु वहुलमितिव
हुलग्रहणाद्दलुक् तेच ते कुमलाश्च दलिता विभिन्नाः कोमलाः पाटलकुमलाः पेन तस्मिन्निजवधूनां श्वसिते निश्वासे अ
नुविधते अनुकरोतीति तयोक्तास्तादृशी इत्यर्थः उन्मदाः भ्रमता अलयो यस्मिन् उन्मदभ्रमदलौ मरुति ग्रीष्मानिले वातिव हु
तिसति वातेर्लट् शत्रादेशः विलासिनिर्वलसनशीलैः कामिभिः वौ केवलशकस्य अभइति घिनुण्प्रत्ययः मदेन चापलैः
ल्पमुपाददे मतेर्जातमित्यर्थः ॥२३॥ निरधरिरइति॥ वरोरुभिः स्त्रीभिः तत्क्षणस्नपनेन सद्यः सेकेन वारि तुषारभृता जलल
सीकरधारिणा इत्यर्थः तुषारो हिमसीकराविति शाश्वतः स्तनाः दयितोरसि निरधरि निहिताः तेषां शीतापसांतये स्त्राना
र्द्रेण वालिलिंगुरित्यर्थः किंच करेणुर्भवाणिनासरसस्रार्द्रयंदनैरेणुः घटघटन्चंदनपंकस्य विवकरे विकीर्णः करोते
कर्मणि लिट् ऋदुपधत ताम्यितिगुणः करेणुकरोरिभिरिति पाठस्तु ऊरूत्तरपादादोहस्य उप्रसंगात्स्थेयः ॥२४॥ अथ वर्षाव
र्षावरणमाह॥ स्फुरदिति॥ सा दिशः स्फुरती अधीरे चंचले तडितो नयनेइव तडिन्नयने यस्याः सा अगलिता स्रारतार उरूपयोधरा

सं०क०

६४

मध्याय स्यां सा अन्यच्च ऊरू च पयोधरौ च ऊरूपयोधरं प्राण्यंगत्वात् द्वंद्वैकवद्भावः तदागलितेन पतितं यस्यां सा ज सं०क०
लधरावलिर्मेघपंक्तिः अथ च जलधरावले मेघवपयोधरान्तौ च आवयवावयवविभावात् पृथक् निर्देशः अप्रतिपालितस्व
समया अनपेक्षितनिजवेला सती एकत्र यौगपद्यादन्यत्र धैर्याच्चेति भावः जगतीधरैरेव तक्रमूर्द्धधर प्रियमिव सम
यान् समागच्छन्त्या तेर्लक्ष्ययोर्जगतीशब्दयोः पर्यायत्वे न धरशब्देन षष्ठीसमासः अथ च विशेषणमहिम्ना जलध
रावलौ नायिकात्वप्रतीतेः समासोक्तिः सति प्रियमिवे सुपन मांग नसंकीर्यते ॥२५॥ गजेति॥ नभसि श्रावणमासे नभः
श्रावणिकश्च सइ समरः अथ वरेण्यौ मिलितगजकदंबकमिव मेचकश्यामलं श्यामं कालश्यामलमेचका इत्यमरः उच्चैरेवो च्चह
कैरुन्नतं नवाम्बुदवीक्ष्यांगनाएकः एकायनः रसो रागो यस्य तमेकरसं रसांतति रसितं तं रसमित्यर्थः केवलं लभं प्रिय
रहः एकांतेन चकमेनकामयते स्म तथा नामिससार च सर्ववल्लभं सर्वापितत् दर्शनाच्चकमे अभिससार चेति नवाम्बुदस्यो
द्दीपकत्वातिशयोक्तिः इतकामनापूर्वत्वादीति सरणस्य तत्कार्य क्रमुवलीय सत्स्यायेनयमकवशाया तक्रमवापेनयोजन
नान्याय्येवा ॥२६॥ अनुययाविति॥ ध्वनुर्वलयस्पर्धते द्व्यापवलयस्पपयो मुत्ये मयस्य सर्वधीशवलस्यभावः शवलि
मा विच्छिवितां अंशवोनिजनीलभासाय स्य ततयोः केशवाद्धिभवति कप्रसय चलिमान मुखेव ल्पसुराहे कारस्य हरवे
एरनुययौ अनुचकार तद्धर्मा विस्पर्थः उपमालंकारः ॥२७॥ द्रुतेति॥ द्रुतसमीरणशीघ्रमारुतेन चलैर्विरिदैः क्षणं लक्षिता
सा व्यवहिता च क्षणं लक्षिताव्यवहिता क्षणिका विर्भावतिरोधानेत्यर्थः स्नाता तुलिसवत् पूर्वकाले केणादिना समासः अचिरं रोचि
र्यस्याः सा अचिररोचिर्विद्युत् द्रुतसमीरचरैर्विटपैः शाखाभिः लक्षितक्षण लक्षितव्यवहिताक्षण लक्षिताव्यवहितानवतमाल
त्रिमस्य नवतमालवत्सदृशस्य तद्वन्नीलस्येत्यर्थः । त्रिसमासः । नभस्तरुरिव तस्य नभस्तरोर्मंजरीगुच्छ इवाराजत इत्युपमाले
कारः ॥ अत्र नभस्तरोः नभस्तरोरपि व्याख्याने तरुशब्दस्य व्याघ्रादिव दृष्टार्थगोचरतास्ते तमालशब्देन विशेषयायिकेनोत
नीतसमन्यंतपोनरू त्यमिति वल्लभः तमालशब्दस्य द्रुनीलादिवन्नोल्पमात्रोपमानत्वात्तरुशब्दस्य स्वार्थप्रच तेहपि नपोनरु

मद्भादिभ्य इतिमतिज्ञाविविधानानावर्णः उपलाभणयोययोस्तयोः कुंडलयोर्द्युतिविताने केन कांतिपुंजेन संवलिता ॥ ६४

उदरश्रियाम ध्यशोभया उपलक्षितात् अंगनात् अलिभयादिव रभसा तत्सृजे आलिलिंग वस्तुतः स्तुरागादेवेति भावः स्वज
परिष्वंग इति धातोः कर्तरि लिट् लक्ष्मं नाथ मध्यस्थामध्योत्ये नार्यकामता ॥ २३॥ वदनेति॥ वदनस्य सौरभे सौगंध्ये
लोभेन परिभ्रमता भ्रमरेण हेतुना यः संभ्रमे स्तेन संभ्रतशोभया संपादितांदृक् क्रिया चलितया अलिसंभ्रमा क्षयितया अ
तरुवालके रलकपातेलोलदृशा वंचलाक्ष्या अन्यया स्त्रीतरेण केलामेखला या कलकलः कोलाहलो विदधे
विहितः अलिभयाद्पसरत्या कांची गुणस्य निरंजनीत्यर्थः एतेन चकितमुक्ते चकितभयसंभ्रमः अनुप्रासयक
रा तद्रूपां परस्तोक्षरत्रया कृतिलक्षणयोः स्थितहा सजातीययोः स संश्लिष्टः ॥ १४॥ अजगणन्निति॥ याः कुकुरस्त्रियो यादर
निरर्थः अभिमानिनीनां भावभिमानिता तयाल तलो गुणवचनस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः नाजगणयन्न गणयंति स्म गणे
श्चौरादिकात् णौ चङि ईं चङि ईं च गण इत्यभ्यासस्य पाक्षिकमित्वं ताः कुकुरस्त्रियो मधौ वसंते सति वर्तमाने मधुश्रे
त्रे वसंते चेति विश्वः मदनव्यथया विधूरिताः विह्वलिताः सत्यः धुरि अग्रे प्रभवन्त्य वर्तत स्वयमेव पुरः प्रवृत्ता इत्यर्थः ॥ १५
कुसुमेति॥ गतभर्तृकाः वियोगिन्यः नष्टतश्चेति किं पश्य पराः काश्चिदंगनाः कुसुमकार्मुकस्य कामस्य कार्मुकसंहितैर्द्रु
तैर्जवनैः शिलीमुखैः शरैः स्वं दृष्टं विग्रहाः पाटितशरीराः सत्यो मरणमपि प्रतिपेदिरे मुहुः पुनः पुनर्मुमूर्छुरिति किमुतवा
सु भावो अर्थः शब्दार्थेन यो हस्व इति हृस्वः दीर्घोत्तरपदः च रुद्री हिंस्र अन्यथा गुणः स्यात् रुरुदिषा रोदने च्छा अनुमो च
नमित्यर्थः रुदेः सनेताद्दुप्रसये तपूते तववदना सुरुहस्त्रियोऽलंकरणाय ससंरम्याणो विह्वलतरविक्रियें तनोतीतिमा
वः गम्यमानक्रियापेक्षया च तुर्थीत दपि तथापिसप्रतिमं पौर्वसंतेसंनिहिते सन्निहिता त्सवे सति अप्रभुणाधिगमभा

सं०७०
६५

सं०६

अधिकरणे इति गमेठ प्रसये टिलोपः ननक्कि रेचक्तिरं इत्यर्थः ॥ नञ्ञोप्रकृतमर्थं गमयतः ॥३३॥ द्विरदेति ॥ द्विरददंतवलक्षस्य गजदंतधव-
लेव लक्षो धवलो ऽर्जुन इत्यमरः । भंगो मग इव भंगः मगः तस्य छविः सा स्फुरिता यस्मिन् तत् तथोक्तं । केतक्याः पुष्पं केतकं पुष्पमूलेषु च लु-
लपि सप्राणलुकि नावृद्धिः । लुकतद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक् । घनपत्रौ च विपरीत्यानि विरुमेच संघोपदधानेन द्विचेत
स्त्वात् च्युतं कुशशिरं स्वस्तुस्य मागंशशिरं चुमि बालदर्पते सुत्प्रेक्षा ॥३४॥ दलितेति ॥ दलितमौक्तिकानां निष्पिष्टमुक्ताफलानां
चूर्णमिव विपांडवो ऽतिशुभ्राः स्फुरिता ये निर्झरास्तेषां शीकरास्तत्रासाः पूर्वयावत्क्वः कुरजपुष्पपरागकुराकादधिरेणुचितं यनांदधि
चूर्णानुकारं विदधिरे च क्रिरे तद् दृष्टुरित्यर्थः पुरस्तोपमाद्यानुप्रासितो यमुपमेति संकरः ३५ नवेति नवपपः करावन्नवे
दर्विदुवत्कोमलानां जातिकुसुमानां मालतीपुष्पाणां संततीषु संततसंगिभिः निरंतरासक्तैः सुमना मालती जातिरित्यमरः अत एव
प्रचलितो द्विभिः परागभूषणात् संचरन्त्यस्य वकत्येरिवसुत्प्रेक्षा । अलिभिः भ्रमाद् जौभरास्य रागपुंजात कांतः भुवरजो भरजे
परिपांडिमाधवलिमान्त्रादे दस्वी कृतः ॥३६॥ निजरजेति ॥ प्रियवियुतवधूजनस्य चेतसां कर्मणि षष्ठी अनवनीनरक्षणीकिं तु हेते
सर्थः अतएव कर्तरि लुङ् । नवनीपवनावलिः नवकदंबकाननपंक्तिः ध्वतापटोपमापटकल्पवारिमुचोमेघायाभिस्तामेघप
टाध्वताइत्यर्थः तासां दिशां निजरजः स्वपरागं पटवासं पिष्टातामिस्सुत्प्रेक्षापि स्यातः पटवासकइत्यमरः अवभिरदक्षिपतसवी
वचदितिभावः ॥३७॥ प्रणयकोपेति ॥ प्रणयकोपभृतः अतएवपराङ्मुखाविमुखापि । स्वांगाचोपसर्जनाद संयोगोपधादितिविकल्पादनीका
रः सपदि वारिधराणां मेघानां गर्जितेभ्यो भीरवो भीतास्त्रिय इति शेषः । अनेनतरं गर्भिंगताकर्णोन्नीत रमेव प्रणयिनः प्रियान्परिरब्धुमालिंग
ितुं चलितास्ते चलितरि चित्तानि व लिरिति कृतानि मध्यमान्यवलग्नानि यासां ताः सहसा नवलिरे विहते । वलते वकाराद
स्वान्नरसदेर्घवादिनादिगुणमिते वाभ्यासलोपप्रतिषेधः ॥३८॥ विगतेति ॥ पयोदेन भस्थतिमेघ मोरुतेवातिव हतितस ति । वातेतर्थ
टः शाखेदृशः विगतरागगुणोपि विरक्तोपि कोननरोजलति संबेधपिचलेऽवेसर्थः ऋवमालिमिकं गुकेसरं आशान्त तमससंनभवति
सनन्तेतस्मिन्ननन्तेसहवन्नेमभिहितेसति नवपल्लवैर्नन्तेरवन्हः कृतमिवे सुत्प्रेक्षा नसेतभावे लिङ् ॥३९॥

६५

अरमयन्निति ॥ अथानिरव्युतः विद्युतो भयात् किलभयादिगन्ततया किं तु रागादेवेतिभावः । किलेसलीकेभवनाद्रुमणरहादपयांतुवि
र्गं तु मनिद्रुवः । भयव्याजात् तथैवस्थिता इतिभावः । विद्युरित्युत्प्रसयांतो निपातः । मन्मथेनमंदरमलसंभावरतिमन्मथमंदरभाविषणः
कामपरवशा इत्यर्थः । तरुणिगणस्ते प्रकृतयद्धवएवनरैर्दूराः तेषां गणमरमयन्नरमयंतिस्म । अन्तसयेनरागनिगूहनेनाली लकालंकारः
मीलनेवस्तुनोयवचस्वत्तरनिगूहनेनमिति लक्षणात् सोप्यागंतुकेनभयेनसहजरागतिरोधानादागंतुकेनसहजतिरोधानरूप
॥४०॥ अथशरद्गुणानारभते ॥ दधतमिति ॥ रथाववयवायुधोऽस्यास्त्वायुधोहरिरंतरितातिमदीधितिं तिरोहितोस्मांशुं तथाखगकु
लायपक्षिसंपदाकुलायेषुनीडेषुनिलीयतइतिकुलायनिलायिनः । कुलायोनीडमस्त्रीयामित्यमरः तेषांभावस्तातांदधतंप्रयध्वेर
तंपक्षिसंचारंप्रतिवध्नतमित्यर्थः । नाभ्यस्ताच्छतुरितिनुम्प्रतिषेधः । निशम्यमितिकर्मणिषष्ठीः अबोधकृतमनज्ञानकारणमेघाख्य
एनसूत्र्यादिविवेकेलुप्तमित्यर्थः । जलदकालंप्रावृट्कालमपरस्याप्रकारांतरेणप्राप्तमेघोदयोपाधिनाप्रावृट्व्यवहा
रभारंतमेवकालंमेघासद्योपाधिनाप्रारत्संज्ञयोपलेपइत्यर्थः । कालोह्येकएवतस्मिन्ननेकोपाधिसंबंधान्नानात्वेनोपच
र्यतइतितद्विधः ॥४१॥ सहति ॥ अघानांनाशकंनिवर्तनेकिर्तनेयस्यसोघनाशनकीर्तनःसहरिविकच्यानितुमला
न्यवनरुर्यस्यांसाः । अघपुष्पगलत्संसमानंच्यहसनंतस्योपमासाद्दृश्यंतस्याक्षमायोग्याघनामेघायस्यास्तां अतए
वक्षितोभत्तीकगतामुत्संगगतादयितामिवस्थितामित्युत्प्रेक्षाशरदमैक्षत ॥४२॥ जगतीति ॥ अशीतकरःउष्णांशुः
करैःस्वांशुभिःजगतिलोकेनिशायांभवंनैशंनिशाप्रदोषाभ्यांचेतिविकल्पादणप्रत्ययः । तमस्तिमिरंआदद्रुवतद्रवयति
स्मनिरस्तवानित्यर्थः । दगतौ ऐभ्यउपधाहस्वेसन्भावः । सुवतिस्रुणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनांचेतिअ
भ्यासस्यविकल्पादित्वं । वियसाकाशेचारिदवंदमयंमेघवृंदं मयंरूपेस्यैरूपार्थमयटतंमन्त्रादिद्रुवत् । जलजशशि
पुनैर्द्वैवनैर्द्विनिमीलितंतद्वत्तमःतददिद्रुवत्तातत्पाहि । महतांमहात्मनांअरयःशत्रवःकोकदानहतापुनाकिंतु
सर्वत्रहंताभवंतीत्यर्थः । द्वितीयनिषेधेप्राप्तितस्यप्रकृतार्थस्यहननस्यतृतीयनिषेधःपुनःकेतिशंकितशद्धसा

सं०का०
६६

मर्थ्यास्त्र कृतार्थपर्यवसानं चैवधर्म्येण सामान्याद्विशेषस्य समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः॥४३॥ समयइति। समयः
कालएव शरीरिणां बलाबलं बलाबले विप्रतिषिद्धं च्यानाधिकरणवाचीतिविकल्पाद्द्वंद्वकवद्भावः। करोतीति प्रणि
गदंतः प्रतिपादयंत इवेत्युत्प्रेक्षा। नगदनदेत्सादिना णत्वं। शरदि हंसरवाः परुषीकृतस्वराः निष्ठुरीकृतनादाम
यूरायस्मिन्कर्मणि तत्परुषीकृतस्वरमयूरं यथा तथा रमणीयतामस्युः प्रापुः। अयतेर्लिटि लङ्शाकटायनस्यैवे
ति सर्जुसो देशः। उस्यपदांताद्दितिपररूपतो संहितायास्त्रलोपोग्रे। शरत्प्राप्ता हंसमयूरयोर्जितमाधुर्यमाधुर्य
विपर्ययदर्शनात्कालएव प्राणिनां बलाबलदानमिति व्यक्तमभूदित्यर्थः॥४४॥ तनुरुहाणीति। पुरोग्रे धवलपक्ष
विहंगमा हंसपक्षिणः। हंसास्तु स्पेतगरुतइत्यमरः। तेषां कूजितैर्विजितध्वनेः शिखंडिनो मयूरस्य तनोरुहाणि रु
हाणि तनुरुहाणि रुहाणि तनुरुहाणि बर्हाणि। इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः। अक्षमया हंसकूजितेर्ष्यया व्रज
गलुः गलंतिस्म। कालप्रयुक्तस्य बर्हपतनस्याक्षमाहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यत इति गुणहेतूत्प्रेक्षा। युक्तं चैतदित्याह अ
भिभवः प्रतिभवः सुदुस्सहो ऽस्य ह्यापि पराजयदुःखितस्यागसादायुज्यत इति भावः। कारणेन समर्थनरूपोऽर्था
तरंन्यासः। सच समर्थास्त्रेप्रष्यासंकीर्यते॥४५॥ अनुवनमिति। अनुवनं प्रतिवनं चटुलो राजो यस्याः सा जयाउद्गु
ध्वजयेत्यमरः। पुष्पजातिप्रभृति वाग्रस्तलिंगता सैवाधरस्तेन च्यासण रम्या वनराजिरेव नववधूस्तस्यां मुखप्रागमवः सएव मुखे
वकमिति श्लिष्टरूपकं तस्मिन्रुचिराणमीक्षणानां निभ्रमरवद्विभ्रमः शोभायस्यास्तादिके चवाणदलावलयो नील
सिंटीपत्रं पंतायः। वाला श्लिनी लक्षिदियां चेति वैजयंती अधिके रुचिरे स्फुरुभिरे। उपमारूपयोः संकरः॥४६॥
कनकेति। कनकखंडाः स्वर्णखंडा इव पिसंगानि दलानि येषां तैः सहरजसा रजसमित्यनुरादिना साकल्यार्थेऽव्ययीभावः।
समासांतनिपातः बहुव्रीहिलक्षणो जाते सरजसससरजस्का इत्यर्थः अतएव नसरजसेसरसइत्यव्ययीभावइतिवामनः
अथवा महाकविप्रयोगप्रामाण्यादव्ययीभावदर्शने प्राप्ति

सं०६
६६

पटलमिति। पथिकांगना काचित्प्रोषितभर्तृका अतएव सपदि जीवितसंशयं मरणं एष्यति निश्चितमरणेत्यर्थः। आधिच्छेद्यो
नैमितिविकल्पोनुमभावः। अतएव सनयनांबोः सबाष्पस्य सखीजनेन संभ्रमात्संक्षोभात्तद्विधुरवेपुः संभ्रमदर्शनाद्धि कलव
धुजनासती अंबुमुच्यां पटले अवपुरं अशोभंते सदेत्यसशोषमितियावत्प्रेक्षते ईक्षते लेट पाघ्राध्मेति वृद्धिः इह विरहवे
दनाक्षमायाः नायिकाया मरणसाधनमेघपटलावेक्षणवर्णनात्तद्योगलक्षणमरणावस्था कासाहित्यविधा तदुक्त्वो
गास्तच्चेसाहुः। दृङ्मनसंगसंकल्पा जागरः कृशतारतिः ह्रीत्यागोन्मादमूर्छांता इत्यनंगदशादशावस्थासंग्रहः। अत्रा
प्येकस्मादक्षरावृत्त्यात्रिपदाप्युपरतोक्षपैरेत्रयावृत्तिलक्षणयमकेन संसृष्टिर्द्रष्टव्या॥२८॥ प्रवसइति। कंदलीभूक
दलीः द्रोणपर्णी स्निग्धकंदा कंदली भूकदलपीति शाश्वतः। तस्याः पुष्पाणि कंदलानि फलेलुगित्यालुक् विदला
नां विकस्वराणां कंदलानां कंपनेनाधूननेन लालितः उपस्कृतः मनस्विनीतस्य मेनसां नमनेन नमयिता मानिनीमान
भंजनइत्यर्थः। कर्तरिलुट्। घनमारुतो मेघवायुर्यानानि नमयतिस्म प्रवसतः प्रोषितान् सुतरामुद्वेकंपयत उद्वेजितवान्म
नस्विनीमानमर्दकस्य वननमनं प्रोषितकंपनं चाहीयादिति भावः॥३०॥ जलदेति। निजया आत्मीयया स्वनसंपदा कृतः सं
मार्जनस्य मार्जनास्य संस्कारसहकृतमर्दलमृदंगस्य ध्वनेर्जयो ययासा तथोक्ता मार्जना मामर्दलानां ध्वस्यर्थपस्य मंदितानि
नपुष्करलेपने जलदपंक्तिरुन्मादमुत्कटमदं कलविलापि मधुरालापि कलापिकदंबकं मयूरवृंदं मनतयत॥३१॥ नवेति
नवकंदवरजोभिररुणितेमरुणीकृते अंबरमाकाशं येस्तैः शिलीध्राणां कंदलीकुसुमानां यः सुगंधः स एषामस्तीति शिलीध्र
सुगंधिनः तैर्गंधस्य इतेदंता तत्स्तहणादरात्सर्वदधनिसादिवत्कर्मधारयादपिन प्रत्ययः अयमेव च। कंदल्यां च शिलीध्रस्यादि
शफ्फर्णे। वनवायुभिः पुरस्थिविषये अधिपुरस्थिविमसार्थेऽव्ययीभावः रागवतां कामिनां मनसि नवनवानवप्रकाराप्रकारगुणत्वनस्येति
द्विभावः। कर्मधारयद्भावात्सुपोलुक् अनुरागिता अदधे अनुरागमुत्पादितइत्यर्थः॥३२॥ शमितेति। अंबुमुचो मेघाः प्रविरलैरंभसांप्र
थमबिंदुभिः शमिततापमर्मपोष्ममहीरजोनिरस्तं पूलिकेनतु पंकिलमिति भावः। सुगंधिकसेतूस्मात्सेकादुद्भूतसौरभं इत्यर्थः तत्के
तलांगधर्मस्थले। अचलानां गणं रैवतकागणां। अंगणे चेतराजिरइत्यमरः। सुखेनगच्छत्यस्मिन्निति सुगंसुखसंचारं इत्यर्थः। सुदुरो

सं०कृ० ६७

सं०६

तविरतसस्पाजिपत्से उपसर्जनह्रस्वः। मध्वग्रे मगसमूहेनाध्वं द्रूयतन तारुयत्सिद्धं साधनप्रयोगादिति भावः। अत्र चंद्रउप
साध्यमध्वनिवारणोक्तता लीयन्यायेन सुखार्थस्यकल्पनालकल्पना त्समादितुकारः। कारणान्तरयोगात्का
र्यसुकरत्वं समाधिरिति सूत्रे॥४९॥ कृतेति॥ अयुजोघिपमेघदावेषा तेअयुक्छदाः सप्तपर्णास्तेषांगुच्छैः सावकैः
सुगंधयः शोभनगंधाः गजमदगंधिन इति भावः। आलिभिर्भृंगैरत्तलाविलत्तागाजिरौअलिभिर्गीयमानीइ
त्यर्थःसततेगच्छतीति सततगाः सदागतयो वायवो इतिपावत् कृतमदं जनितमदं अतएवाकुलीकृतजगत्र
ये ऊर्जो कार्तिकः बाहुलोर्जौ कार्तिकिरत्समरः सएवमतंगज इति रूपकं तन्निगदतइव अयमागच्छतीत्यादिनिवेद
यतइव ववृः वातिस्म। मत्तमातंगागमने ध्यवेविधवप्युवहनसंभवादियमुत्प्रेक्षारूपकांगमस्याः॥५०॥ विगत
तेति॥ शरदीयदवोमाद्वाः पद्दशच्छेरघुशच्छेदतदपयालेष्टणादजनपदशच्छनामतश्चजे ह्यावहुला। समवादि
ति। क्वचिद्दिगतवारिधराववरणानिवर्तमेवरणाअतएवोल्लसिता कोशादुत्कृतासिर्लतेवासिता तद्वदसिताश्यामाद्द
सुपमाक्वचित्तु नीरदनीमेघवतीशुभ्राभ्रपटलच्छन्नाइत्यर्थः अतएवैरंगजाजिनेनेराववत्ताचर्मतद्वत्केचुकं कूर्पासके
यासांतादवस्थितादिसुत्प्रेक्षादिशोदद्दशुः उक्तालंकारयोः संसृष्टिः॥५१॥ विलुलितामिति॥ शरदेवांगनाशरदंगनेति
रूपकं अनिलैर्विलुलितां विक्षेपितां नवसरोरुहकेसरसंभवां धूलिंपरागं परितःसर्वतस्तस्याः सारिच्छिकीर्षयाद्धा
तेःसनंतात्स्त्रीयांप्रत्ययेरटापूहरिवधूर्विकरितुं विक्षेप्तुमिवतुमर्थेतुलाक्रियायांक्रियार्थायामिति तुमन्प्रत्ययः। मृतइ
च्छतोरितीकारः उदक्षिप्तप्रेरिता वतीरूपकाजीवितेयमुत्प्रेक्षा किरतिरयंकौर्यमाणकर्मप्रथारजः किरतिमारुतश्च
विकिरणकोन्यकर्मायथात्रेवेतिविवेकः॥५२॥ हरितेति॥ अभितामन्नमर्सीअरुणमुखंगात्रेत्यादिनाविकल्पात्

मरकतैः सुरत्नैः छदविततातहरिप्रियार्थमाकाशेवितता हरितानां हरिद्वर्णानांपत्राणां विकारो हरितपत्रमयी। टिड्ढा
णञित्यादिनाङीप्। तथा अत्र वहद्भः गृथितमनोरमाः पल्लवाः यस्यांसातात्रगिवोत्प्रेक्षा। मधुरिपोः कृष्णस्य मु
दं वितताना॥५३॥ स्मितेति॥ स्मितानि विकसितानि सरोरुहाण्यत्र वने जातायेषु तानिसरोजलानियस्यांतां तथा
तेअतिसितांमाधवलपक्षायेविहंगाहंसास्तै हंसैस्तीववविस्मयमानेवस्थिताक्षोर्यस्यांतांतथोक्तांशरेस्दृए
विशेषैर्दतुरात्पुन्नाताद्दंतानिहासात्मकाशदशनानीतियावत्दंतरुन्नतरुराजिसु केन्यप्रत्ययोमहौ
यः तानिदिङ्मुखानियस्यांशरदंतुरदिङ्मुखांशरदं सर्वतोमुदितामिवाकलयत् सर्वत्रनेत्रविकासादिलिंगैर्दृष्टा
वाम मित्यर्थः अत्रसरोजहंसशरेषु नेत्रहासदशनत्वरोपनेरूपकालंकारः तद्दृष्टात्त्रतीयमानांगमाभेदार्धवसी
याद्धरदि मुदितत्वोत्प्रेक्षेतिसंकरः॥५४॥ अपोहेमितवर्त्मनाजपतीति॥ गजपतिप्रमाणमासांताजपतिद्वय
स्यामहागजप्रमाणाः प्रमाणेद्वयसज्दघ्नञ्मात्रच इति प्रमाणार्थेद्वयसच्प्रत्ययः टिड्ढाणञित्यादिनाङीप्॥ ताअ
पिसरितस्तुहिनहिमीकुर्वन्नात्तनोतीति एवंतात्लञ् शङ्क्वादयः हेमंतोभवोहेमनः सर्वत्राणतलोपश्चेतिहेमं
तशब्दाद्धकोअण्प्रत्ययः तकारलोपश्च एवतांविंदूनां पतिर्वायुः एवतिविंदुष्वता इत्यमरः। अध्वानंगच्छं
ध्वगाः पथिकाः अताश्चेताध्वदूरया नरसर्वांतं तेषुकः। तद्योषितां प्रोषितभर्तृकाणां दशामातनुतापकरं
तां महासंतापकारिणीं सलिलसंततिं अतनुत। उदकमज्जनाद्यामासस्यर्थः हेमंतमारुतोविरहदुःसहोजनी
तिभावः॥५५॥ सर्वदावियोगिनामुद्दीपकस्यापिवायोः हेमंतेवैशिष्ट्यमाचष्टे॥ इदमिति॥ अनिलोवायुरन्यस्मि
न्कालेअनन्यद्वामीषादविशेषर्थः। सर्वेकाल्यहादिनादांप्रत्ययः वियोगिनोविप्रयुक्तान्गरतिवृत्यादिनाअलि
कर्तुः कर्मत्वंवरतनोर्वरतनुमिसर्थः अधिगर्थहादिनाकर्मणि शेषषष्ठीस्मरयतीतियत्स्मरतेराध्यानेमित्यादि

ती

सं०क०
६८

इदं स्मारकं त्वमपि मत्स्वं तन्मयुक्तमेव सहकारिविरहादिति भावः। अहो सततं किंचित्करत्वाद्विस्मयः। हेमन्ते तु हेमन्त
मध्यस्य संभवादित्याह। स तुहिनस्तु तुहिनसहितस्तस्य यो वनाद्यो वनयुक्ताः। अत एव सो श्रमणः सोष्णोऽपयोधराः
कुम्भाः तेस्मता येस्मात् स स्तानयौवनसोष्मपयोधरान् वियोगिनो विमुक्तान्। तन्मायुक्तं वा लौसितमपि कर्मत्वं किं हिन
स्तु विहेतुवा संभावनायां लोट्। हेमन्तस त्वकारात् कुन्नो धीमकसाध्यदुःखोत्पादनसमर्थ्यान्ति योगिमारकत्वमपि सेना
ञ ध्येत नीपवादेतु तादृक् सहकारिविरहात् स्मारकत्वमपि न युक्तमित्यर्थः। अमारके मारकसंबन्धेऽतिशयोक्तिः। भेदः २
रहस्य कविप्रौढोक्तिः सिद्धयोरभेदाध्यवसाय इति रहस्यं॥५६॥ प्रियतमेति॥ अत्र अञ्चपर्याये न सहसा अत्र हृत्
धाविभागः। अन्यत्र सहसे से सेकं पदं सर ष्णासरो घयायां स्त्रियाकर्त्रा प्रियतमेन सह हनस्थितं नपुंसके भावे क्तः साम
गना स्त्री सहसा मार्गशीर्षमासेन मार्गशीर्ष सहा मार्गः इत्यमरः कृतवेपथुः जनितकम्पा सती विरोधं जिहापुत्र प्रत्ययः
तं पूर्वमगणितमेव प्रियं हसेन सह वर्तत इति स हसा सहास्या सती। अथो हसो हास्यं च इत्यमरः॥ स्व हेमन्ते विधि वि
कल्पाद प्रत्ययः सहसा श्री पूर्व स्वरादिपाटाद व्ययं परिरभ्याश्लिष्टा स्पर्शं स्पर्शमपीत्यर्थः। अन्यथा वेरं स्यात् अत
एव सामर्थ्याधिलभ्यार्थत्वाद् पेतप्रयोगः। अन्यथापि तु नाप्त मतांगना शिथिलीकर्तुं नोत्सहते स्मेत्यर्थः। मानिनीमा
नभंजनक्षमोऽयं मास इति भावः। कलहान्तरिते यं धीरा नायिका कोपात् कान्तं पराणुद्य पश्चात्तापसमन्विते तिल
क्षणात्॥५७॥ स्पष्टमिति॥ अनावरणम् आवरणरहिता या अधरपल्लवस्य द्युतिर्वर्णो हिममारुतैः स्पष्टा मदूयत अत्र
तद्यता दूको द्वेवादिकात् कर्तरि लट्। साद्युतिः यतदो नित्यसंबन्धः सीत्कृतैः सीत्कारैः कर्तृभिः सितनमुखेन दशनर
स्मय एव परस्तेन निवसिते वा शुद्धादिते वेत्सु त्रेक्षा वसेरायाद्नार्चा त्कर्मणि क्तः स्पष्टागमः सुनिर्ववौ सुहुनि वेवां
शीता लुराश्नात इति भावः। हिमहता परवर्णान्वीणस्

सं०क० ६८

६८

मिति पक्षाश्रयणाच्च हुश्री हर्षोपि साप्युरेवं तस्या च सरजे स सरजसापाये अरणे केसरास्तैः चारुभिः प्रियैर्विधूनिता अवमानि
ता मानवशा मानिन्यस्तासां यारुषा रोषास्तासां निरसने निरासकैः अस्यतेः कर्तरि ल्युट् असनैः प्रियकरप्रसूनैः सर्जकास
नबंधूकपुष्पप्रियकजीवक इत्यमरः अत्र व्यर्थता मानिनीमाननिरासहादस्यं तीव्यसन्नानीति स्वार्थनामकलं दधेद
प्रेदध्ना ते कमलिलिट्॥४७॥ मुखेति॥ धृतो नवानपायेन ततत्पतनवो तपवाला तप ताम्रमित्यर्थः। अंभसि कमले अं
भस्येकमलं अंभोरुहं तस्य लकमलं निव सर्वं अम्लानताद्योतिनोर्थं च्याय तो मदपादलोचकोरदृशां स्त्रीणां मुखसरो
जेरुहं चं मुखारविन्दशोभामनुचकार। अनुपराभ्यां कृञ इति परस्मैपदनियमः। अत्र तानुकरणाद्धेतोः केपुमांस उत्सुकतां प्र
यस्मां मुखावलोकनकौतुकितानालभयत नालभयत। स कोच्या लभयेत त्व तत्स्मारत्कहादित्यर्थः। एतेनोत्सुकेयने वस्तुना
कार्येण कारणमप्रस्तुतकमलदर्शनोत्था मुखस्मृतिर्व्यज्यता इति वस्तुनालंकारध्वनिः। एतेन स्वयं स्त्रीमुखसदृशतयाकु
मलस्याधारेंभसि पुंस उत्सुकतामलंभेयदिति रंगराजीयव्याख्याने काकस्य कार्ष्ण्यं धवलः प्रसाद इतिवदसंगतमिति य
मेतव्या। अत्र लभेयदिति लभेर्णिजन्ताल्लट्। लभेश्चेति नुमागमः। लभेत्का त्वप्राप्य सजेनवत्गमर्थहानिरिति बुद्धीसादि
नाश्रुणि केतु कर्म तद्विकर्मतागमुपसर्जनकप्राप्यार्थहेतुवैपरीत्यामिमसुकेसितसितिम्नेसत्रा॥४८॥ विरहेति॥ इषे अ
श्वयुजमासो स्यादाश्विन इषोप्याश्वयुज इत्यमरः। कमलगोपशालिगोपस्त्री सा चासौ वधूश्च कमलगोपवधूः। स्त्रियाः
पुंवदित्यादिना पुंवद्भावः। श्रुत आकर्णितस्तया वध्वा ईरितस्यालापितस्य कोमलगीतस्य ध्वनिर्येन तेन हेतुना तदीरितको
मलगीतेक ध्वनिं श्रुतवतागतेणेन निर्निमिषविस्मयानंदाभ्यां इत्यनिमिषे। इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः। तच्छ्रवणेयय
स्यतमनिशमेव क्षणे प्रसंगतुरंगाजितघ्नसाधनेरवादेशे हासनैतादप्रसयादिति स्त्रियामुप्रत्ययः सा विरता यस्य

सं०क० ६६

णा विश्व व झावे विन्मतेता लेकू मद विका शिमि र्म दे ने विजृंभमाणै रलि नीरै वसंगी सकोसराहितकुंहतिः कुंकारा माधु
र्यो द्दीपकत्वातिशय द्योतनार्थमलिनीति स्त्रि लिंग निर्देशः शास्त्रिरा लिमः प्रिया न विपुवतीः कोपाद्धियं जानायो तेः
शत रिधा तो रुव ऽा दे ग्राः ऽगित ऋत्तिरुपि पुवती वधूः युन क्ति रितित प्रत्ययः निरमर्त्यतु स्रत जयत तद्भिः भस्यो
स्रौरादि कयोरनुदात्तत्वादात्मनेपदे स्राच वाया वत्येत नेत्येत नधर्मो नी चा होन मुत्प्रेक्षते सा चालिनी कुंकार हुं
कारो जीवितेति रूपकसंकीर्णा व्यंजकात प्रयोग कुम्पार्थः॥६८॥ उपचितेति॥ कालवश हलवानेपि परे घु प
चितेषु तेषु प्रवृद्धेषु सत्स्वसमर्थतां दौर्बल्यं व्रजन्ति हीयमाने तपसि माघमासे तपा माघ इ समरः मदगमस्तिरव
हुरस्मिर भीषुमानं सुमान् भीषु प्रग्रहे रस्मा विसमरः महत उपचितस्य हिमस्य हानिनाशं करोतीति यम हानिम
हानिकरोरा विस्तद्धेतु र्लोभ यत तृजो हि सिसादिना हेत्वर्थे ट प्रत्ययः विरूद्धगुणसमान्येन न समर्थं न रूपो चीत
रन्यासः॥६८॥ अभीति॥ स्तुभितः उद्भूतायः सैन्य परागः सेन रजः स इव विपांडुर द्युतिः शुभ्रवर्णः स्रत एव कयोलो घ्र
रजसोमुख नान्यभिषिषेणयिषु स्र भिषिषेणयितुं सेनया भियातुमिच्छुः यस्से नयाभिगमनम रोतद् भिषेणनमि
समरः सस्रावश्या दिना सनाद्यन्ता ति चि सना शंसा भिक्षुः उरिस प्रयः स्यादि व्यभ्यासेन व्याप्यासि स्यति धाहभ्या
ससकारयोः व वं स्मर मा स्व्ये त वा रव्यात वानि वसुत्प्रेक्षा प्रयुक्तिः रव्या जप्रस्यति के कि रव्यात मिया क्विति स्रे रस
दृशः स्रयं लोप्र रेज स्रयादृशस्ति रयन्ति रस्कुर्वन्तिरस्काद्वात्करोति निरपतांल्लट शत्रा दे शः एग विष्व झावे
टिलोपः उदभूत॥६९॥ शिशिरेति॥ शिशिरकालमपास्यावहायप्रीते हरतीति शीतहरस्य हरते रनुम कोदिसके स्रम
प्रत्ययोनो स्मा कमस्य कुलोपाणः कुलोफलत स्यकर वगुरणं किफलं संपाद्य तदरति शेष गयमा गक्रिया पेक्षया त्का निर्देशः उवशे

६९

वाच्यालंकार इति प्रियायत्तो स्मिनु शिशिरकाले सर्व विभक्तिकस्तसिः प्रियाः कौताः स्रस्ता रुषा निरस्त रोषाः संरोनमतः प्रस
मतानन्नमतान् स्वप्रियान् घने निविडं परिरेमिरे आलिलिङ्गुः वक्षः प्रति धीयते सुरवार्थस्य परिरंभस्य कुलो पाद्य साफल्या
र्थमुत्प्रेक्षते व्यंजकात प्रयोग कुम्पवं गाद्ध्यः॥ अधीति॥ लवंगे कौपिल वंगेभि मत्सर्ये व्ययीभावस्तु मनसां पुष्पाणां दलेषु त
ले ति प्रति तिष्ठते इति सुमनो दल तालिनः॥ तान्पूतोल्यम् भीक्ष्णोपवासिनिः॥ अभीक्ष्णिनो मधुपाः रजसा परागेणान्तिवन् प
च स्रपि के मनिलितामलीमसीः पापिन स्रकृतामनिलिता इति हेतोः पुरोषे सपदि कुंदलता माघवल्ली माघ्यं कुंदमिसम
थैरः दलता कि कि सतायस वे न विजे कुसुमे नाहसत जहास स्फुटमिसुत्प्रेक्षायां रजस्वलाङ्गतार्कामिन सेवते स्याहसं
तीति भावः कुंद कुसुमस्य धाव ल्यादुत्प्रेक्षेनोत्प्रेक्षा॥६६॥ स्रयथमप विक्रोशमपलकोत्क्रुष्टि॥ तयाकवि पूर्न द्वादप्रोमि
स्त्रो के केतुन्वर्लयत्तो विस्मतुमिर्वसंतं वर्णयति॥ अतिसुरभिरिति॥ अतिसुरभि रसेत सुगंधिः संतानकः कल्पवृक्षः पुष्प
श्रियां संपदां मत न्नुत रयामह तरत्वेन स्रत न्नुशब्दा तरणवेधात्तलप्रत्ययः स्रमाजीवा स्रेमं जीवे तुत्प्रेक्षा तथान म र सर्थः
भंजेर्थण्यावि णि त्ति विभाषा सलोपो उपधाचद्धिः विधो लेकः किंच वसंतस्यानकोचसंतानकोवसंतागम दुंदुमिरितिरू
पकतरुणं भैं परन्न तस्तरुणकोकिकौ लोरागिणां कामिनां रतेयरागवर्द्धनाय स्वनमत नुतमधुरं स्वकूजैरसर्थः॥
प्रभावतं॥ वसुयुग विरतिर्नन्नोरो प्रभेति लक्षणात्॥६७॥ नेति॥ अरमसंतमिद्धे च्छिसितेषु मधुपुमकरदेषु वासवसती र
सो रागोयस्यासा इत्थं मधुवासरसा मधुपानप्रियेत्यर्थः स्रत एवालिनी मालिः भं गस्त्रेणि युवति मानि निरासे दृष्टं कुशलं प
उद्दीपकत्वादिति भावः मधुवासरेषु वसंतदिनेषु सारं श्रेष्ठं मधुवासरसारं तत्काल क्रियाव्यमिसर्थः॥ न तं सहकारं स्राति
सि रागादति लोल्याटु क्लिंत्तं तुरं तु नोक्षमिषनाहिस्वभावादिका ल्लङ् स्यागतां वतमु तेः॥६८॥ जगदिति॥ प्रभावयः

तीतिप्रभावती संपादयित्री कर्त्तरि ल्युट् ङीप्॥ पृथ्वीः कर्त्री॥ जगद्धारिणी कर्तुं प्रभौ समर्थे अस्य स्मरस्य अनीके सैन्ये
जयंती जितवरीः केतनं वैजयंती ध्वजापताका स्तनैव विस्तृताः तनोतेः प्राप्ताकाले चटेरे हंएतविकारस्य द्रुमस्
पि अस्त्राटक्केतिवृद्धिः। इति मनीषयेति शेषः। इमाः कदलीः रंभातरुस्तेन विततस्तारविततस्तार कदलीवारणबुसा
रंभामोच्चाशुमत्फलेस्मरः। कदलीपुकाममैवजेयती होमेस्मा। वृत्तमुपजातिः॥६९॥ स्मरेति॥ असती दुष्टा स्मा
रणकमेन निमित्तेन यो रागो रमणेच्छा स एव न्मयी तमिस्रा तमसो मः। तमिस्रेति तिमिररोगे तमिस्रा तु
तमस्ततौ॥ कृष्णपक्षनिशायां ज्योतिविस्तः। रवेर्वपुर्मंडले स्वपरितस्तार आव व्रोऽत्र ह निरजो प्रियं जनयामासस्
र्पः। परिपूर्वात्स्तृणाते लिट्। आवश्यस सर्पिसर्पः कुतः परितः समेता तारस्वेउ आतरध्वेनो कोकिके रसतिकूजिते
सतीसु द्वीपके तिः स्त्री। प्रियइत्यर्थः जातावेकवचनं दिवापि दिवसेपि सप्तसर्पस्यं वंशंगतो वश्यः वशंगतः
तियत्प्रत्ययः। न वश्यमवश्यं अवशामगतमर्थीसर्पः प्रियमाप स्वयमेवाभिसार्याभिसारिरिपर्थः यदगणयंत मपिप्रियं
वापि मप्रमवगणय्यनि वेपं ज्योत्स्नेस्य समगच्छत तत्स रागः तिमिराहितभानुमेउला भामिन्यइतिरूपकानुप्रा
णितेयमासिक क्रियानिमित्तापरिस्तारणक्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा अवश्यमिति व्यंजकप्रयोगा द्वाच्या प्रोपच्छंदसि
केवृत्तं॥७०॥ अथैवेन ग्रीष्ममाह॥ वपुरिति॥ शुचिना ग्रीष्मेण पयोजकेकर्त्रा अंबु विहारेण जलक्रीडया हिमंशी
मशीतलं अतएव रुचिरमुज्ज्वलं वपुर्देहं गमिता प्रापिता। गतिबुद्धीत्यादिना प्राणिकर्त्तुः रमण्याः कर्तृत्वं प्रधानक
र्मण्याख्येयेलादीनां दुहिकर्मणामिति विहितत्वेच्यास्त्र तएव कमनीयतरा रमणीयतरा अत्र चिरं अभ्युल्लेते वा चि
राम्फुलता चिप्युल्लनातास्यारुचिरिवरुचिर्यस्याः सात्र चिराम्फुलतारुचिरि सुपमा कुये। तथा रागमनुरा
गमितां प्राप्ता। इणः कर्त्तरि क्तः रमणी रमणेन प्रियेन अंके मृतसंगमनीयतानीता विज्ञ्यामृ माघ वगृह्णामिति

व्रणैति॥ मद्भुतयामार्दवे नेहतु नाहिममारुतैर्द्भुतयापीडितया पुयुपरासइतिघातोसंपादितात्कर्मणि क्तः। व्रणमतान्व्य
एवसा सुतनोः स्त्रियो अधरोलेखेव तया अधरलेखया कर्त्र्या कलसीत्कृतैः हेतुनास्फुरितापकशायेदंतमरीचय
स्तन्मयेत कूपेस्फुटं भावरणामाच्छादनेदपेइवधृते इवसुतेक्ष्मादधतेकर्मणि लिट्॥५९॥ धृतेति॥ धृता स्तुषा
रकणास्तुहिनसीकरा येन तत्स्वनभस्वतः पवनस्य संवर्धिनसारुलता एवांगुलयस्ताभिस्तर्जनानि यानि तान्येव
वविभ्रमाः विलासाः पृथुविशालमभिलस्य दचितस्यभुजांतरं मुजमध्यं वक्षस्थलं निरंतरमनितया अत्र प्राप्तुयागाढा
लिंगनमलभमानये रार्थः। इणः कर्त्तरि क्तः वनितयास्त्रिया नचिबोहिरे नसोढाः विरहिणः पत्सार्जि ताइव नभस्यतावि
मृतीतिभावः॥६०॥ हेमेति॥ स्मरमयं स्मरदत्तं स्मरप्रयुक्तमित्यर्थः। ततः आगतइतिमयट्। अकृत्रिममनुरागं सह
जं प्रेमप्रकटयतिप्रकटीकुर्वाणैः तत्कार्येण स्वेदनेतिभावः। अतएव सुतरामुपकारिणी। दुःसाधीरं साजिननातेभ्यः स्या
नुरागप्रकाशनात्याः तापकर्त्तरिइत्यर्थः एवंभूते हिमकर्ते हेमंतेपिस्वेदसंभावनो रहितकालेपीत्यर्थः रसवत्सां
तिम्रकृतिभावः प्रशंसितं तिरा ज्ञापयतेति प्रशंसितिइति सारिकोक्तिः॥६१॥ हेमंतोपरिणामिस्वेद हेतुरेवतद्धेतुरा
गहेतुत्वादितिभावः। तास्तदभीरायुवतयोविलासिनः प्रियानरमयंतिस्म। हेमंतस्याद्दीपकत्वाद्रुत्तिपीडारम्यमवा
र्दीर्घरात्रित्वात् आभयेपुरात्सदर्शरमंतेत्यर्थः॥६२॥ अथ शिशिरं वर्णयति॥ कुसुमयन्निति॥ षपवनं वनरूपः
विमतत्पर्वेऽव्ययीभावः। तृतीयासप्तम्योर्बहुलमिति विकल्पादमावाभावः। फलिनीः प्रियंगुलताः प्रियंगुः फलिनी
फलीसमः। कुसुमयन् कुसुमवतीः कुर्वन् हिलु द्वीपनसामग्रीवर्णाना। कुसुमतेर्णवंतप्रकृतिकात्तत्करोतिएय

स॰ कं॰ ७१

त्सानेदासतीत्यकाशनिललासे हर्षः। अत्र च समुच्चकाश इति योजितः प्रियप्राप्तिनिमित्ते हर्षाख्यभावसंबंधानात्प्रेया
लंकारः। रसभावतदाभासतत्प्रशमानां निबंधनं रसवत्प्रेय ऊर्जस्विसमाहितानीति लक्षणात्॥ वृत्तमुपजातिः॥७४॥ स्त
नयोरिति॥ रसमानाः कूजनशीलाः। ताधिरुत्यनयोवचनशक्तिषु च्यानाशीति ताच्छील्ये चानश्। अत्र प्रत्ययः रसतेः परस्मै
पदत्वाच्छानूच प्रत्ययः। ते सारसाः पक्षिविशेषा यस्मिन् तेन रसमानसारसेन। समयेन। शरत्कालेनेत्यर्थः। सारसा
२५ नां तत्रैव संभूतेः। सारसे मैथुनी कामिमोनर्दे पुष्कराह्वय इति यादवः। अंगनानां स्तनयोर्यजलानां ततिः। शारदोष्म
जन्मना स्वेदोदबिंदुसंदोहः। अमितोऽनल्पाऽव्ध्वाणे नहतेरभिपूर्वात्कर्मणि क्तः। न हो ओ इति धत्वं। हारसमामुक्ताहा
रतुल्यां कुचमंडलायमानेति भावः। सा जलततिः रसेन रागेण हेतुना बलीयसेति भावः। परिरंभरुचिमालिंगनेच्छां
नाभिनत्। न विवेद। शारदस्वेदस्याप्यलंकारतया दीपकस्य ऊर्जस्विता ह्लादिनः सपत्नीः शृंगारोपि जायत इत्यर्थः। अत
एव रसनिबंधनाद्रसवदलंकारः। लक्षणमुक्तं पूर्वश्लोके। अत्र पच्छंदसिके वृत्तं॥७५॥ ज्ञातेति॥ व्यास्योग्रनुवनां ते
वनां तेविभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। मधुरेण कंठेन सारसिकाः कुरुते न सारस्य एव सारसिकाः सारसांगनाः। का सर्व
स्पते। तासां का कुरुते न विकृतशब्देन। का कुंस्त्रियां विकारा यशोक भी हादिभिर्ध्वनैरिति समरः। का कुत्सितं दते तेन।
कोमकेमकेत्वसिंहोदवदत इति वक्रेण प्रयोगः। कांतप्रिये ज्ञातप्रीतिर्जातहर्षा रसिका रसवती रागवतीत्यर्थः। अ
त इति हृनाविति टन प्रत्ययः। सा काचस्त्री या एकांते रहसि तस्य कांतस्य संपर्कमालिंगनं प्राप्य पुरा पुरुषप्रेरणात्पूर्वमे
व कामोहनलीला सुरतेक्रीडां न कुरुते सर्वापि सुरतविशेषान् कामतंत्रप्रसिद्धान् विस्रब्धं चकारेति शृंगार
स्य परकाष्ठाप्राप्तिरुक्ता मत्तमयूरवृत्तमुक्तं॥७६॥ अथ चैकेन हेमंतमाह॥ कांतेति॥ सहत इति सहः पचाद्यच्। स

स॰ कं॰

७१

रसहः कामोद्दीपक इत्यर्थः। तेनासवेन तोषितः तेन स्मरसहासवतोषितेन। अत एव रसहासवसमेता रसहासोऽस्य
स्तः इति रसहासवता रागहास्यवता। अत एव प्रेम्णा मनस्सु पुंसां चित्तेषु उषितेन वसता। वसेः कर्तरि क्तः। वस
ति क्षुधोरिडितीडागमः। कांतेव जनस्तेन कांताजनेन जातावेकवचनं रहसि प्रसभं बलाद्गृहीताः केशा अत्राकृष्ट
शिरोरुहे रते हेमंते भयाहेमन्यः तासु हेमनीष्वपि द्राघीयसीष्वपीति भावः। सर्वत्र एव तल्लोपश्चेति हेमंतश
घादणप्रत्ययः तल्लोपश्च ङीप्। रजनीषु के युवानः शेरते स्म स्वपंति स्म न केपीत्यर्थः। लट् स्मे इति भूतार्थे लट्
एतेनातिभूमिगतः शृंगारो व्यज्यते॥७७॥ अथ चैकेन शिशिरं वर्णयति॥ गतवतामिति॥ असकलाममलपल्ल
वलीलया। असकलाम् असमग्रविकाशिनाममलानिर्मलानामब्जानामिव पल्लवानां सेवा लीलया त्यजितियेत्यर्थः। प्रियस्यितानामिमु
खक्षा। मधुकृतां मधुकराणां संबंधिनी बहुलवल्लीषु शिशिरबहुलताविशेषबहुलया लयनस्थितिर्यस्याः सा लवलीलया
अवलीः पंक्तिः। रसकलो रसेन मध्वास्वादेन कलोऽव्यक्तमधुरो। ध्वनौ तु मधुरास्फुटे कल इत्यमरः। गिरां वाण्या अ
स्फुटश्च कलः। अलपत्। आगायत्। मधुपहेतुकस्य मधुरालापस्य पल्लववल्लीलाजनितविस्मयहेतुकत्वं॥७८॥ कुर्व
न्तामिति॥ इतीयं पुष्पैरेवातिभरेण तत्कृतमारगौरवेण नगान् नवपक्षाणि अवनंस्यतीति अवानाम्रान् कुर्वंतं
अलिनां गानवाचां णीत ध्वनेः कैकीरस्य विरामयन् कुर्वंतं समस्तमृतुं सर्वान् ऋतून् अनुसानुसानुपुषिप्रती
ति विभ्राणः इत्थं गिरा रैवतकाद्रौ विहर्तुं श्रीमान्सुहरिर्मयूरगिरा केकया अनोदि प्रेरितः भगवन्निह विहर
णाद्वृतुगणमनुगृहाणेति प्रार्थितवानिवेत्युत्प्रेक्षा॥७९॥ ०॥ इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारीण
श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां माघव्याख्यायां सर्वंकषाख्यायां षष्ठः सर्गः॥६॥

ऋतूनामृतुगणप्रादुर्भावमभिधाय तत्फलतया भगवतः सानुचरस्य विहारलीलावर्णनमारभते ॥ अनुगिरिरिति ॥ अथ
ऋतुप्रादुर्भावानंतरं सहरिर्गिरावनुगिरं विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ऋतुभिर्वितायमानां वितसमानां तनोतेर्लटः शानजादे-
शः तनोतेर्यकीति वैभाषिक आकारादेशः वनांतलक्ष्मीं विलोकयितुं निर्गमत् निर्गतः ऋतुगणभक्तिं कर्तुमिति भावः
तथा हि अभिराद्धुमाराधयितुं आदृतानामादरं कुर्वतां नामास्थावतामित्यर्थः कर्तरि क्तः प्रयासः सेवायां स्वमहत्त्ववि-
षये निःफलो न भवति न हि महांतो नुकंपिनो महांतस्तत्सेवां व्यर्थयतीत्यर्थः अत्रोत्तरस्य तु गणानुग्रहार्थो निर्गमो-
युक्त इति सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः पुष्पिताग्रावृत्तं ॥१॥ दधतीति ॥ यदवो यादवाः व्याख्याते
ध्येतत्वृक्षाः बहुविधा इत्यर्थः बह्वादिभ्यश्चेति विकल्पादीकारः सुमनसः पुष्पाणि स्त्रियः सुमनसः पुष्पमित्यमरः
दधति दधंतीति वा नपुंसकस्य सम्यस्ताश्च तुर्वैकल्पिको नुम्प्रतिषेधः वनानि युवतिभिर्युताः स्त्रीसमेताः एव प्रयातुमी-
षुरिष्टवन्तः इच्छतीति स्म अत्र हेतुमाह युवतिषु विना ऽभावे अमी यदवो मनसि शेते इति मनसिशयः कामः तस्य महास्त्रभूतं कुसुम
पंचकमपि पंचापि कुसुमानीत्यर्थः पंचानां संघः पंचकं संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेष्विति कं प्रत्ययः बिसो-
ढुं नालेन सक्ताः सकलसुमनसः समग्रेऽत्र आरविंदादिपंचकस्य संभवप्रमाणमसिद्धसादिति भावः अत्र तायुवति-
भिः सह प्रयाणं युक्तमिति अरविंदमशोकं च चूतं च नवमल्लिका नीलोत्पलं च पंचैते पंचबाणस्य सायकाः ॥
२॥ अवसरमिति ॥ तमवसरं सहजिगमिषाकालमधिगम्य हृदयेहरं सौहृदयंगमा भवंत्यः सर्वे हि प्राप्यमानमेव प्रि-
यं भवतीति भावः यत्नेन कृतेन भवती इयं यत्नकृते तथापि उज्वलस्वरूपया सौता स्वभावेन सुंदर इत्यर्थः अग-
नास्तदानीं तस्मिन्नवसरे अवनिषु पदं न्यदधत् निहितवंतः पादचारमौवप्रचेलुरित्यर्थः दधातेर्लङ्यात्मने-

अथ द्वाभ्यां वर्षर्तुं वर्णयति ॥ मुदितेत्यादि ॥ अद्रुमुचां मेघप्रवानां अपां लाभे वर्षे सतीत्यर्थः ॥ सहसा मयूररुतमुदमा-
यतालभंता अवपयगतालक्ष्मिरुजादीनामित्याडागमेवृद्धिः नदीपपाठनद्यः अवहन् इत्यर्थः अटपटगतोलिट्यि-
जातावेकवचनो अलिर्गोअलिनामं गेनसहसायमेव सायंतनः सायंचिरमित्यादिना ट्युप्रत्ययः स्तुडागमश्च
सस्यासौदीपश्च तद्वत्साटला प्रभाइत्युपमालंकारः तस्मिन्नश्रिलींध्रे कदलीकुसुमेऽरमत अभ्रमयूरमोदप्रा-
स्त्यानेककर्तृकक्रियायोगपद्यात् भिन्नाधिकरणक्रियासमुच्चयरूपः समुच्चयालंकारभेदः ॥ गुणक्रियायौ-
गपद्यं समुच्चय इति सामान्यलक्षणं ॥ औपछंदसिकं वृत्तं ॥७८॥ कुटजानीति ॥ शिखरीन्द्रस्य रैवतकाद्रेः स-
मीपे अभितः परितः समये त्यादिना द्वितीया अवनौप्रदेशे घनमदा भ्रमरा येषु तानि घनमदभ्रमराणि कुटजानि
कुटजकुसुमानि वनौघेन पयःपूरेण नमंदसम्भाणि मेघा यस्मिन् तद्वनौ घनमदभ्रे पयःकीलालममृतं जीव-
नेभुवनं वनं इत्यमरः गगने वीक्ष्य शिखिभिर्मयूरैर्गीतं निनदस्य गानध्वनेः समया तुल्यया तुल्यार्थैः इत्यादिना वै-
कल्पिकी षष्ठी ॥ गिरावनसा केकया इत्यर्थः उभे अरणि रणितेरणशब्द भावे ल्युट् ट्रियिणालुकं स्वमगलीवृत्तं ॥७९॥
अथ त्रिभिः श्लोकैः शरदं वर्णयति ॥ अभीष्टमित्यादि ॥ कामयते इति कमनी कामयित्री ॥ काम्रकामयिताभीकः कामन-
नः कामनो भीक इत्यमरः रमेकतेरिल्युरव्यापयोविंत जातावेकवचनो अनीभ्याउन्नताकाशा अभ्र्वालायस्मिन्
तस्मिन्नभ्रनीलकाशे काले शरदीत्यर्थः मनोजन्मसुखोदयेषु कामसुखविभावेषु धृताः आशा अभिलाषो येन तथो-
क्तोऽश्राममभीष्टं चिरायचिरकालेन ॥ चिरायचिररात्रायचिरस्याद्याश्चिरार्थकाइत्यव्ययेष्विसमरः सम्यगुद्धतासुत्स-
द्याशंकः संकोचो यस्मिन्कर्मणि तत् समुद्धताशंकाविस्रब्धं यथा तथा प्राप्य मुदा सहवर्तते इति समु-

र०प० ७३

ननु प्रतिज्ञापि दुस्साध्येति विप्रतिषेधमाशंक्याह ॥ नेति ॥ हे सुतनु हे सुभ्रांगी दीर्घा तातरपदात्सेवृद्धिरन्यथा गुणस्या स०८
त् अहं न वेद्मीति न किंतु वेद्म्येवेत्यर्थः किं वेत्सीत्यत आह ॥ महीयान् महत्तरस्तव निश्चयः तदनैक्यप्रतिज्ञापरेण
जनांतरेण सुनिरसः सुखमोच्यः अस्य ते खल्पप्रयत्नसाध्ये न भवती ससुनिरसः इति यत्तदिति अर्थलभ्यं तु पदद्वयं न वि
धेयाक्षेपात् तत्र दृढदुस्पृष्टउत्तरवाक्यस्य वाच्यपूर्ववाक्ये तत् दृढयोग इति निषेधः तथापि विदित तथापि असौ मत
सखी जातु कदापि मद्वचो न वितथयति नानृतीकरोतीति स्वसखीषु मध्ये मेऽभिमानः स्वप्रज्ञाभंगेऽपि मत्प्रज्ञा
मेव पालयसी सहकारा तत् निःशंकं प्रतीहि इत्यर्थः ॥८॥ सततमिति ॥ भवती त्वामनानयाया आनयितुमशक्नुवंसैस
र्थः मया सततं सदा तेतव कर्मणि दृष्टी अनभिभाषणमसंभाषणं च परिपालितं निश्चितं भातीति भवती भाते इवतु उदि
तत्रेति ङीप् तस्यां सेवृद्धिः भवति हे सुभगे त्वयि त्ते दिति तदसंभाषणमस्तीति विरोधनिश्चितायां निश्चितविरोधा
यो सत्यां अग्न्यादित्वात्परनिपातः अस्तु हृज्जनो विपक्षवर्गः सकामः फलितमनोरथः भवतु भवेत् प्राप्तकाले लोट
अस्माद्विरोधकांक्षितममयमानंदकालप्राप्त इत्यर्थः ॥९॥ न केवलमावयोर्विरोधः प्राणैरपि निरपि ममस्यादिर
सा ॥ गतेति ॥ गतिर्धृतिरधीरोऽहंभवसाः तवानालपनादसंभाषणात् अलपविलायेत्यर्थः प्रस्थायपंचमीत्र
स्तन प्राणा नावलंबितुं धारयितुमनलमसमर्थाः अलेभ्रक्षणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकोऽपि समरः चतेति खेदे अ
तएव हे मानिनि प्रणयिनि प्रिये प्रसादबुद्धिरनुग्रहबुद्धिर्न यदि नास्ति च्चेत् तथापि मम मंजीरविते दयालुर्भवस्व
हीत्यादिना लुप्रत्ययः सप्रूतापि मत्प्राणार्थमनुग्राह्य इत्यर्थः ॥१०॥ प्रियमिति ॥ रतीत्यं नितांतमागसोऽन्या
संगापराधस्य स्मरेण सरोषेऽतएव कषाये लोहितीकृते आयते चाक्षिणी यस्याः सा तथोक्ता नियासेच

७३

कषायोऽथ सौरभे लोहिते न्यवद्धितिविश्वः वनिता नायिका चरणगतायाः पूर्वोक्तयाक्यंतप्रणतायाः सख्या वच्चसो
नुरोधादनुस्मरणात् किल किलेत्यपरमार्थे वस्तुतस्तु रागादेवेति भावः प्रियं कथमपि कथंचिदनुकूलयांचका
र अभिमुखी चकार अनुजग्राहेत्यर्थः ॥११॥ अथ काचित्सखी केचिदग्रे शीघ्रमागमने युग्मनाह ॥ द्रुतेति ॥ हेत्व
यस्य हे सखेऽहं इतीत्थं द्रुतपदं शीघ्रपदक्रमं यथा तथा मा यासीर्मागमः यातेर्लुङि माङ्योगादट्प्रतिषेधः नन्वयोतीम
नुगच्छतीत्यस्तु तन्नु सुभ्रांगी प्रियामनुपालय प्रतीक्षस्व अपि अस्याव पि शीघ्रमायातु तत्राह न हीति तव चेतोच्यत
दीयस्तनजघनस्योद्वहने विदितमनुभूतं खेदं नेति न किंतु वेत्स्येवेत्यर्थः अतः कथं शीघ्रमायास्यतीति भावः सं
भाव्यनिषेधनिवर्तने द्वे प्रतिषेधाविति वामनः ॥१२॥ इत्तीति ॥ सखीजने इति वदति सति अपरः कश्चिद्दयितत
मा अनुरागात् स्नेहात् चिरं प्रातिष्ठिप तदनुगमवशात् तस्याः प्रियायाः कर्त्र्याः अनुगमः पश्चाद्गमनस्य वशाद
शारात् अवनीमिमानोमानेकुर्वाण इव स्तुत्यंप्रक्षामाङोल्लटःशानजादेशः क्लादिति द्विर्भावः अनायतान्य
नेतरालानि पादानि न्यधितनिहितवान् एषा च नायिका स्वाधीनपतिका ॥ स्वाधीनपतिका सा तु यां न मुंचय
ति वल्लभ इति लक्षणात् दृष्टांतश्चेयं ॥१३॥ अथ काचित्पुरः प्रयात प्रियमेलनप्यशीघ्रानुधावनं प्रार्थयमानां स्वस
सखीमाह ॥ यदीति ॥ हे सखि मयि लघिमानमागताया स्वयंगमने लाघवं संप्राप्तायां तवधृतिरस्ति यदि संतो
षो भवति चेत् धृतिः संतोषधैर्ययोः इत्यमरः तदेव स्थैवसंप्रसस्मिन्क्षणे एवगतास्मि इति वदतीति शेषः इति ना
गम्यमानार्थत्वाद प्रयोगः अन्यथा पोनरुक्त्यादि सलीकरिकाः सख्याः सह कोपपदेन कोपव्याजेन वस्तुतस्तु
रागादेवेति भावः व्याजोपदेशो लक्ष्यं चदिमितोव्याजनेपदमित्यमरः काचिन्नायिका द्रुततराः शीघ्रतराः पा

स०क० ७४ दयाताः पादन्यासाः यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा प्रियं वल्लभमावपातु अनुधावति स्मरवशा च स्वयं प्रवृत्ता स्याला स०७
पवं शंकनेया पूर्वं निर्वासितप्रियानस्यैदानीं स्वयं प्रवृत्तेः पश्चात्तत्प्राप्ते च तिगम्यते। अतः कलहान्तरिता। कोपा
त्कांतं पुनाणुद्य पश्चात्तापसमन्वितेति लक्षणात्॥१४॥ अविरलेति॥ सखि व्रजे यः पार्श्वमाश्लिष्य गच्छत्याः इस
र्थः तरुण्याः संबंधी अविरलपुलकः प्रियांगसंगात् रोमांचः एकतरो ऽन्यतरो यो ऽन्यः द्वयोः संनिकृष्ट इति भावः।
स्तनः प्रियस्य वक्षस्तटमिव तस्य भूः प्रदेशस्तस्यां वक्षस्तटभुवि प्रतिपदं घटितविघटितः संयुक्तवियुक्तः पतितोत्प
तितः सन्निति यावत् कंदुकविभ्रमं गेंदुकक्रीडां गेंदुकइ समरः वभार। अन्यविस्रस्ता न्यसंवेधा योगात् स्वादृश्यादृ
पेनिदर्शना एषा च प्रियया पार्श्वगामिनी इतः प्रभृति मदनरसेन ततः प्रागवस्थमाणः षट् नायिका दृष्टा प्र
गल्भा क्रमेणानुसंधेयं॥१५॥ अथापरस्याः अपरांगतिविशेषं विभिः कुलकेनाह॥ अशिथिलमित्यादि॥ अपरा
स्त्री दृढं परिरब्धो गृहीतो वक्षस्थले हरिस्तेनायेन तेन हर्षितान्युद्धर्षितानि तनुरुहाणि रोमाणि यस्य तेन पुल
पुलकितेनेत्यर्थः किंवेतो तरपदो वहुव्रीहिः हर्षलोमस्विति धातुगमः भुजेन भर्तुर्वामबाहुना अमदगाढं यथ
था तथा व्यतिविद्धं व्यतिषक्तिं तामदं कोमलमेकबाहुं निजदक्षिणबाहुं भर्तुः कंठे अशिथिलं दृढं अवस
न्यास ज्यजमामेतिभाविना संवध्यते॥१६॥ मुहुरिति॥ किं कृतानि तव मंडलेन करणेन नितांतमतिशयेन
प्रणदिता प्रकर्षेण ये ध्वनती मत्त्ती कांची यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा उपसर्गादसमासेपि णोपदेशस्येति णत्वं
मुहुरसकृत् समं प्राणेशं अह्वयती ताडयती हि तेरादृ पूर्वो लिटः शत्रादेशात् ङीप् सकर्मकत्वात् सकर्मकत्वात् कुप
कोपमहनरसात्मनेपदे विवमिताविवमी कृता पृथुहारयष्टिः यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा इतरपूर्वश्लोके
तंवहिस्त नादन्यां दक्षिणमित्यर्थः कुचेतस्य भर्तुरुरस्थलेति यकनि पीड्य पूर्ववत्संवेधः॥१७॥ ७४

पदेष्वानतसकारस्याद्यादेशः अंगनो(गा) स्तु विभ्रमसंपदः विलाससंपदः पदं न्यदधत तदानीं विलासाः प्राप्ता इत्यर्थः अ
न्यदधत विभ्रमसंपदोंगना स्विपुंके ना एव प्रपत्स्यति॥२॥ नखेति॥ ललितगतेषु मदगमनेषु नखावलीरुचि
भिः प्रभाभिः रचिता इंद्रस्यापेलखा यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा गतागते या तायां तदंष्टा नातरुणाभुजलतिका
मुखराः कृता इति मुखरिता ध्वनिता वलयं यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा कटकोवलयो स्त्रिया मित्यर्थः पथ्यानितवे
मुहुरस्खलत च स्वाला॥४॥ अतिशयेति॥ अतिशयेन परिणाहवान् अतिविशाल इत्यर्थः अन्यथा तज्जघनस्य प
र्थे प्रेरितिभावः परिणाहो विशालता इत्यमरः चटुतरमर्पिता रत्नानां किंकिणया यस्मिन्कलो मधुरो रावो मेखला
कलापो ऽपरस्याः स्त्रियाः अलघुनि जघनस्थले अधिके ध्वनिं वितेने तद्दलकृतिरियं॥५॥ गुर्वीति॥ गुरु
गुरुत्वगुणयुक्तेन नितंबेन इचयन्नितेव तत्तद्वभारः तस्याः क्रमणेनाधिष्ठानेन निर्वाडित अंगनाजनस्य च र
णस्तु गकतेपदषु पादन्यासस्थानेषु अलक्तक लेन लाक्षारसनिषेणस्वरसेस्वद्रवमेव गुणेन रागेणद्रवेरसस्य म
रः अप्रसतमविच्छिन्न यथा तथा अश्रुवत् अवर्तिस्म द्रवद्रव्यकतृक एवायमकर्मकः अन्यकर्तृकं हेतु द्रव्य
कर्मक इति अवर्तिः तत्र सकर्मकः॥६॥ अथ कस्याश्चित्सख्याः कुपितनायिकानुनयवचनं पंचभिः कुलकेनाह
तवेत्यादि॥ तां मत्सखीं सपदि तव समीपमानयेयं आनेष्यामि वर्तमानसमीपे वर्तमानवत्प्रत्ययः कर्तृभिः प्रायमात्म
नेपदं इति मया तस्याग्रतोऽभ्यधायि अभिहितं धाञ्कर्मणि लुङ् अतो युगिति युगागमः हे गुणगौरि गुरोः सौभा
ग्यदाक्षिण्यादिभिर्गौरि पार्वति इति रूपकं अतिरभसेन अतित्वरया कृता अलघुर्महती प्रतिज्ञा तदानयनार्थय
या तां मामन्तगिरमसत्यवाचमा कृथा मा कार्षीः मद्वचनं सर्वथा कर्तव्यमित्यर्थः करोतेर्लुङि थास्तनमाङ्योगे इस

स० कां० अनुवनमिति॥ अपरः कामी अनुवनं वने प्रतिसखीभिः सह पुरो गतायाः असितभ्रुवः स्वकांतायाः पदवीमुरसि वक्षसि सरस आर्द्रे रा स० ७
७५ गोलाक्षारंजनं यस्य तस्य पादस्य या रेखाविन्यासः सा प्रतिमा उपमानं यस्याः सा तत्र तत्प्रतिमा तस्याभावस्तत्तां लक्ष्य ध्वनियाऽस्पर्शः
असंशयानोऽसंपदि दृशीकोलरंकं तरिशान जादेशा अनुययौ अत्र पादरेखा प्रतिमत्तयेति सादृश्यवस्तुना सुरतकालीनपादता
नेवस्तु सरससरागपादार्थमहिम्ना प्रतीयते इति पादगतः स्पतः सिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुसंलक्ष्यक्रमध्वनिभेदः॥२२॥ मदने
ति॥ मदनस्य रसो मदनरसः अन्यच्च रसो जलं तस्य महौघेन महापूरेण पूर्णा नाभय एव ह्रदाः तेषां परिपरिखाहाः कृत्ताः परिवा
हिता जलोच्छ्वासोत्कृता रोमराजयो यासां ताः जलोच्छ्वासपरीवाहा इत्यमरः सरिज्जलानि ह्रदस्था पूर्यपरितः उच्छ्वसंतीति
प्रसिद्धिः सविभ्रमैस्सविलासैः प्रकृष्टगमने प्रोणोदितासिजनाये हंसकापादकटकाः हंसकं पादकटकं इत्यमरः अन्यच्च हं
सा एव हंसकाः मरालास्त एव भूषणानि यासां ताः स्त्रियः सरित इव विरेजुः मदनरसपूर्णेन नाभीनां तदुद्बोधकत्वं
ते परिवाहिकै तरोमराजय इति रोमराजीनां परिवाहित्वरूपाणं चोभय एव ह्रदा इति रूपकाश्रयसंतास्सरित इव श्लि
ष्टविशेषणाय मुपमालंकारे एव सन्यः॥२३॥ अनुतिपथेति॥ अनुनदं नदीनां समीपे समीपार्थेऽव्ययीभावः अव्ययीभाव
श्चातनपुंसकं हंसहंसैः ताभिः स्त्रीभिः जनानां समूहो जनता ग्रामजनसम्रहेस्वादिना समूहिकस्तल्प्रत्ययः तासामनं
स्यवशरव्यं लक्ष्यं लक्ष्यं शरव्यमित्यमरः तस्यव्यधो वेधः तत्र पटुः समर्थो यो मन्मथस्तव्यापनादः स इव शंकाभ्रमे विदध
ति दधानाति नाम्यस्तास्स्त्रतुरिति वैकल्पिको नुम्प्रतिषेधः श्रुतिपथमधुराण्यक्षराणि यस्मिन्सर्वः स्वाररसानां रुतानि शब्दाश्चि
रेश्रुतानि सारसरुतमश्रवणं मनसो श्लीपनमासामासीदित्यर्थः॥२४॥ मध्वेति॥ उत्सुकान्युन्मनांसि भ्रमरकुलानि
मधुमथनस्य हरेर्वपूरंजयत्साकारयत्तीति वसुत्येक्षा हत्त्वराकारणं स्थानं इत्यमरः शापशनोनिसमितिकृयते शशान्तनुभागम
जगुरितियत्तगायते लिट्वनानामावलिन्नूतानपल्लवा एवांगुल्यः इत्येकदेशिवतिसावयवविरूपकं अस्यैवनावलो ७५

नर्तकीस्यरूपकापगमकत्वादिति ताभिः तदभिनयनं व्यंजकैश्चेष्टा अतनुतेव व्यंजकाभिनयौ समावित्यमरः अंगैराल
भैयजीतं हसेनार्थं प्रदर्शयेदिति वचनात्॥२५॥ असकलेति॥ मरुद्धनानिलः असकलाः असमग्राः अर्द्धविकच्या इत्यर्थः
ताभिः कलिकाभिः कोरकैरा कुली कृतानां संक्षोभितानां अलीनां स्खलनेन विकीर्णविक्षिप्ताः विकाशिन केसरा किंज
ल्कायेषां ते अवनिरुहां क्षिपरजपरागं वधूभ्यः समुपहरन् पयद्धरन्यथाकृक्षितकामीति भावः धनमजयन्वससीतिव
ल्लरीषु एहे लाक्रियाया इति हलचैरतत्प्रत्ययः कोरकानि कुड्मलानि कलिका कोरकः पुमानित्यमरः कोशो पुंस्यभिधानं प्रा
यिकाभिप्रायं कोरके कुड्मले पिस्यात्क्लीबोलकमत्रणलयोरिति विश्वप्रकाशादौ नपुंसकस्याप्यभिधानात् विचकप
विकासयामासेत्यर्थः वीपूर्वात् किरतेः करोतेर्वा लिट्॥२६॥ उपवनेति॥ वने उपवनं इति विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः तत्रयःप
वनः तस्यानुपातेनानुसारेण नदद्भिः शत्लिभिः पद्मकपणात् अंगनाजनस्य संवेधी परिमलो गंधविशेषः विमर्दोत्थोप
रिमलो गंधे जनमनोहरे इत्यमरः स एव विषयो भेद्यार्थः रूपशब्दगंधरसस्पर्शाश्च विषया मीत्यभिधानात् आलाभि
लब्धः लभतेकर्मणि लुङ् विभाषा चिण्णमुलोरिति विकल्पानुम्भावः अत एव उपधावृद्धित तस्माद्धलतानां महता
मनुगमनेप्रयासोद्भवेनानुवृत्तौ च संपदोऽग्नास्तित्वं तीति इगस्याः पुरोवर्तिन्यः स्खलसुपिस्यादिति कप्रत्ययः अ
त्रानुगमनयोरभेदेनाध्यवसायाभेदेन उत्स्यापितातिशयो तया नुप्राणिते यमर्थातरंन्यासः सामान्येन विशेषणस
मर्थनरूपोर्थातरंन्यासः॥२७॥ स्थेति॥ सुमनसः पुष्पाणि स्पचरणे तस्य धरोधारयिता हरिः पत्यावचतस्यांग
नास्तासां करात्त्रौव्यतिकरः संपर्कः स एव संपत्तया उपात्ते लब्धं सौमनस्यं सुमनस इति नामकत्वं संतुष्टचित्तत्वं याद
सोताःस सः अत एव सौमनस्यं लाभ आदि यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा तदादिततः प्रभृतीत्यर्थः पूर्वोक्तावचयवर्यात्प

स०७०
७६

रिस्फुटं प्रसिद्धावयवार्थमभिधातेनामधेयं दधति पूर्वं लक्षकर्णालादिवत् रूढमिति भावः आख्यातु अभिधानं च
नामधेयं च नाम च संसमरः स्त्रियः पुष्पा एव पद्ये तु इति फलितार्थः नूनमिति उत्प्रेक्षायाम् ॥ ८६ ॥ अभिमुखेति ॥ अभिमु
खपतितैः भग्नार्थमभिमुखागतैः उज्ज्वलानां मुक्तोच्छ्वासानां मुञ्चति मुपरि प्रसारं मोक्षं च दधानैः रंगनानामग्राणि
च तैः हस्ताग्रैः अति समानाधिकरणः समासः अत एव हस्ताग्रस्य हस्तायोः गुणः गुणिनोर्भेदाभेदादिति वामनः तैरग्र
हस्तैः कर्तृभिः गुणप्रकर्षाद्धेतोः रवजितं मे धारितं तत्तरुकिशलयजालं प्रसभं बलात् भंगच्छेदपराजयं च नीयतनी
तं अग्रहस्तेषु विशेषणमहिम्ना जिगीषुलस्य किशलयजाले जेतव्यहस्ये चोपतीते समासोक्तिरलंकारः ॥
८८ ॥ मुदितेति ॥ मुदिता हृष्टा मधुपा मधुलिहो यासु ताः शाखाः भुजेन हस्तेन चलिता निविष्टा खलानि अप्रतिहतरस
वालिं प्रेरवकानि वलयानि यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा धुवंसाः कंपयंसोः धूविधूनने इति धातोः तोक्षादिष्ठः तरिङ्गीपक्र
ति चेति वेधादु वकादशः अतिशायिता सौंदर्येण अतिक्रान्ता मरंगनायया तस्याः कस्याश्चित् छिरसि तरुर्मुदेव तदभि
सरणे संतोषेणेवेति गुण हेतूत्प्रेक्षा पुष्पवृष्टिमुमोच ॥ ८९ ॥ अनवरतेति ॥ अनवरततरसेनाविच्छिन्नद्रवेणान्यत्रा
नुबद्धश्रृंगाररसेन रागभाजा रक्तेनानुरक्तेन करजपरिक्षतिषु नखक्षतिषु लब्धसंसर्गेण प्राप्तपरिचयेन संस्तवस्तत्पर
रिचयः स्यादमरः बध्वाविगतदयं निर्दयं यथा खण्डितेनाछिन्नेन निराकृतेन च तरुणपल्लवेन नवकिशलयेन युवविटेन
च पल्लवकिशलयविटः इति विश्वः सपदि मम्लेम्लानः खलु प्रसिद्धं म्लायते भोवलिः अत्राभिधायाः प्रकृतार्थनियं
त्रितत्वाद्प्रकृतार्थप्रतीतेः ध्वनिमूलो ध्वनिः श्लेषतेन चोभयोः पल्लवयोरोपम्यं गम्यते ॥ ९० ॥ अन्यासां पुष्प
वचये श्रृंगारचेष्टावर्णयन् कस्याश्चिच्चेष्टाविशेषमेके नाह ॥ प्रियमिति ॥ अन्या स्त्री प्रियमभिप्रियस्याग्रतः सर्पः

७६

गुरुतरेति ॥ पुनः गुरुतरः कलो मधुरश्चन्द्रपुरस्यानुनादो ध्वनिर्यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा सललितं सलीलं नर्तितं नर
व्यापारितं वामं सव्यं पादपद्मं यस्याः साऽइतरदक्षिणपाद मनतिलोलम् तच्चरणस्खलनादनतिविस्तृतचल
नं यथा तथा आदधाना निक्षिपंती सती मन्मथेन मदमंथरं अलसं गजगामेव चपार्श्वगामिनी ॥ ९१ ॥ अन्यान्मासा
मध्ये केन गतिविशेषेनाह ॥ लक्ष्मीति ॥ कश्चित्तु द्वयेनेत्यन्यावला स्त्री तस्य प्रियस्यांसो पीठे तयोर्द्वयेन्निर
हितौ बाहुपाणिपल्लवौ यस्याः सा सती लघु निहुतेललितैः पदैर्यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा कठिनाभ्यां कुचा
भ्यां यः प्रणोदो निपीडनं तेन सहितं यथा स्यात् कुत्वा गंस्यादिस्यमरः तेन सहेत्यादिना समासे चोपसर्ज
नस्येति सहस्य सभावः सोपदेशा हातर्कलोदइति गतं स विलासं च प्रियं अन्वियाया नुजगामेवाचप
लगामिनी ॥ ९२ ॥ जघनमिति ॥ काचित् स्त्री अलघु गुरु पीवरौ पीनौ चोरू यस्य तत् उरुमहानुनिविडौ सोनि
विडः निविडौ निविडौ संचरतौ गात्रे प्रयच्छते इति वैजयंती निविड चचिरौ सचाविति निशा छादितौ सत्रयः सत्र
यानि तेनःकटिपश्चाद्भागः पश्चान्नितंबः स्त्रीकट्याः क्लीवे च जघनं पुरस्सप्तमरः स एव भारस्तेन खिद्यते इति
तयोके आभीक्ष्णो णिनिः जघनं कटिपुरोभागे दयितं तमस्य प्रियस्य प्रियस्य शिरोधरायां ग्रीवायाम वलंबि न्यो लव
मानयोः स्वभुजलतयो विभवेन सामर्थ्येन कथ्याद्वहेतुवाह बहिस्यरितेत तत्का लक्रंभिप्राय मात्मनेपदस्य च
पदगामिनी प्रियं कंठावलेवा ॥ ९३ ॥ अनुवपुरिति ॥ अन्याः स्त्री वपुषः पश्चादनुवपुः स्त्रीपश्चाद्भागे अव्ययं
विभक्तीत्यादिना पश्चादर्थेऽव्ययीभावः बाहुमूलयोः स्त्रीकक्षकुक्षयोः प्रहितावधः प्रसारितौ भुजौ ताभ्यामाकर
लितः स्तन कपोले निहितः दशनवासस्सान्यस्ताधरेण किंचिदाच तमुख्याः स सा कपोलं चुंबते सर्पः अपरे
एकामिनाविषममधिसहर्षात् तस्मि हृष्टचितीर्ण पदन्यस्तां प्रियया तथा बालादिव निन्ये नीतो आरोप्य नीयमा

[illegible]

सं०कं० ७७ विजानन्तीत्येवमपि विटपीवल्ल्येविभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः लतीत्यथा तथाऽग्रपल्लवाग्रे यानि पुष्पाणि तेषां ग सं०७
हणस्यमिषेणापदेशेन चिरं विलम्बप्रियायस्यांगप्रदर्शनार्थमितिभावः॥३५॥ अद्येति॥ विलम्बनानन्तरं अत्रास्मि
न्प्रियेसखीभिः कथितेसतिकिलायमत्रैवास्तीति प्रबोधितेसतितत्क्षणं ससंभ्रमा भवति अपरे च पूर्वविपरीत
व्यापारकरणादन्यथाभवतीबुद्धिपूर्वकारित्वमज्ञातनाठकेनवेत्ययं तीत्यर्थः शिथिलितपुष्पग्रहणानान्निवर
र्तितः कुसुमाकुलः कुसुमव्याप्तोऽग्रपाणिर्यस्याः सा प्रतिपदंप्रतिस्थानेसंयमितेन नियमितेनांशुकेनअंसु
केसूक्ष्मवस्त्राणादितिविश्वः वस्त्रेणावृतमंगं यस्याः सा तथोक्ता॥३६॥ कृतमयेति॥ किंच कृतं भयपरितोषयोः
मत्दर्शनोत्पन्नसाध्वसहर्षयोः सन्निपातः संकरो येन ततत्मनसिजातः मनसिजः स्मरः सप्रार्थ्ये उद्देः हलदंतात
सप्तम्याः संज्ञायामिसलुक्सएवगुरुराचार्यस्तेनतत्क्षणे तस्मिन्नेवक्षणे उपदिष्टं तदकहेतु कथित्यर्थः किं
मप्यनिर्वाच्यं रसान्तरं लक्षणया भावान्तरं तत्र हाकिलकिंचिदाख्यविवक्षितेकृतमयेत्यादिविशेषणेन र
क्रोधाश्रुहर्षभीत्यादेः संकरः किलकिंचितमितिलक्षणार्थस्यप्रतीतेः रसेन रागेण हेतुना भजेतीत्यत ए
वससंकिताभयात्ससंभ्रमाचकितभयसंभ्रमः सास्मिताहर्षात्समंदहासाचैववक्त्रवारिजश्रीर्यस्याः
स्सासतीमय्यचकितस्मितयोः पूर्वोक्तभयहर्षानुभावत्वेनोक्तिः॥३७॥ अवनतेति॥ अवनतवदनं
दुःलेज्जयानम्रमुखी सर्वाः आश्लिष्टदयोन्मितिविकल्पानुमभावः आक्रोप्रियायस्ताम्यितं आलापेनप्रकारेतीस्थि
तोऽसर्व्वः तिष्ठतोलुठइतियदतोहेतोरस्य प्रियस्याततः सुतरामहरत तथाहि त्रपैवस्त्रियाः भूषयति स्फुटं प्रसिद्धमियमप्य
अतोऽस्याः अपत्रपाभूषितत्वादतिमनोहरत्वमुक्तमितिभावः कुलकालेकारोपमर्थांतरन्यासः मध्यावस्थेयंनायिका ७७

धृता
लज्जामन्मथमस्यामध्यमोदितयौवनेलक्षणं॥३८॥ किशलयेति॥ किशलयशकलेषु अवाच्यनीयाः प्रसिद्धलिपिवि
वेलक्षणाह्यूचितमनहाः किंतु केवलं पुलकिनिदयितस्यहस्तस्पर्शादेवरोमांचवत्संगकेवपुषिनिक्षेप्या विरह
तापशान्त्यर्थमर्पणीयाः कुतश्चनखपदानितरवांका एवलिपयोऽक्षराणि येषुतेनतुप्रसिद्धाक्षराः अतोऽवाच्यनी
याइत्यर्थः नैतावता उपकल्पतेचेत्तां हस्तार्पितितथाविक्षिप्तितार्थाः सांकेतिक संनिवेशवशादेवद्योतितामिधेयाः
लिख्यतइतिलेखाः कर्मणि घञ् अप्रत्ययः अनेनलेखा तत्प्रयुक्ताइत्यर्थः दयितेदयितामिदयितेत्यपुंमांस्त्रियेत्येकाय
रेध शेषः पुलिदपि प्रहितालिखिताइत्यर्थः दधातेकर्मणिलिट्॥३९॥ कृतेति॥ कृतं कृतकरुषा कृतः कृत्रिमरोषयाक
याचित्नायिकयात्वमकुशलामात्यमेयनेकुशलानासि इति सखीमपास्यनिरस्यात्मनास्वयमेवाभिमतमभिप्रि
याव्यंजकचेष्टारूपआवत्स्याः रत्नः संत्ररीतिविशेषः नायिकाप्रौढेवस्मरमंदीकृतव्रीडाप्रौढा संपूर्णयौवनेतिल
क्षणं॥४०॥ अपका चिन्नायिकांप्रतिसखीवचनेऽपिमिराहा अभिमुखमिति॥ मधुमक्रंदं अत्रतयनिमुजंतीतिमधु
व्रतामधुपाः कर्मण्यण्प्रत्ययः तेषांपटलेऽभिमुखमुपजोति आगतेसतिहेतिकिंचित्कस्मान्निरुद्धाः नकिंचिदालापमौ
नभजेसर्थः स्मेरोतरेलऽनमाडयोगइस्टप्रतिवेधः मौनस्य मधुकरवाधनिवृत्तिरेवफलमित्याह॥ मध्वितिः मधुना
मधेनसुरभेर्मुखाब्जस्यामोदं घतस्मिन्नत्र[illegible]लोभातस्त्रियात्तिनअनेनमधुव्रतपटलेनत्वत्यधिअपिल
तेविभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः त्वमावेकवचनइत्सर्वनिर्देशात्ढिविभक्त्यभावेपूर्वकार्ये च तेयुष्मदस्मदोरमपर्ये
तामावेलुङिनिरवदिरवहिः अद्यालिपातोऽसेवधोकृतेऽतिशयोक्तिः॥४१॥ सरजसेति॥ किंचमधुपीवतीतिमधुपामा

सं०क० ७८ धूलिरुमय्यक्रान्ता तानुपसर्जकः भुवि रोहति जायते इत्यमरः हांच क्षाणां भौमानां च देहिनां च संवपिनीषु सहरजसं श्र स०७
वरेसादिना साकल्यार्थेऽव्ययीभावसमासांतो निपातः तेन सरजसंके इति च हुव्रीही सर्वो लक्ष्यः मुख्यो का महाकवि
प्रयोगात् तत्वहुलादव्ययीभावदर्शनं तु प्रायिकाभिप्रायकमित्युक्तं प्राक् तेषां च सरजसा मकरंदस्तेन निर्भरासु नतु
लदपरत्वदर्शते न नाभिश्रुंतस्केनेतिभावः अन्यत्र रजः स्त्रीपुष्पस्याद्रजः पुष्पमार्तवमित्यमरः तत्साहचर्यान्म
करंदशब्देन शुक्रप्रतीतिः तेन शुक्रशोणितसंनिपातप्रायासु इत्यर्थः प्रसवविभूतिषु पुष्पसमृद्धिषु जनपदरव
रासु च विरक्तः निस्पृहः सन्नन्यत्तपिवतीति अमृतप इति नाम्नो छया असौ अमृतकाधरमोक्षआजिहीते आ
गच्छति ध्रुवं सत्यमित्यमरः अन्यत्र तु अमृतपो देवः इति नाम्नो छया देवभूयायेच्छायेत्यर्थः अथवा नैश्चये सप्र
सपक्षये सम्रयो निश्चय सामत्तमित्यमरः ध्रुवं शास्वतं ध्रवं ध्रुवासेवध्रवहि तं अमुं परलोकं अपवर्गमिहत्यामु
त्र चामुत्रा वान्वेति रयादौ लोकेवेदेच वेदमदसोर्लोकद्वये रूढिर्दर्शनादाजिहीते अन्वीष्यतीत्यर्थः ॥४२॥ इ
तीति ॥ इतीत्यसखवस्यनस्रस्मिन्नसखीजनेवदतिसतिनिमीलत्साभयानुकलीमवेश अतएव द्वौगुणौ य
स्थावतीययोस्तैद्विगुणे द्विरावृत्ते गुणेस्थावृत्तिशब्दादिज्येंद्रियामुस्य तंतु छिवति वेजयंती ते कृते द्विगुणे कृ
ते अतएव सांद्रतरे अक्षिपक्ष्मलेखने तत्र लोमपंक्तीयस्याः साकाचिदितिशेषः अक्षिग्रहणस्य पक्ष्मध्य द्विगुण
लक्ष्मीरक्षणोरेवेति द्योतनार्थ लोलपो नरुत्यं अलिमयेन भर्तुरंके मुखसंगमपततत्प्राप्तवती अहोमहत्क
र्थयक्रीडादपिमयामिसाशंक्या लभवतीति श्रृंगकानां न तु पुंसां विक्लवभीरुता गुणो भवति न तु दोष इतिभा
वः अतएव जनसमक्षं भर्तुरंकारोपणमपि न दोषः ॥४३॥ मुखेति ॥ सूना अभिनवोऽनवपूर्वनवोङ्गनापिवला
त्वलात्कारात् मुखं कमलमिवसुपमितसमासः तदल्पं मुखकमलकं अल्पार्थे कन्प्रत्ययः उन्नय्यात्यप्यल्पमि ७८

अभिरमोग इत्यमे लक्षणार्थे कर्मवचनीय हा तद्योगे द्वितीया कुसुमेभूयतः कुसुमोद्यतः कुसुमगृहणार्थमुद्दिश्य इत्य
र्थः प्रकृतिविकाराभावान्न तादर्थ्ये चतुर्थी समासः तस्य वा हानेवयन्न खदत्तत देवमंडने तेन चारु सुंदरं मूलक
क्षाधोभागमित्यर्थः मुहुः रित्तरकरेण सव्यपाणिना आहितेन निहितेनांशुकेनोत्तरीयेण पीनस्तनतटं रुणद्धीति
पीनस्तनस्तटरोधि तदावरणं यथा तथा तिरोदधे तिरोहितं चकार अयं चापलाख्यः संचारिभावः आत्मप्रका
शिनी चेष्टारादेक्ष्या चापलं मतमिति लक्षणात् प्रौढा चेयं ॥४४॥ अथापरस्याः श्लिष्टाविशेषणद्वैः कुलकेनाह ॥ वि
ततेत्यादिना ॥ काचिद्धितताभिर्गात्रैर्नमने विक्लिष्टाभिर्वलिमिश्वलीभिर्विभाव्या सेलक्ष्याः यापांडुरेखाका
खालित्रयान्तरालभागास्ताभिः कृतपरभागाः जनितवर्णोत्कर्षा अतएव विशेषेण नीलारोमराजिर्यस्याः सा त
थोक्ताः क्लेशमपि स्वभावतएवेति भावः अवलग्नमध्यम मध्यमस्त्री अवलग्नमध्यो स्त्रीत्यमरः पुनः क्लेशतां नयन्तीम्
अपुष्पगृहणाय गात्रविजृंभणादिति भावः तथा विपुलतरेण उन्मुखेन उर्द्धमुखेन च लोचनेन यस्याः सा अम्रपुष्पगृह
णार्थमिति भावः ॥४५॥ प्रसकलेति ॥ प्रसकलाभ्यामतिसमग्राभ्यां वधुरमुन्नतानतं मध्ये धुरे तून्नतानतमित्य
मरः उद्धुरं निर्भरं दृष्टमितियावत् अक्रूरित्यादिना समासान्तः तस्मादुरसः प्रसभं बलात्कारात् द्विमिन्नो विक्लिर
ष्टः तन्नु तरीयं वधोयस्याः सा गात्रविजृंभणाद्धि स्वस्तकुचावरण इत्यर्थः किं च अवनमतोऽतलीयमाना दुद्दरादुद्धस
ति ॥ पूर्वोक्तविशेषणविक्लिष्टा काचिदंगनात्र तर्वणभुविवनाभ्यंतरप्रदेशे प्रविरस्यादिनावनन्नकारस्पण
लंब्यवक्षतिरोहित्तप्याभिमुख्यभाजं ममभिमुखावस्थितममिमुखागतामित्यर्थः तव त्वं भ्रियमविज्ञानत्स्य

स० फ० ७९

मपत्ते तु मिष्टया उत्तरोत्तिचितीषयापचिनोतेः सन्नंतात्स्त्रियामत्र प्ययेटापचिभाषान्येरिति [illegible] कुत्सचिकल्पः स०७
मृदुनाचरणेलत्तानेण दुःखितत्वात् दुःखितत्वात् दुःखेनस्थितत्वात् अवस्थितेः इत्यर्थः कुचकुंभयोर्भरस्य पुं
सि संज्ञायां घः प्रायेणेति घत्र प्रत्ययः नसहते अस्य संतमसहतराभरमसहमाने सत्यर्थः [illegible] कृद्योगात्कर्मणिषष्ठी अ
न्यथा मस्मिन्नवसरे निरवलंबनेयथा तथा प्रियस्योपरि न्यपतत् निरवलंबनत्वात् सपातेत्यर्थः एषा प्रौढैव
स्याभावोक्तिरलंकारः॥४८॥ उपरिजेति॥ उपरिजाता न्युपरिजानि तरोर्जातानि तेरुजानि कुसुमानि जातिचमा
नामपचित्यै देहीति पार्थ्यमाना प्रथित प्रथुपयोधरा प्रशस्तपीवरकुचा मुग्धवधूः अकुटिलधियं स्त्रियं परिरं
भलोलुपमात्मलपलालसोऽन्यः कुशलतया वंचनापटुतया स्वयमेव गृहीतेति मयोपचितालमेवापचित्यैव स
र्पः इति नागम्यमानार्थत्वाद् दुहेरिति न प्रयुक्तो पौनरुक्त्यात् दोर्भ्यां मुदा सुदृश्य तिस्म अयंचैकापतत्वाद् नु
कूलनायकः नायिकास्वाधीनपतिका प्रौढैव॥४९॥ इदमिदमिति॥ अन्या स्त्री इदमिदमिति दूरं गत्वा हृमिदंगा
हमिसुते सत्यर्थः स्फुरंतो वक्षाणं प्रसूनैः पुष्पैः पुरः पुरो मुहुरिति लोभयता प्रलोभयताकतचित्त्वायिकेनर
होऽनुरहसं एकांते अन्वत्रभाइहरसयीभाव समासो तः अनायिनीता तथाहि मनोभूः कामो जनं नरं तु वर
यति देशकालानपेक्षयेति भावः अत एव आश्चर्यमहो इति पूर्ववन्नायिकाविवेकनापणा॥ विजनमिति॥ अ
न्या स्त्री विजनमेकांतं रतिहेतोः अमुम्वल्लभं क्षणं वलात् गृहीत्वा प्राकृष्य अयांतिके विपक्षी सपत्नी जनवीक्ष्य
लपुलभीतेस्तु धूताभयात् अभिपतितुमनोयस्याः सा अभिपतितु मनाः अपसर्तुकामा तुकाममनसोरपी मकाः
रलोपः वल्लभंमुंचति [illegible] अरसा जैसेति तस्याविपक्षा नपक्षाणे दितिभावः अपीति गुर्वी अतिगौरवती अभवत्
स्वयंगृहत्वात् प्रवतिरोधानात्सुतम द्वल्लभ्यप्रकाशनाच्चेति भावः भाग्यवतां सर्वे श्रेयसे भवंतीति रसस्यं

त्ति

७९

अधीति॥ अधिरजनि रजन्यां विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः तस्याः सपत्न्या इत्यर्थः वृद्धिस्पदत्वान्नामगृहणे सहनान्त्र
रुदृश्चेहेन निर्देशः धामगृहं जगामेति रुषा हेतुना प्रियतमया कर्त्री स्वेजाकरणे नोवतद्धोयुवापदमपि अस्य
तसंयोगे द्वितीया चलितुं नसेहे न शशाक तथाहि ससाध्वसानां भयग्रस्तानां किमिव किं स्वाइवशब्दो वाक्या
लंकारे इवेतीव दृर्थोपमो स्वेच्छावाला लंकारे छिवितिगणव्याख्याने शक्तिहरतीति शक्तिहरं नभवतीति शेषः अ
स्तिभवति पुरो वृज्यमानोऽप्यस्तीति वचनात्सभवतीति लटः पूर्वाचार्याणां संज्ञा संज्ञा सर्वस्यापिभीरूणां शा
क्तिहरत्वादवलाकृतः स्रग्वधोपि पूनः शक्तिहर इति युक्ते इति सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थांतरन्या
सः खंडितेयं नायिका नायकस्तु दक्षिणः॥५१॥ अथकाचित्खंडिता निजकांतमागस्कारिणं पल्लवदानेन प्रस
दयितेच तुर्भिः श्लोकैः सन्नेतर्सनमुपालभते॥ नेप्राद्वि॥ वयममुष्यदानयोग्या नखलु किंतु असावेवासकौतु
त्प्रियाधारहोरहसिरहः श्लोपां शृच्यालिंगे इसमरः लांपिवति पानंकरोति चपाति रक्षति च अन्यत्तो वारयति
त्यर्थः तस्मै अमुंविटानपातीति विटपं पल्लवं विटपः पल्लवेविस्तरे इति विश्वः ददश्वप्रय [illegible] यतोदानात्रि
रायाश्चिरकालात्तु चिरार्थेऽव्ययमिसुकं सदृशोऽनुरूपयोर्योगो भवतु उभयोरपि विटपत्वादितिभावः समालंकृ
रायं सासमालंकृतियोगो वस्तुनोरनुरूपयोरितिलक्षणात्॥५२॥ तवेति॥ हेकितव धूर्त तवप्रयोजनमेकाहिते
तत्कार्यस्यान्यतएवसिद्धत्वादितिभावः अतएव तत्संवधिभिः क्षितिरुहाणां पल्लवाः पुष्पालिचतान्येव कर्णं
पूरयंतीति कर्णपूराः कर्णवतंसाः कर्मण्यण् ते नैस्माकं किं तत्साध्यं न किंचिदित्यर्थः गम्यमानसाधनो [illegible]
छेदक्रियापेक्षया कर्णपूराणां कर्णात्तत् तृतीया किंतु नन्वेगजन विदिते जनेषु प्रसिद्धं इति सहमीसमासः

[illegible]

ते च पूज्ञायामिति सप्तमी समासनिषेधात् न च तस्य वर्तमानषष्ठी निर्बंधः आधारत्वविवक्षायां तदप्राप्तेः कृद्यो
गषष्ठी प्रतिप्रसवसत्वादन्याइतिभव स्थलीकैः भवतो विप्रियवचनैः नो स्माकं कर्णयुगमेव चिरपरिपूरितं निःशेष
पूर्णमेव अतः पूरितपूरणयोगाद्गलमेवेति अर्थः अत्र तु तत्र श्रोत्रे रवाक्यार्थस्य वाक्यार्थहेतोनोपमाने वेधा द्वावक्या
र्थहेतुकं काव्यलिंगमलंकारः ॥५४॥ मुहुरिति ॥ अलिनादैर्मुहुरुपहसिता प्रतारणार्थेऽति परिहास्यमानामिव
स्थितामेनां कलिकां कोरकमात्यं कलिंगकलहंचकलहंसी युगे कलिरिति वेजयंती स्त्री प्रसयस्य विवक्षितः
श्लेषेनोऽस्माकं किमर्थं वितरसि हे शठमूर्ख विप्रियकारिकान्तस्या स्वप्रिया याधाम्नि भवनेन वसेति स्थि
तिमुपगतेन त्वया अद्यैव वर्तमानो महान्कलिः कलहो दत्तः स्वदत्त एव महति कलौ स्थिते किमल्पेनेत्यर्थः
अत्रापि पूर्ववाक्यार्थस्योत्तरवाक्यार्थहेतुकत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिंगं सत्कलिकामिति श्लेषोत्थापितयाकौ
रककलहयोर्भेदाभेदरूपातिशयोक्त्यानुप्राणितमिति शंकरः ॥५५॥ इतीति ॥ इत्तीत्थं गदितवती उक्तवती अ
न्या स्त्री रुषा कांतस्फुरितान्युज्ज्वलानि मनोरमाणि पक्ष्माणीव केशराणि अन्यत्र केशराणीव पक्ष्माणि यस्य तेन अ
वणनियमितेन अश्रोत्रेध्यतेन निरुद्धेन चास्निता वुरुहेनैनीलोत्पलेन चक्षुषा च समं युगपत् जघान ताडया
मास एषा च स्फुरिता नायकस्तु च्छन्नः व्यक्तया निर्भयाधृष्ट इति लक्षणात् ५धा विनयतीति ॥ प्रणयिनि प्रियसु
दृशः प्रिया दृशो लोचनानात् एकस्माद्वेति भावः कुसुमेषुभवं कौसुमपरागं रजःकणं तत्रैकमेवेति भावाः अनना
अननानिलेन निजमुखफूत्कारेण विनयत्यपनयति स तिष्ठतु दहितयुवतीस्तत्सपत्न्याः अक्ष्णो द्वयमपि न लेकामसर्थ
न लेकामसर्थशोषाएव रजांसि तैरभीक्ष्णमामुपूरैः पूरितं न त्वेकेन रजःकणेन किंचित्सपद्मत्वमपि तिभावः पिवर्तेः पू

८०

लपुरवादिस्ययादेशः अचुविचुंवितमिति यत्तत्रैव नविदग्धसख्यापवालपल्लवाग्राणां ग्रहो ग्रहणं तत्सरया
सदासक्तया सहा किंचिद्व्यासंगं कल्पयंत्येत्यर्थः न विविदेपि किल न प्रकाशितामिति किमु वक्तव्यमिसविशद्ध
र्थः किल सलीके वस्तुतो विदिताप्यविदितेव स्थिते वैदग्ध्यात सम्यक्तया तयोर्विश्रंभविधानादिति भावः मुग्धे
यं नायिका ॥४४॥ व्रततीति ॥ प्रतिकूला युवतिः प्रतियुवतिः सपत्नीत स्यां व्रतत्यां वल्लयः वल्ली तु व्रतती लतेत्य
मरः तासां चिततया जालानि ताभिस्तिरोहितायां स सांप्रियः प्रियायां वदनमद्धयदपि वदितियत् षेदो भो
मादिकाल्लङः तद्वदनपानमधरावलोपेन अधरखंडेन जनितव्यथयेत्यर्थः न्यस्तोत्कलतोः कारयोः
र्वलानां केकणानां स्वनितेन ध्वनिना विवेवेविव्रतत्तदेव तस्या स्तदनु मापकमनूदितसर्थः अत्रैकाद्वह्वा
अपरालीर्ष्यानिर्वेदवतीसनुसंधेयम् ॥४५॥ विलसितमिति ॥ वधूः काचित्स्त्री पुरस्तदग्रे द्रुरुणि रुहमञ्च
धिरोहतीति धरणिरुहापिरुह्य वक्षारुहाव्रोहेदिष्टस्या स्तदधिरुहेः लतायाविलसितं चेष्टितं नपुंसकं
भावतेः अनुकुर्वती एवमिसा श्लेषप्रकारं अभिनयंती औत्सुक्यै तया अकुटिलबुद्धितया सखीनां पुरोऽग्रे अकलि
तअविचारितः चपलमनुचितकरणमेव दोषो यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा रमणं प्रियमालिलिंग एषा च हर
र्षोत्सुक्यवती च प्रौढा च ॥४६॥ सललितमिति ॥ अन्या स्त्री उद्धृतगुरुधवां धुयाउन्नतस्तवकजिघृक्षया सललि
तसविलासं यथा तथा सह चरप्रियं प्राणिनाथो निग्राहमेनेति शेषः अंसे स्कंधे अवलंब्या वद्धं भ्यसकलयोः समग्र
योः करिकुंभयोः विभ्रमस्य विभ्रमः सौंदर्यं ययो स्ताभ्यां स्तनाभ्यां रसाद्रागात् उरसि अवतस्तोरं अधाद्दधामासस
तचरमिति शेषः अभिमुखावस्थानादिति भावः स्तेणातेः कर्तरिलिट् कतङ्संयोगाद्गुणइति गुणः शर्पूर्वाख्यप
रतिअभ्यास स्यस कारस्य लोपः इयं च प्रौढैव ॥४७॥ मद्धीति ॥ अन्या स्त्री उन्नतराणां उन्नतकुसुमानांउन्नत

स०७० निकुसुमानियासां तारिताइत्यर्थः वल्लीं पुष्पलताविहाय कोमलानि माल्यानि मलते ते धारयंति इति कोमलमाल स०१
२१ मालिनीषु मलमल्लधारणेषु निःयुवतिषु पदमुपदधिरे निदधुः तथाहि मलिनात्मनां दुष्टचित्तानां दुष्टचित्ता
नां परिचयश्चिरकालसाहचर्यं न प्रधाने अप्रयोजने प्रयोजके किंतु मुक्तिरेवेति भावः अतः परिचितलत्ता त्यागो
नाश्चर्यमित्यर्थः अत्र मालिनात्मनामिति कुसंगस्य दुष्टचित्तेन सह भेदाध्यवसाये नार्थांतरन्या
सोत्थापिताश्लेषयुक्तिभोगोत्थापितातिशयोक्त्यनुप्राणितेयमिति शंकरः॥६१॥ अथोत्तरसर्गे जलक्रीडावर्णना
यत्तदुपोद्घाततेन आसां वनविहारोऽवश्रमातिरेके सप्तभिः कलकेनाह दर्शयति॥ कलापेत्यादि शिर
सिजाताः शिरोरुहाः समूहयांजनेडः हलदंतादित्यादिना अलुक तेषां पाशः कलापः कलापस्य केशपाशस्य यः पा
तः तस्य भाराद्विव इति हेतूत्प्रेक्षा आनतिमद्भिः रसभागैः रूपलक्षिताः निर्मितैर्विनीभिः इति भाविनाऽसंबंधः एवमुत्तर
त्रापि योज्यं नतांसलमुत्तमस्त्रीलक्षणम् पुनर्घनमहतां सांद्राणां दीर्घाणां पक्ष्मणां भरेण वइति पूर्ववदुत्प्रेक्षा
मुकलितनयनैः मुखारविंदैः अत्रोत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः॥६२॥ अधिकमिति॥ पुनः परिचिता नोपरिस्थवनैरभि
योगात् पीडनात् दुपगतकुंकुमरेणुभिः अतस्वविकसंति नैर्मल्यात् प्रतिफलंति अशीतमरीचेः सूर्यस्यांशवः रश्मिजा
लान्वियेषु तैः असंबंधे संबंधात्तिशयोक्तिः अधिकमरुणिमानमद्भिः कुंकुमापायेप्यातपलंघनादितिलो
हितैरित्यर्थः कपोलैः गंडस्थलैरित्यर्थः॥६३॥ अवसितेति॥ पुनः अवसिताः श्रमेण परिसमाप्ता ललितक्रियाः सु
कुमारचेष्टाः प्रियस्य तेन ललिततरेण मृदुतरेण तनीयसा सूक्ष्मेण वायोर्युगेन उपलक्षिताभिः पुनः सरसैः सा
द्रैः किशलयैः अनुरंजितैर्वा अनुरंजने प्रापितैरिव पुनरुक्ताद्विगुणीकृतारक्ताभासा येषां तैः पुनरुक्तरक्ताभिः
करकमलैः पाणिपंकजैः अत्रोत्तरजनकरापेक्षया पुनरुक्तरक्तत्वं स्वाभाविकमेव तत्त्वं च किशलरंजनैकसमुत्
हेतुं २१

प्रेक्षेते इवार्थे वाशब्दः तदुत्प्रेक्षायां प्रयुक्तः॥६४॥ स्मरेति॥ पुनः स्मरेण सरसं सानुरागं यथा तथा पृथुरुरस्थले
न करांचिनिमयेन व्यतिहारेण संक्रमितौ गतौ रागरागोऽनुलेपने रंजने येषु तैः अतिशयो यः स्वेदः तस्य संपदाम
हिमैव इत्युत्प्रेक्षा प्रशमितरेतरानिलैणैः परस्परं संपृक्तैः स्तनयुगलैः॥६५॥ अतनु इति॥ अतनुमहतां कुचभ
रेण आनतेन नम्रेण प्रागेवेति भावः भूयः पुनः अश्रमेण जनिता आनतिर्यस्य तेन शरीरकेण सुकुमारशरीरेण
किं च अनुचितान्यनभ्यस्तान्यभ्यस्तयुचितया यमिति यादवः तया गत्या पादचारेण यः श्रादः कार्श्यं यन्नि तेनय
स्सहमक्षमहेतत्वृधानैर्गतुमक्षमैरित्यर्थः न सहेत इति निस्सहाः पचाद्यजंते नोपसर्गस्य समासे सनिस्सप्र
हायः कलभकराः करिहस्ताः इवोरवो महांतः स्तैरुरुभिः सक्थि क्लीबे पुमानुरुरित्यमरः॥६६॥ अपहतेति॥ पुन
श्चिरायस्थितिगमनेन अपहता नवयावको नवलाक्षारागो येषां तैः पुनस्तैरेव विचीर्णरोगैः परस्परमश विर
निवेशवशात् स्थिरं न्यासवलात् एकं स्थिरं निवेश्य तदवष्टंभेनेतरच्चापरं इलक्रमेणेत्यर्थः कथमपि महता यत्ने
न कथमादित्तथाव्यंतेतयत्नगौरवगाढैः याभिः स्खलत्पलैः चलद्भिः अरणपलैः॥६७॥ मुहुरिति॥ नितंबिनीभिः स्व
लोपमेपलक्षिताभिः स्त्रीभिर्मुहुरिदं वचनचिन्नमाभिषंगाद्रुनम्रमणेसेगात्ततेदानितरां अतमितां तां ताम्येतर
स्यता ज्ञावेलुरुयतेचैर्द्दिस्यहमदुतरतनवा अप्रतिकोमलांग्यस्ताः स्त्रियः प्रकृत्या अलसा अयथापिरमपि प्रयासभा
जश्चेत्किमुत सुतरामलसाः स्युरित्यर्थः॥६८॥ प्रथमश्रमानुभावस्वेदं वर्णयति॥ प्रथममिति॥ अथ च तासां स्त्रीणां
श्रमजलप्रथमसुज्वलगंडमंडलेषु मौक्तिकाभं मुक्ताफलसदृशमासीत् पश्चात् कठिनकुचतटाग्रपातिस
तदपपतनानंतरं शतशर्कराः शतशर्करं समाहारे द्विगुरेकवचनेनाठावेत इति नपुंसकत्वं तस्मात्तस्ता

शरभेदः क्रमेणैकमनेकस्मिन्नाधारे वर्त्तते यदि एकस्मिन्नथवानेकं पर्य्यायालंकृतिर्मतेति लक्षणात्॥६९॥
अमेपि कुचमंडलमधिकृतशोभमित्याह॥ विपुलकमिति॥ यौवनोद्धतानां कामिनीनां कुचयुगं विपुलकं पुलक
रहितमपि घनपुलकोद्गमेन सान्द्रो रोमोद्गमेन कोमलं सदिति विरोधः विपुलं विस्तृतं तद्वदपि विपुलकमिस
विरोधः प्रियैः प्रकामं परितो मलमस्यास्ति परिमलं तत्कृतं परिमलितं मलिनीकृतं तथाप्युज्वलं विमलमेव
चकास्तीति विरोधः परिमलवत्कृतं परिमलितमित्यविरोधः मलं तात्करोतेर्णिनिचि कर्मणि क्तः एवं विरुद्धवज्ञा
वेविन्मतोल्लेकस्य विविधविरोधे विरोधालंकारसंसृष्टिः॥७०॥ अथैकस्याः कोपावलंबनेऽनुभावमेकेनाह॥
आविरतेति॥ आविरतायः कुसुमानामपचयो हस्तेनावलंबनेन हस्तादाने चेरस्तेय इति घञ्प्रत्ययः तेन यः स्वेदस्त
स्मादुपकंठं प्रियकंठे विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः निहिते भुजलते याभ्यां यया तया विपुलतरौ निरंतरमवलग्नौ संश्लि
ष्टौ च यौ स्तनौ ताभ्यां पिहितं छादितं प्रियस्य वक्षो यया सा तया एकया स्त्रिया ल लंबे लंबितं भावलिह॥
७१॥ अथापरस्याः श्रृंगारभंगोत्थमनुभावान्तरमाह॥ अभिमतमिति॥ तनुः काचित् तन्वी अभिमतमभितः प्रियमभी
सर्पः उन्नतिविततमोन्नसेन प्रतीतप्रसिद्धं विदर्भवार्याद्धितौ भोगप्रतीततयारितिप्रसरयार्थेऽनिपातानत्ताभावा
निपातः कुचयुगमुन्नमय्य कृतो गर्भंगोगात्रविजृंभणं यया सा तथा पूर्ववेल्लिते भित्यो वर्त्तिते बाहुवल्ल्यौ
भुजलते यया सा न च तत्कृतेति कपल्लमऽत्रलेन श्रमापनोदकचेष्टाव्याजेन सर्वः अभिलषितमालिंगना
द्यभिलाषं व्याचष्टे इत्यप्रकटितवतीयत्नेन तेल्लुङ् प्रोक्तं येयमुत्सुका च॥७२॥ अथाकस्मात्कालिन्यानुरागनायाः प्रि
यचापलोक्तिद्वारा स्वेदोद्गमं प्रकटयति॥ हिमेति॥ हिमलवसदृशो हिमकणनिभान् श्रमेणोद्बिंदून् स्वेदबिंदूनि

यतेः पणतेर्वा कर्मणि लिट् उदोष्ठ्यपूर्वस्योत्कः उकारः पधान्यादीर्घईकः अथवा पूरी आप्यायने इत्यस्माद्धातो
र्दिवादिकादकर्मकात्कर्तरि लिट् पूर्णमित्यर्थः अत्रान्यत्रारजो विनयस्य अन्यत्र रजः पूरणकारणत्वायोगादका
रणेऽत्रमेव पूरणमिति विभावनालंकारः रूपकानुप्राणित इति शंकरः॥५७॥ स्फुटमिति॥ इदं प्रतियुवतेः सपत्न्याः अभि
धानेनामधेयं अगतानामभिचारः परमारणकर्म यथा श्येनेनाभिचरन्यजेतेति तस्य मंत्रोऽभिचारमंत्रः स एव स्फु
टमित्युत्प्रेक्षाय यस्माद्वरतनुः स्त्री पत्या भर्त्रा अमुना सपत्नीनामधेयेन उपहूय द्रुमकुसुमं द्रुमगृहणचिरावचित्त
लयोत्तनायद्वतामि मेव व्रणादिसंस्काराभावं द्योतयति तेन कुसुमं नाप्याहताम्रमूर्धतयदुच्चारणपूर्वकं
कुसुमताडनमपि मारके सोऽभिचारमंत्र एव स समन्यथा केवलं कुसुमेऽर्पितत्वसंगादित्यर्थः॥५२॥ समद
नमिति॥ प्रणयवता प्रियेण सुमध्यमायाः प्रियायाः अधिकर्णं करणे विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः कुसुमे समदनेय
या तया अवतंसिते अवतंसीकृते सति सपदि लघुतां हीनतामगुरुलेभ्य व्रजदपि समानः एकः पतिर्यस्याः त
स्याः सपत्न्याः निःसपत्न्यादिभ्यश्चेति ङीप् नकारश्च एतस्मादेव निर्देशात् समानस्य सभावनियमः हिर
ण्यस्य विकारो हिरण्मयं दाण्डिनायनादिना निपातः तन्मंडनं भारो वा भूषयत् किंचिदपि प्रेम्णा कांतस्य हतेद
तश्लाघ्यं मंडनं भवति अन्यत् महार्घ्यमपि हीनं भारश्च न तु मंडनमित्यर्थः लघुगुरुलघुसाविरोधस्यही
नार्थलेन परिहाराद्विरोधाभासभेदः॥५९॥ अवर्जितमिति॥ चिलावसा स्त्रियाः अवणकुवलयं कर्णस्थमधुनात
वाक्षणरुचिरतया सौंदर्येणावर्जितमिसोचमितिवतन्व्यानवादः अत एव लज्जया अवनम्य भ्रमररुतैः तन्निषेणे
सर्पः अपिकर्णे कर्णं अवचष्टे इवेत्युत्प्रेक्षा॥६०॥ अवचितेति॥ अलीनां कुलानि युवचितानि युवतिभिरुपात्ताप

सं०क०
८३

अथ वनपुरभिषेकुं तास्तदा मेरि पुरिस्तु केतवेष्व वर्णयत्तु मारभते ॥ आयासादिति ॥ अलघुतरस्तनैः पृथुकुचैरिति माय सं०८
हेतूक्तिः स्तनद्भिः भूषाभिः अमस्वासैनीश ह्रायमानैः स्तनश कुइति धातोर्लटः शत्रादेशः अविकच लोचनारविंदैः
अमनिमीलिताक्षिपक्ष्मैः ॥ अयासा दूरविहारखेदात् श्रान्ता नायोषितां तैः समूहैः कत्तमिः उर्व्यां निमितानि निक्षिप्तानि
तु मियप्रक्षेपण इति च्यातोः कर्मणि क्तः तथैव चलेतिपदानि यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा उत्क्षेपणश्लथमु चितत्वादा
कोद्यमाणञ्चरणमित्यर्थः अध्वश्रमः प्रतिकपमपि च चले चालितं भावे लिट् ॥१॥ यातीनामिति ॥ समेपंक्तिशो यातीनां
असितभ्रूवां स्त्रीणां मंसानां तनुत्वात्कुंतो निर्गतं तं महत्से तरेअवकाशमपि विपुलतया हेतुना मिथः संसक्तैरन्योन्य
श्लिष्टैर्नितम्बैरुरुद्धितस्तमपि तद्व्रर्म संबाध्य इति संबाधं संकटं संकटेन तु संबोध रसमरः चञ्चेतस्यापि विशेष्य
लिंगत्वं संबंधमनुवर्तत इति भाष्यकारादिप्रयोगाद्दिष्ट्येतव भूवन तांसहनितवपेपुल्या तया सौंदर्यातिशयउक्तो
असंबोधेपि संबंधातिशयोक्तिः ॥२॥ नीरंध्रेति ॥ नीरंध्रैः स्त्रा... द्रुमैः शिशिरं शीतलं भुवं भजतीगच्छंतीः तास्त्रीः रतु
हिनरश्मिरुक्षां मुखानामनिलेनाकुलीकृतीनां चालितानां शाखानां मतरालैः नीरंध्रैरपि मुहुरनिलश्चालनजा
नितैरवकाशैः मुहुः कौतुकाद्दोत्सुक्यादिव शशांकेपरदारलोलमयमित्यर्थः करैः परस्पर्शस्य ... ज्वलनाकरण
हेतुकस्यस्तपनकरस्पर्शस्यो त्सुक्य हेतुकत्वो त्प्रेक्षणाद्गुणहेतूत्प्रेक्षा ॥३॥ अथ कस्याश्चिद्वृत्तश्वेतातपत्रं छत्रं च
द्रहेनोत्प्रेक्षते ॥ एकस्या इति ॥ वदनसरोजेन तस्या मुखपंकजेन निर्जितश्रीः चंद्रमा एतेन वदनसरोजस्य चंद्रवि
जयात्सरोजान्तरवैलक्षण्यं चंद्रस्याति निकृष्टत्वं च्योतमन्त्र तएवसेवार्थे ततसेवनार्थमागत्य तपनकरैः क
रालितायाः भीवितायाः पीडितायाः इत्यर्थः करालेभीषणेप्यनवदिति विश्वः एतेन सेवावकाशो दर्शितः एकस्याः
कस्याश्चिदंगनायास्तपदिस्थातपक्षणएवसितो हमवारणहेत्यमेवस्तपत्रत्व विधाणः सन्प्रियं चकारेव ॥ ८३

स्वयमिति ॥ रागान्धेत्तोरुपरि प्रियायामूर्ध्नि स्वस्यकीयउत्तरीयं वितन्वता विस्तारितवता कांतेन प्रियेण प्रतिपदं पदे पदे
चारितः आतपोयस्या तस्याः अपरस्याः कस्याश्चिदंगनायाः सद्य छत्रात्तच्छत्रयुक्तादपरविलासिनी समूहात्तस्सकाश
त्पंचमी विभक्तेरिति पंचमी अपि कतराः अनातपः कांतिश्च तदासीत्तच्छायालना तपकांतौ विषमरः कांतस्यह
स्तोद्धृतोत्तरीयच्छायैवानन्यसाधारणी ज्यायसी मुख्यतातिरपि तस्या एवभूयसीति भावः एतेन छत्राद्स्याद्धिक
काछायेतिविरोधोपि निरस्तइति विरोधाभासो लंकारः ॥५॥ ससस्पर्शमिति ॥ करतलेन लग्नोवल्लभोयस्यास्तस्याः
स्यहस्तेन तद्धस्तग्रहीतागच्छन्त्या इत्यर्थः अतएव नीरजाक्ष्याः सर्वांगे संस्पर्शप्रभवेन प्रियांगमवेन सुखेनोप
चीयमानेपोथंगमितेसतिः अतएव गाढं तं दृढं तत्त्वजं द्रवि विगलितं नीविसुखपारवश्याद्विश्लिष्टग्रंथिं
कौशेयं दुकूलं अजस्त्रं ससंसे संसतस्म एवाहष्टा हर्षिततरी मायाः ॥६॥ गच्छंतीति ॥ हंस्या हंसांगनाः अलसं मंद
गच्छंती स्तास्ताः तन्वीः स्त्रीः रवेक्ष्य विस्मयिन्यगति सोवाविस्मयवशागतानि स्वयं लीलागमनानि न विदधि
रेन चक्रुः लज्जयेतिभावः अपरेण निर्जितस्वगुणं बुध्वा बुध्यापीत्यर्थः कएवको वाऽप्रपत्रपः सन्कामं आवि
ष्कुर्वीत प्रकाशयेत् न कश्चिदपीत्यर्थः इगुपधस्य चाप्रसय स्येति विसर्जनीयस्य वलम् ॥७॥ श्रीमद्भिरिति ॥ श्री
मद्भिः शोभावद्भिः निविडावहतीनि तैववितावा कटिवृक्षाद्रागाये थैतैः माधवस्य मामा धव्यः तासां माधवीनां
हरिवधूनां आरूढत रसा रोहैः कटिपुरोभागे जवनैर्जित पुलिनानि जितसैकतानि सिंधोरवरोधना नि समुद्रम
हिष्यैः नद्य इत्यर्थः वैलक्षात्परा जयकृतमनः संकोचाद्धेतोः पाषाणेषु स्खलनेनाभिधातेन विलोलं यथा त
था अश्रुस्त्रयुः ययुः नतेन नदीनां स्वाभाविक पाषाणस्खलितगतेः वैलक्ष्यहेतुकत्वोत्प्रेक्षणाद्गुणहेतूत्प्रेक्षा ॥८॥

स०क० ९४

मुक्ताभिरिति॥ स्त्रीलोकः स्त्रीजनः कर्त्ता सलिलरयेण स्तनौ नुन्नां शुक्तयो मुक्तास्फोटा एव पेश्यः कोशाः पुटा इति याव | स०९
त् मुक्तास्फोटः स्त्रियां शुक्तिः पेशी कोशो द्विहीने दुम्बि इत्यमरः ताभिर्मुक्ताभिरुत्सृष्टाभिर्मुक्ताभिर्मौक्तिकैः अथ मौक्ति
कं मुक्तेत्यमरः कृतिरचितिरुचितशोभं नदीनां सिकतामये सैकते पुलिने तोयोत्थितं तत्पुलिनं सैकतं सिकतामयं चि
त्यमरः सिकताशर्करायां त्रिषु एषु प्रत्ययः विगलितैः विशीर्णैर्हारैः आरुभिः स्वैः पत्यकैः शयनैः शयनमंके पर्यंकः पल्य
ङ्कः खट्वा समा इत्यमरः तुल्यं सदृशं परिकलयांचकार मेने उपमेयं पूर्णा॥६९॥ आघ्रायेति॥ अंगैः कर्तृभिः श्रमजमप
ध्वश्रमोत्थं अनिंद्यगंधस्य श्लाघ्यगंधस्य वपुः सहचरं तद्धृतमिव सर्वैः अंगनानां निःश्वासश्वसनं निश्वासमारुतं श्र
शान्तमप्रतिविद्धं आघ्राय अरण्ये भवाः आरण्याः सुमनसः पुष्पाणि नैविरेनेदाः इषुइधायां लिंकमलिलिद्ग्न्र
चितायमकांडे परिचिते परित्याग इत्यत्राह विशेषे कामयत इति विशेषकामः शिलिकामिमिद्ग्नाचरिद्ग्नोण इति
प्रत्ययः कः अप्रौचि संगणयति न कोपीत्यर्थः अर्थान्तरन्यासः॥१०॥ अयोधामिति॥ निजयुवतीवनाद्यायां समक्तार
यांसत्तां सञ्कं केसमयं अपरशिखंडिनीं जारिणीं वर्हिभरेण व्यवदधते धारयंते मयूरपुरः आलोक्य कामिन्यः प्रि
येष्वनार्जवं कौटिल्यं आदधुः विश्वासवत्यः कुटिलाः पुरुषा इति निश्चित्य परिसरः दधाते लुड्ङि गतिस्यय इस्मा
दिनासि चोलुकआत इति सर्जुसादेशः अद् तरोरुपसर्गव द्वृत्ति वे तत्पूर्व्यातिष्ठ स्थध्वस्य धातोः प्राकृप्रयोगः॥११॥
आलापैरिति॥ माधवीनां हरिवधूनां मालापैः कर्तृभिः माधुर्याद्धृतो स्तुलितरवाणि तिरस्कृतरुतानि अमलपतत्रि
णां हंसानां कुलानि उत्सलावली ध्वंतर्धामं तर्द्धने युक्तेश्वै तदिसाहतथाहि परेणजितः क इव इवशद्वेवाक्वालेका
रे पुरोजेतुरग्ने प्रादुर्भ्यात्प्रादुर्भवेत् उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्ति यैकपर इति षत्वं अर्थान्तरन्यासः॥१२॥ मुग्धानामिति॥ ९४

॥ग्लेति॥४ १२४ ॥१॥॥:१४७५ ...

सर्थमंभ्येदनेसादिना उद्वक्सौदादेशः अवनयता किलप्रमार्जतैव न तु तत्रातात्पर्यमिति भावः तरुणेस्यूनानूतनोढवौ
वध्वाः कुचकलशाविव तौ च किशोरकाविव उल्ललनसाम्यादश्वशावाविव अश्ववः किशोरकः तौ कुचकलशकिशोर
कौ उभत्रापि उपमितसमासः कथंचित् क्लेशेन सप्रतिषेधमेवेत्यर्थः तरलतया उत्सुकतयेत्यर्थः परस्परशतेस्पृशेत्स्पर्शेकर्म
लिनं तत्रोद्रेकं गताहृदः आवर्तो मध्यप्रदेशः वलग्नभागः प्रवाहदेशश्च्ययेनसः उरवएवद्रुमाभुजाएवलताः तेच्च ताभ्या
लताः ऊरू द्रुमभुजालता कामन्ना कामनःपूर्णं पूरितनाभीनामेव ह्रदानामेतरभ्यंतरं अंतमध्यावायेनसः पूर्णानार
मीहृदांतः उ त्रोरुन्नतौ कुचावेव तटौ तयोर्भुवं प्रदेशमुल्लंघ्य रोमकूपान् रोमरंध्राणि तान्येव कूपान् प्लावयन्पू
रयन्नंगं उत्स्थलानि कपोलभागान् उन्नतभूमागाश्च प्रापत्र ययुवतिषु सरितस्य तद्वयवेश्यावाय वानांचरू
पाणां समस्तवस्तु विषयसावयवरूपकं श्लेषानुप्राणितं मंदाक्रांतावृत्तं मंदाक्रांता जलधिषडुगैम्भौ नतौ ताद्गुरू
चेदिति लक्षणात्॥७४॥ एवमध्वश्रमानुभावं स्वेदोद्रेकं वर्णयित्वा तत्फलं म्हतां जलविहारं श्लोकैः सर्गमासां दर्शयति॥
प्रियेति॥ यदाभ्रंगनानां प्रियकरपरिमर्शात् प्रियकरस्पर्शान्म्रजे घर्मजप्रत्ययः स्वेदतोयोदयः श्रीस्वेदोद्गमः संप
त् पुनर्भूयाप्याधिकतरेवाभृत् तदाम्लानशोभाः अभीक्ष्णं कोतयः वपुषि म्लानैपीति भावः ताः अंगनावनवि
हारखेदेन म्लानंम्लायत्तेः कर्मणि क्तः वपुरंगं अस्य कतस्येन मंगला नेतरपक्ष्मकात्र्मेलिविवो अथ्येसमरः अंभो
भिवकुर्ईषुः इत्युक्तिस्माईलति इत्यत्र पूर्ववाक्यार्थस्योत्तरवाक्यार्थसमर्थकहेतुत्वेनोपनिचंधाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्य
लिंगमलंकारः मालिनीवृत्तमुक्तं वक्ष्यते च॥७५॥ ॥ इति श्री प०प्र०पा० श्री महोपाध्याय कोलाचलमल्लि

नाथसूरिविरचिते माघव्याख्याने सर्वंकषाख्ये अष्टमः सर्गः

सं०का०

८५ धमेतदिति परामृश्यस्यर्थः अन्यत्र दूतमुखेन ज्ञाते सत्यर्थः ससमेसस्मरागे अनेन तरसं दुःपदं कृत्वान्यस्य अन्यत्र तस्य ८८५८१ स०२
यं संभावयन्नादिके कृत्वा अंतराविशंत्य ॥ सरागैः सांगरागैः सानुरागैश्च अंगैर्गात्रैरनुरंजया बभूवुः तद्दर्श
नाकांतं च कुः अन्यत्रैतन्नुरंजयांचक्रुरित्यर्थः श्लेषसंकीर्णोयमुपमा ॥ १७ ॥ संक्षोभमिति ॥ महेभकुंभश्री
भाजा तत्सदृशश्रीभाजे त्यर्थः अत एव संभवद्वस्तुसंबंधो निदर्शनालंकारः कुचयुगेन उल्लसितेनेतिभाव
पयसि मुहुः संक्षोभं नीयमानेनाप्यमाने सति रथांगनाम्नो युगं चक्रवाकयुगलं विश्लेषवियोगमगमत्
वियोगासहमपीतिभावः तथाहि उद्धतोत्र तत्रैवानुष्ठं तत्र वर्तनं यस्येति वा उद्धतः अन्यत्रोद्धत उद्धतं व्य
तउन्मार्गवर्तीति यावत् कइव को वा परेषां स्वतरेषां सुखकरः न कोपीत्यर्थः अयं च श्लेषमूलातिशयोक्ति
रुपचितोऽर्थांतरन्यासः ॥ १८ ॥ आसीनेति ॥ सीतेन सह तद्दतिप्रीता लुशीतभीरुः शीतो हामापां तद्दसहने इसालु
वतमव्यः अत एव सरसि अवतरितुं प्रवेष्टुं मनि धुर नाभिलाषुका अत एव तटभुवि आसीना उपविष्टा आशेक
तरिशानन्त्यई हासइतीकारः रंभेः कदली सांभाविनोरू यस्याः सा रंभोरूः स्त्री उरूः तरपादादौ पद्माई सूइ प्र
सयः सलिलं गतेन स्वयं सलिलं प्रविष्टेन सस्मितेन नभ त्रो विलासिनी रक्षितुं करयुगं धुन्वाना वापयंती
धुनोतेः कर्तरि शानच् प्रत्ययः सिच्यते स्म सिक्ता ॥ १९ ॥ नेत्रेति ॥ अमुना समं अनेन नभसा सह सरोवगाढुं अवगा
हितुं स्वरति स्तृति स्तृयति धूञ् इति इदितो वेति विकल्पान्नेडागमः नेछंती लज्जया अनिधृती नत्रर्थस्य नशब्दस्य
सुप्सुपेति समासः न समासो वा अस्य सखीभिः प्रतिजलं जले प्रतिरोधस्तोरोधसः पेन्द्यास्तसलिलईरिता नुन्ना
नवोढाभयेन चकितेक्षणं सभ्रांतदृष्टिर्यथा तथा वोढारं भर्तारमाश्लिक्षत् आलिलिंगितवती न च धावर्थ दोषाय
८५

तिरिस्याहविवादयदिका तामूमिरतिभूमिः अमर्यादा न दूषिता आपत्काले नास्ति मर्यादेति भावः अर्था तरन्या
सः ॥ २० ॥ तिष्ठतमिति ॥ सुतनुः सुभांगिनी स्त्री अंसः प्रमाणमस्य अंसमात्रं अंसप्रमाणं प्रमाणेद्वयसज्दघ्नञ्मात्रच
च पयसि तिष्ठंतं पुमांसं तत् स्वयं आत्मनोपि सोंसः प्रमाणमस्य तदघ्नं तत्प्रमाणं प्रमाणे दघ्नञ् प्रत्ययः रामइति मात्र प्रति
अवयती जानाति किल तथा संभावयंतीत्यर्थः वार्तासंभावनयोः किलेत्यमरः किलशब्दस्यालीकार्थत्वे मौग्ध्यावि
रोधः अत एव मौग्ध्यादविवेकात् अभीर्निर्भीका सत्यभ्येतुं पुमांसमेति कंगंतुमिच्छेयवइच्छतिस्म अमुना पुंसा निमग्न
ज्ञो तीति द्रुतमाश्लेषि आश्लिष्टा ॥ २१ ॥ आनाभीति ॥ नतभ्रुवा स्त्रिया सरसि अनेन नाभेनाभिपर्यंतं अवगाहे प्रविष्टे
सति गाहे कर्मणि तः अपपतस्याप स्यात् लोल्या तु ब्राह्मणादि सपिपाठात् ष्यञ् प्रत्ययः तरंगैरेव हस्तैस्तरंग
हस्तैः उद्धृयोस्यास्तीसु धृयिदु न्नति मत्सार्वविभक्तिकस्तसिः व्यवस्थामर्यादा भवति न कुत्रापीत्यर्थः प्रा
येण सर्वथ्य संभव व्यभिचारिण एवेति भावः ॥ २२ ॥ कांतानामिति ॥ लोलोमीन्चलोर्मिणि न तैयादिबुभाव्यत
पुस्कं पुंवद्भावः स्यतिविकल्पात् स्त्रुवद्भावः पयसि महोत्सलमरविंदमहोत्पलमित्यमरः कांतानां मुखरुच्या अ
हमेकमेव न नापास्तं किंतु तासामक्ष्णोः शोभाभिः कुवलयमप्यपास्तमिति सहर्षोत्तंसेनावादुद्धतोरलिविरुतैर्गी
यत अलिरुतरूपं गानं कुर्वत् रूपके इत्यभूततलक्षणे इति तृतीया नन्नर्तनं दुःखं चेत्यमिसहेति न्याया तन्नत
तिस्मेव ॥ २३ ॥ त्रस्यतीति ॥ चलाः शफर्यः पातुकमत्स्याः पोष्टीति शफरी द्वयोरित्यमरः ताभिर्विघट्टितो विद्धे ऊ
रूयस्यास्सा अत एव त्रस्यंती बिभ्यतीव अस्या स्त्रियादिना विकल्पेन शयति शतरि ङीप् वामोरु सुंदरोरूः यस्याःसा
वामोरूः विभ्रमस्य विलासस्यातिशयमापः तथाहि रमण्या हेतोर्विनाकारणं विनापि पयसि अस्यादिनाविक

स०क० स०र

२६ त्यात्तं च मी लीलाभिर्विलासैः प्रसभं प्रकामं स्तुभ्यति विजृम्भते स्म होलिः ष्कारणं क्षोभादाश्चर्यमपि सर्वः कारणे स
तिकिमु वक्तव्यम्॥२४॥ आकृष्टेति॥ अथानन्तरमाकृष्टा प्रतनवा वपुष्यवलता येस्ते स्तरङ्गैः प्लवमानैः प्रस्तता
अपि ता विलोला अलावा लवलवपक्षा गरुत्तियथेतैः इति गिरिधर्मस्य पक्षवतस्य तदवयववयुपचयः उरुभिर्
महद्भिः योषा याणं स्त्रीणां उरोजैरेव गंडशैलैर्गिरिच्युतैः स्थूलोपलैस्तस्य तेमेदे सरवमहाणव स्तस्य तदंभः
अक्षोभितस्तुभ्य तेरापता द्रस्तुम्भा तेः कर्मणि लुङ् समस्तवस्तुविषयैस्सावयवरूपकं॥२५॥ गांभीर्यमिति॥ गांभी
र्यमगाधत्वं अविकारश्चि तत्वं दधदपि गंभीरस्सद्धपिरं तु विलतुसंगं तु चांगनानां जघनविघट्टनेन जघनसंह
र्षेण प्रक्षोभं चलनं चित्तविकारं च नीतः अत एव विकसितं वारिजमाननमिव वारिजमिवाननं यस्य सः अंभार
सिधीयते अस्मिन्निति सं भोधिर्जलाशयः कश्चित् पुमांश्चन तुल्योगम्यते कर्मण्यपि करणे चोतिकिः प्रसयः सपदि मप
यादां सीमानमो चती च विलंघयां वभूव लेपितवान् रोधोपि स्त्रीसन्निकर्षाद्धिक्रीयत इति भावः॥२६॥ आ
दातुमिति॥ सरिसि वितताः प्रसारिताः चलेसघ्राणि स्वास्रासेपवांगुलयोयस्य सः नधतश्चातिकपूलक्ष्मीवान् शो
भावान् कस्याश्चित् केशहस्तः केशपाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः के चातपरा इयमरः हस्ते इति करश्च चेन्यते आरात् स
मीपेश्रवगाढंश्च प्रत्तर्मसः दयितमादातुं ग्रहीतुमिव ऊर्मीणां ततिभिरभिप्रसार्यमाणो ऽभितोवाकार्यमाणः सन्नराजत॥२७॥ उद्भि
न्नेति॥ उद्भिन्नं द्वयत प्रियकमसन कुसुमं सर्यका सनन्व धूकपुष्पं प्रियकजीवकाइत्यमरः तद्विमनोरमं कनकगौरमिव सर्वः रम
णयन् पुः सरसि प्रकाशमेव जलमग्नमपि वैमल्यात्लक्ष्यमेव सरेजे तथाहि जलौघे जलक्षोतलसंयोगस्स्वजनस्य जरयोरभेदात् आ
कमिच्छारखलपि अत्यन्ताधिक्षिप्तपल्लवि विमलतयावैमल्येन युक्तानां शुक्लानां तिरस्क्रियायै तिरोधानाय परिभवाय च अलं
समर्थो न भवति हि केवलवमलाया मे दे अभेदरूपातिशयो तया नु प्राणितो यथांतरन्यासः॥२८॥ चिकिमिति॥ सरसाराद्दूरादेतस्य

२६

दयिततमेनापियतमेन निःशंकं निर्विचारं चुंबिता याद्वराया स्मरललितेषु चुंबनादानेन तस्के सेषु सीत्काराद्धिकामचेष्टितेषु
मुग्धायाः मूढायाश्च कयाश्चनायाः समुचितयोग्यं सीत्कारं सीत्काररूपं उतरं कृतं तत एषा स्वयं प्राणेशान भिविधूत हस्ते
सा सोविदधुः तादा मत्स्य भावनया स्वयं दृष्ट्वा द्रूयसी च कुरितिसीत्कारसंवेधेसं वधातिशयो त्यात त्रासा मुहुर्दीपक
सस्नेहं विहगरुतेरालपंती स्वगता दिव च नव्याहरती वस्थिता इत्सु त्प्रेक्षा फेनएव हासस्तेन सहिता सफेनहा य
मर्घाहंस्या यंपादाय वारिणि प्रमरः पादार्घाभ्यां चेति यत्प्रत्ययः व्यतनुतेव इति रूपाकानुप्राणितोत्प्रेक्षा
रक्तवर्णेन इच्छया चक्रियं शोभां रमां च निशायाः सदा तनायाः निजवसतेः स्ववासाद्दरविंदतोऽरविंदान्निरा
सिरे निष्कासयांच कुः निश्च कुश्चेति यतस्तेन निरासेनास्याः श्रियः सापत्न्यं सपत्नीत्वं कालोणादिता तथ्य
जप्रसयः व्यतत्वनिर्मुच्यत्ती चक्रुरिसर्थः॥१५॥ आस्कंदन्निति॥ भीमसः प्रवेशगौरवोयोचितः प्रियकैरनोर्यं
तिविंवतया तदनुकतेश्रोतस्वयादुकेटतया त्वरितमम्रुंतद्वाविवस्तुंतः प्रविशयदिवेत्सर्थः प्रतिविंवसंक्रमणे
वेतद्रूतो त्प्रेक्षणात् क्रियानिमित्ताक्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा॥१६॥ ताइति॥ ताः कामिन्यः कामिनः कामुकस्यमडनइ
वतजलं पूर्वं प्रथमं सचकितं सभयं यथा तथा गाधमुत्तानं आगमगमनेन ज्ञात्वा पुरः प्रविष्टपुरुषमुखेन गा

२७ हाभावः तस्य लोचनलाञ्छितपाणिर्मूर्धगंधस्य स्मरस्य याऽऽतनोत तत्साम्राज्यमाधिपत्यं तत्केवलं लक्ष्मीः तस्याः योग्यस्यार्हस्य त्रैलोक्य
विजयिनस्थाने दृशास्येव स्याद्युक्तादितिभावः क्रीतायाः वक्रोक्तेः स्मरसखत्वाद स्मेति करं जलिरिव करकलशस्ते नोद्धृतेरुक्ति
तैः पयोभिः मन्त्रमिषेकं कश्चित्कामीश्वः कृतकृतवान् करोतेर्लुङ् तङ् तनादिभ्यस्तथासोरितिसिचो लुक् ॥३३॥ सिंचत्यरि
ति ॥ मनसिजदुःखेन स्मरपीडया दुर्बलायाः अशक्तायाः अत एव कथमपि कथंचित् द्रष्टुमुन्नमय्याऽऽनम्य प्रेयांसं प्रियस्थिरेसा
दिना प्रादेशः सिंचेसौ प्राप्य येनास्त्रेणा नायाः करागात्सौवर्णीं हिरण्मयं वलयं कंकणं केककणं वलयास्त्रियामिति स्मरः लवणं वलो
वण्यं कांतिविशेषः स्तोत्युर्वण्यंदिना तस्यार्थे ब्युत्प्रत्ययः लोकेऽपि रससंस्कृतोऽस्मिन् देषु लवणलिलिरितिविश्वः यद्वा युक्तफले
धायायास्ततरलमितरास्त्रतिमातियदंगयुतलावण्यमिहोच्यते तस्य श्रीः संपत् तस्याः शोभमेतिरिकेशरीरसंमिताविशिष्ट
मितियावत् शोभः संकर्षणोऽनंते तेउपयुक्तांतरेस्यवदितिविश्वः तदिना पालतस्त्र्याप तत् शोभमितिगुणनिमित्तातिस्वरूपास्य
स्ता ॥३४॥ स्मितंतीति ॥ कंदर्पप्रभवमनाः स्मरवशश्चित्ता अत एव दृष्टं विधाय यूत्स्वदृशौ कृत्वा स्मितंती ददर्शविशेषस्तेहंप्र
करयं तीसर्षः अपरास्त्रीसख्याः सिसिक्षासेकुमि [illegible] तस्याः लक्ष्यणव्याजेन व्याजोपदेशोलक्ष्यं निमित्तं व्याजनपदमि
समरः व द्धांजलिरिवतिष्ठतं गंतुं सिंचतीविद्योतनायसिसिक्षेतीध्रासनः प्रयोगः प्रतियुवंयुवानं प्रतिअनुक्रोसख्ययीभा
वः समासांतः मूर्तेनमूर्तिमताप्रणयरसेनेवसुत्प्रेक्षा वारिणापूर्णमंजलिंचकार प्रार्थयामासेसर्षः ॥३५॥ आननेदमिति ॥
प्रियसंभावनया दर्वदध्याने श्यामायाः मध्यमयौवनायाः स्त्रियः श्यामा [illegible] यौवनमध्यस्थे सुतलः मुखेनापितत मनकत्रोकरो ८
दकेनांजलिनाजलेन सिच्यमाने सति ईर्ष्यासाअसहमानायाः परोत्कर्षाक्षमेर्ष्या स्यादितिलक्षणं इतरस्याः सपत्न्याः वद
नमसितकमपि प्रियेणेतिशेषः अत्यनस्यदाम्बुनास्नापितसितकमजायताभवत् ईर्ष्याकृतकोपकार्यत्वं तस्यदानिनामितिभा
वः असितकमपि सितकमितिविरोधः तस्य स्यंदा दाकारणे कराभासत्वम् ॥३६॥ उद्धृत्य इति ॥ प्रियस्य करेकुचलाभ्यां पाणिपुटा
भ्यामपिविक्षिप्तेरंगुभिरभिषिक्ते अन्यनार्याः सपत्न्याः वक्षोजद्वयमुद्धृत्य वधूर्नायिका अमर्षादीर्ष्यातः कोपात् स्वाञ्जलीय २७

वक्षोजद्वयं पयस्तरेणनेत्रयुग्मेन मुकुरेरंभोभिर्वक्षेमुहुरसिंचत अभिषिक्तवतीत तमत्सरादिवेतिभावः ॥३७॥ कुर्वद्भिरि
ति ॥ मुखरुचिमुखकांतिमुज्वलांकुर्वद्भिर्यैस्तोयैर्विलाशीविलसनशीलः वल्लभामज्जास्नामसिंचतसिक्तवान् स्वरि
तत्वादात्मनेपदे शशधरदीधितिपिछटाभिः शशिकरस्वछैस्तैरेवतोयैर्दूरात्समतियुवतेः सपत्न्याः कालुष्यमाविलत्वं वै
वर्ण्यं चाकारि स्वच्छैस्तोयैः कालुष्यं कृतमितिविरुद्धकार्योत्पत्तिरूपो विषमप्रभेदः ॥३८॥ रागांधीति ॥ रागेणविपक्षानु
रागेसांधीकृतनयनेन प्रियेण नामधेयव्याहरणसापद्विपक्षनामग्रहणपूर्वकमभिमुखमीरितः क्षिप्तोवपुषिपतन्नि
त्कोपवसानायिकया नासोढि न सोढः तीक्ष्णयोगात्तीक्ष्णमपि तीक्ष्णं भवतीतिभावः उदवज्र इति केवलनिरवक्र
पकः ॥३९॥ प्रमृणोति ॥ प्रणयिनीनायकेप्रेमणा प्रियायाउरसि सिंचति सिंचति सति कठिनकुचस्थलाभिघातादुद्धृताः
उत्पतिताः नवजलस्यविपुषो बिंदवः पृषतिविंदुपृषताः पुमांसोविपुषस्त्रियामित्यमरः तस्याः प्रियायाः सिक्तायास्तोप
नासिंचिरद्धिःपृष्ठतोधिकार्यं तत्सेकोद्भवापरस्यास्तापोदपात्रतापयैवात्राधानमुत्प्रेक्ष्यते व्यंजकाप्रयोगात्
॥४०॥ संकोतमिति ॥ प्रियतमवक्षसः सकाशात्तत्संक्रांतः गाढालिंगनात्कुचतटलग्नोगरागस्तैः अस्याः वराक्याः अंग
रागेअधुनाअद्यैवसरसिअंभःकर्तृसाधुभिः शोभेहरिष्यते प्रमार्क्ष्यतीति एवं तु कुद्धा इतिबुध्वासंतुष्यसपदि तत्र तस्मि
तेञाते स्यधायामन्विष्यते दारुणवदवदहने वेधनपदंगरागमेवदृष्ट्वा मत्स्यमायानक्ष्यत्तिसाक्षात्कार इति ॥४१॥
हृतायारिति ॥ प्रतिसखिसख्यां समीपेसखीसमक्षमित्यर्थः समीपार्थेऽव्ययीभावेन पुंसकस्यकुस्यवेकामिनाप्रियेण

ना

सं॰कि॰ न्यस्याः सपत्न्याः नाम्नाऽन्यनाम्ना सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः हृतायाः अपहृतायाः अत एव गलन्मुखेन्दुकान्तेः ह्री- सं॰२

२८ मत्याः लज्जितायाः कस्याश्चिदिति शेषः सरसि द्रुतशीघ्रमन्तर्द्धिमन्तर्द्धानं कर्तुं मङ्क्षु वर्षैः कर्तृभिः पयांसि सरो-

जलानि भूमानं गमयितुं वृद्धिं प्रापयितुं गतिबुद्ध्यादिना अणिकर्तुः कर्मत्वं प्राधान्यादभिधानं च इष्टिरिह द्वा-

धिकमुद्दश्रुत्वेक्षे अयं अश्रुपातनिमित्तात्तथा दुर्मरणे दुःखादपि दुःसहं सापत्न्यदुःखमिति वस्तुध्वनिः ॥४२॥

सिकतायामिति ॥ प्रणयवता प्रियेण लक्ष्णं पूर्वमन्यां सपत्नीमवसिच्य पश्चात्सिकतायामन्यस्यामबलायाः स्त्रियाः च-

क्रे कर्मण्यकोप एव कर्ता कालिम्ना कालुष्येण वेव ऐर्पनसे हेतिया वत् समपितं संहितवान् गलतः अवदक्षेण संवध्य

कज्जलाभः कज्जलोदकेऽस्य पक्षं द्वयम् अपवर्गं अपवादं प्रापको पकारः कान्यलिंगमनिति रोषानेनस्य कालिम्नः प्रकाश-

नादिति भावः ॥४३॥ उद्धोद्भुमिति ॥ कनकविभूषणानि उद्धृदुमशत्का सौकुमार्यादिति भावः अतत्त्वसहायत्वतीति सध्यु-

तेन सहचरेणैककर्त्रीकरणविगादिभ्यः क्विन्प्रत्ययः सहस्य सध्रिरिति सहशब्दस्य सध्र्यादेशः अनिदितानि यादि नान-

न्यरलोपः अवइसकारलोपे त्यावितिदीर्घः वलयिता निवलयीकृतानि पद्मनालसूत्राणि मृणालतन्तवो यस्याः स-

मृणालकृतकंकणमित्यर्थः अत एव तरुण्या भुजो बाहुः साधीयोवाढं तरमिति क्रियाविशेषणं गुरुभारवान् अल्प्या

इवाभवत् आरोपितः प्रतीर्ष्यतायाः सपत्न्या कटाक्षभारः ईर्ष्यासम्भृतोऽयेनसः ॥४४॥ आवर्त्त इति ॥ उदकस्यागमो भव-

गाहनेउदगाहमंथोदनेत्यादिना उदादेशः तमनवरतं भजतीति तियास्तासां स्त्रीणां संबंधी अवधूः श्रोताः प्रचुराः भविष्या-

रोध्याः प्रेयसाक्षि किंकिणी यस्मिन् सतथोक्तः नष्टतश्चैतिक पूर्मेखलाकलापनाराव ध्वनिं नव्यतनुत तथाहि सजलेन

सजलः आर्द्रः गुणः सूत्रं यस्य सः तथा तुल्ययोरभेदः ज्जलगुणोजउधर्मो जाड्यं तेन सहेति सजलगुणो जडश्च तस्मि-

न्नवा मेखलाकलापः पुंसि वाक्किरां वा सामध्वनीनां च पटुत्वं सामर्थ्यं न कुत्रापीत्यर्थः ॥४५॥ पर्यच्छ इति ॥ परितः स्वच्छ- २८

गि१

रोवर्त्तावत्सरोजं किं अहोस्वित् वितर्के द्रुतयवधामुखमवभासते इति ह्मणं संशय्य संदिह्य कश्चिद्विलासयिकसहवासिनं चकसह-

चारिणांप मनोमित्यर्थः विलासश्न्यता ह्योतनार्थमित्यनिर्देशः परोक्षैरप्रसङ्गे अननुभूतचरैरविद्यमानैरिति यावत् वि-

ब्बोकैर्विलासैरित्यर्थः यद्यपि विब्बोको नादक्रियेयसुक्तं तथापि विशेषवाचिना सामान्यलक्षणं यद्दोषः निश्चिकाय विश्रे-

४१ र्शनान्मुखमेवेति निश्चितवानित्यर्थः ॥४६॥ अथ जलक्रीडासंभारानारागामिणीति ॥ द्रुतेनातिरिविकेन कनकेनोज्ज्वला-

निलिप्तानीत्यर्थः अंगणालिक्रीडांबुपात्राणि । अंगं प्रभुते त्रिस्वरेच्छिन्ने क्रीडांबुपात्रक इति विश्वः । गंधाश्चन्दनकुंकुमाणि गंधद्रव्या-

णि अत एव पुंसि वक्तुं च गंधस्तु सौरभे पुंसि गंधके गर्वलेशसी वस्त्रे मञ्जिष्ठीकावचनेनोचकुले पुंसि च अस्मत इत्यभिधानात्प्रच्छु-

विलाशंकुसुंकुमसंज्ञिकुन्नावरणं कुसुंभेन रक्ते रागादिक्षण प्रत्ययः नासौ वस्त्रे मञ्जिष्ठीकायाविकारो माञ्जिष्ठं कद्राक्षामध्यामञ्जि-

कामोस्तनी द्राक्षेहमरः । किंच प्रियतमसंनिधानं सर्वोत्साककल्यकारणमिति भावः इसेतानि नारीणां जलकेलिसाध-

नानि क्रीडायासनउद्दीपकसंपत्तिरुक्ता ॥२०॥ उत्तुंगादिति ॥ अनिलेन वेगानिलेन च लोलांशुकाः चलदुकूला अंगना उत्तुंग-

ततो ताद्दृग्यदृशिणां भयोत्प्रेक्षितणां अनर्थाशंकिनामित्यर्थः प्रियाणां च ताभिः सह तेषां तत्रैवबाधनादिति भावः गुरुभिः

गुर्वीभिः श्रोणीभिर्हेतुकेनातूर्णमेदं उत्पततस्सः उत्पतिताः सद्यः तोयेषु द्रुततरं निपेतुः गुरुत्वस्य पतनहेतुत्वादुत्पतन वि-

रोधिता अश्रोणीघ्नपातामदोत्सततत्वेतिभावः ॥२१॥ मुग्धत्वादिति ॥ मुग्धत्वान्मूढत्वाद विदितोऽकैतवप्रयोगा मुखसेचना-

दिकपटाचरणयाभिस्ताः अत एव सपदि पराजयं गच्छन्सस्तास्तरुणयः कौतैस्सहाभिसरणं स्वयमभिगमनं ग्लहाद्भुत-

पणीयस्या तापणीकेषु ग्लहमित्यमरः करपुष्करैः करकमलैः रीतिस्त्वभिव्यासुरक्षीं व्यतिहारेणोक्षोक्षणं परस्पराभ्यु-

क्षणमित्यर्थः कर्मव्यतिहारेण च स्त्रियामिसणं प्रत्ययः एवः स्त्रियामणप्रत्ययः टिड्ढाणञ् इत्यादिना ङीप् तोव्यासुक्षीमदीय-

नतया अश्रुं क्रीडन्ति सर्वविकर्म चेति चिकल्पाकर्मत्वं ॥२२॥ योग्यस्येति ॥ स्त्रीनयनस्यैवकेऽक्षुभ्रादिषु चेति निधानतः

स०का० ८८

अस्मत्कारितेत्यर्थः। असौ छायाकांतिः विमलेतियावत् सैव युवतिर्दृष्टा मनपायिनीं श्रियं तनोति रमिरंजनेनेकिमे तस्मात्सा
ध्येन किंचिदस्तीत्यर्थः। अत एव गम्यात्वस्त्येयं एवं मत्वा ज्ञात्वा विचार्य स्वगुणस्यापिधानेन तिरोधानेन अपिधानेन तिरोधान स०२
पिधानाच्छादनानित्यमरः वह्निस्तागुरी सकारलोपः तेन साम्यस्यैः सेव्यैः पां तमहैः पानीयैः अंभोर्णस्तोयपानीये
समरः तव्यानीय इति पिबतेरनीयः अंजनानि कज्जलानि इत्सेन स्वगुणप्रकाशयोग्यतया विवक्षितेन प्रकरण
निःशेषवल्लभूषण सर्थः विरुधाविरेधौ तानि क्षालितानीत्यर्थः धावु गतिशुद्ध्योरिति धातोः कर्मणि लिट्॥५०॥ निर्दि
तेति॥ हरिचंदनेन रक्तचंदनेन जलोधौनिर्धौतक्षालिते सति धावकर्मणि क्तः आपांडुः पांडुवर्णो दृगनायाः स्तनकलश
ध्यात गतपरभागया सावर्ण्यात् द्विगतवर्णोत्कर्षया अत एव सामान्यालंकारः हारयष्ट्याकर्त्र्या सहृदयासचि
चयेसु स्वेच्छा निजपरभागहानिपरिज्ञानवशेवेत्यर्थः अन्हाय सपदि द्राक् दृष्टिसंजसा अन्हाय स्यान्मक्षुसपदिद्रु
तमित्यमरः विद्रुदस्फोटनमुपेये प्राप्तः हीनजीवनाद्दजीवनमेव वरमिति मनीषयेतिभावः उपपूर्वादिणः क
र्मणि लिट्॥५१॥ परात्मन्यनमिति॥ अन्येनसमानेनात्मतस्यपीयूषस्य गुणं माधुर्यादिकं धारयंती अगंधं अव्यक्तेरसशीतलं
तपापहत्वस्वच्छंच्चलघुपथ्यच्यपयोगुणवदुच्यते तोयगुणं च धारयंतीसरसि पक्षेविशेष आत्म तयज्ञशेषस्यास्ती
यूषसलिले ध्रुवमितियादवः संफुल्लानि विकचानि स्फुरितानि उच्चलानि च यानि सरोरुहाणि एकत्रसहजचानि अ
न्यत्रसंस्कारार्थं द्विप्तानि तान्येव तेषां भवनं यस्याः सा तथोक्ता प्रियोभिस्सह निषेव्यमाना स्नानपानाभ्यामितिशेषः
सरसि पुष्करिणी वधू दृशां रतलेखात्मनःव्यापितविध तेस्म तथा सुरान्वापितेति धाञः कर्तरि तङ् इहोत्सहावद्धुना
यमुद्रु॥५२॥ स्नांतीनामिति॥ स्नांतीनामिति तस्नांतीनां जलवगाहमानानां रुचिर दृशां सुदृशां सेवधिनी वहद्भिरमलै श्रो

१

२ ८९

३

दकविंदुभिः उरोजकुंभौ कुचौ स्तनौ उत्सृत्यैभिन्नैस्तैः हाराणां मुक्ताहाराणां मणिभिः गुटिकाभिः रित्यर्थः कत्तैर्भिर्गु
एव तोः स्तनयोरुपहन्यते उपगम्यते पीड्यते वा गुणवदुपघ्नः तस्य काम्यया आत्मन इच्छया आत्मनो गुणवदा
श्रयापेक्षयेत्यर्थः स्यादुपघ्नस्त्वाश्रय इत्यमरः समेतौ दृपाश्रितौ संश्रितौ विवरं ज्ञातौ राजे समे फणानां च संसाना
मिति विकल्पाद्दकारांतः सलोपो गुणवृद्धलेन स्वच्छधुलेन स्वच्छमेदस्वत्रांतरमाश्रयते इति प्रतीतेः स्तनेलानुप्रा
णितेति अतिशयो त्याः नुप्राणितेयमुत्प्रेक्षा॥५३॥ आरूढेति॥ स्वसंभवो ख्यातम संभवो ख्यारूढो ऽपु अस्यानेगतः
उपमास्त्रमध्यपतिस्यानम्रदृशति हेतोरारूढपतित वादितिभावः स्वच्छानां निर्मलानां परिहरणीयतां त्याज्यत्वमुपे
ति प्रव्रज्यावसितो राज्ञां तदास्मरणं ति क इति स्मरणादिति भावः कुतः स्मादपा वधूनां कर्णेभ्यः च्युतं अस्ति तो स्व
लेरूयं भवमपीतिभावः वीचिभिस्तटमनुतटं प्रतिनिरासुः॥५४॥ दत्तानामिति॥ तोयेष्वपि तोयं विभम्यर्थे व्ययीभ
भावः अंगनानामयावकेषु क्षालितलाक्षारागस्वधरं दत्तानां पदानि दत्तक्षतानिकर्तृणि अविलेपनो धौतांगरा
के चिदिति शेषः विपदि विभावनीयकाले अपि शोभि सर्थः शोभायै वैभवायायमवंति तद्रूपे संपद्यमाने च तुर्थीव तव्य
तिक्लृपेस्मर्थनिर्देशात् आतुर्थ्यस्त्रियंतिरेन्यासः॥५५॥ कस्याश्चिदिति॥ धौतपत्रलेखक्षालितपत्रावलीके कस्याश्चि
न्मुखस्य अनुमुखेन संसेव्ये यथा तथा अभिमुखमितियावत् तत् तीयार्थः इस्तर्हिकर्म प्रवचनीयत्वात् द्वितीयासलिलभराव
लेविनीभिलंबमानाभिः आर्जवं गताभिरित्यर्थः किंजल्कौ व्यतिकरेण केसरमिश्रणेन पिंगैरारणैः पतरालिमध्यमाभायासां
ताभिः अलकश्रेणि वल्लयोर्मेपर्यद्रवसुपमितसमासः वल्लरीमंजरी स्त्रियामित्यमरः ताभिरलकाग्रवल्लरीभिस्त्रित्र

स०क० ९६ श्रीर्मकरिकापत्रशोभा अलेख्या तेन संपादिता ततनो तेः कर्मणि लिटि रूपं चित्रस्य श्रीरिव श्रीरिति निदर्शनाभेदः ॥५६॥ अयमे स०८
कदर्पेन पुंसा वस्याभेदं वर्णयति ॥ वक्षोभ्य इत्यादि ॥ वारि सरोजलं कर्तृतया दूना यास्तासां वक्षोभ्यो घनं सान्द्रं अनुलेपन
मंगरागं अपहरत् जिह्वा ताडं मूर्द्धजेभ्यः शिरोरुहेभ्यः उत्तंसान् शेखरान् अपहरत् नेत्राञ्जनं मदरुचिं मदराग स्तथैव तस्यैवा
रि विहारस्यापि रागजनकत्वादिति भावः तथाहि महतां चक्षुष्यः चक्षुर्वीभवत्र चक्षुष्यः प्रियो अक्षिजन्मप्रियो ऽक्षियेन
चक्षुष्य इति विश्वः शरीरावयवात्रेतियत् असयः परै रलंघ्यः दुर्द्धर्षः ॥५७॥ यो वाह्य इति ॥ तेषां यदूनां वर्हिर्भवो वाह्यः
यो रागो ऽगरागः स रागो जलैस्तोयैर्जेद्रं अनिरोसि निरस्तः खल्वस्यातेः कर्मक्तिन्ते यो रागः स तु सैवावस्थाय स्नस
तदवस्थ एव पूर्ववदनिरस्त इति भावः तथाहि सर्वो ऽपि धीराणां महतां अंतःपातित्वादंतर्गतत्वाद्देवतिष्ठ्यत् परस्या
भिभावनीयतां न भजति अस्य स्थायात्र तु जन्मसेवेति भावः अर्थान्तरन्यासः ॥५८॥ फेनानामिति ॥ वधूनां स्तनभूषणानामपी
ति भावः पयसि विभूषणं पर्याप्तं समग्रमासीदित्यर्थः कुतः फेनानां पिंडीरीणां उरसिरुहतीति उरसिरुहा स्तनाः तेषु
हारलीली मुक्तावलीश्रीर्जातेति शेषः शैवलानां च जघनतटेषु चैलश्रीर्वसनशोभा जाता गंडेषु कपोलेषु
शैवला इति विभक्तिविपरिणामः नु तेगः गंडेषु स्फुटरचनाव्यक्तविन्यासा अत्र ... पत्रवल्ली कमलपत्रा
वल्ली जातेति शेषः ॥५९॥ भ्रश्यद्भिरिति ॥ वधूनामंगेभ्यो भ्रश्यद्भिः पतद्भिः गुरुभिः सौवर्णैर्हाटकैरुल ... ते
र्भूषणैः लज्जयात्रेश प्रयुक्तयाइवसु ... जलमभि अभिमज्जि जलेमग्नं ... अधानेत्तरमेव नतु विलंब्य
इति भावः निर्माल्ये मुक्तोज्झितमाल्ये नत्र ते जलेऽपि नर्ति अंशोपि निर्जलेरिति भावः तथाहि अवधीरितानां
तिरस्कृतानामपि लघीयसां तु ... निर्जलमेवाधिकं भवतीति अर्थान्तरन्यासः महं

निर्लज्जैरिति भावः २ ९०

अंतर्गतवस्तुतिरोधायकमित्यर्थः तस्मिन् सरसि पयोभिरंभुकेस्त्री परिधाने हृते स्थानाद्दपसारिते सति सुरतगुरौ रमणे
लोलाक्षि मुग्धा एणांस ... सतीत्यर्थः लोलक्ष्मलसत् स्मयोरिह भरः अलंकृत्य प्रयादिना ... प्रत्ययसत्रो
एणाक्षियायाः प्रस्तुता वितिविर्दे शोयं अज्विनी नलिनी द्रुते वीचिरेव हस्तस्सेन न्यस्तेन दलं पर्णमेववसनं ते
नेत छन्नेनेति भावः सखी लम कृत सखी हे संस्कारः सार्थः ॥४६॥ नारीभिरिति ॥ नारीभिः कर्तृभिः गुरुजघनस्थ
लैराहतानां आस्य श्रीभिर्मुखशोभाभिर्विजितानि विकसीनि वारिजानि पद्मानि येषां तेषां लोलहासतत्स्मला
अलोलक्ष्मलसतस्मयारियभरः तासामंगरागमपहरतां क्षालयतां च जलानां जडानां च आशया हृदः
हृदयं च कलुषोऽभूत् प्रसन्नतः संज्ञातः अपहृतुस्तादृन स्याहरणादिभिरासशयः कलुषो भवतीति ध्वनिः ॥४७॥
सौगंध्यमिति ॥ कामं पर्याप्तं सौगंध्यं सुरभिगंधित्वं सम्यग्वंधुलं च गंधो गंधकः प्रमोदे लेसे संवधिवेगयोरिति विश्वः द
धदप्यहदूरतासूर्वदूरस्थहादंगनानामानने पमाने मुखे सादृश्यं जनमदूरस्थापर्वतारम्यादिति भावः संप्रतिपु
नस्तासां नेदीयः नेदिष्ठमतिकेसत त्वंतिकवाढयोर्नेद साधाविसेति कशहस्ये नेदादेशः जितं पर्यायं भृतं परिभू
तमभूत्तिमिति लज्जयेवमहोत्पलमरविंदमालोले पयसि मग्नं यथा दूरे साम्यंन दृश्यमानो वंधुः सन्निधावमा
नितः ॥४८॥ प्रम्लछेरिति ॥ सरभसे सत्वरमेभसोऽवगाहा एव क्रीडा स्ताभिः प्रम्लठैः जलावगाहाद्क्षोभाद्भसित्युतैः
विदलिताविकसितायूथिकाहेमपुष्पिका गणिका यूथिका वष्टा सापीता हेमपुष्पिके समरः नव कुंदमित्यर्थः ता द्युति
शोगैः हिरण्मयैः सौवर्णैः वधूनामाकल्पैर्भूषणैः सरसि अंभो वगिन्न युतिसकलैः जलशय हादंशा देसन्निहितैर्वाडवा
नलः ज्वालासंदेह रिवेसुस्नेहा व्यराजि व्यराजितं भावे लुङ् ॥४९॥ आस्माकीति ॥ आस्माकमियमास्माकी अस्मदीया ॥

सं०क० न्मुमागमः अधिगम सर्थे सादिना कर्मणि बहुव्रीहि अस्माभीति स्मृतवान् अत्र समुद्गमपञ्चनस्मारितकप्रियमिवेत्युपमया सादृ सं०ट
८१ श्यात् अस्मितेति स्मरणालंकारध्वनिः ॥ ६४ ॥ श्लक्ष्णमिति ॥ एतयोरुर्वीधनार्थ खलु स्निग्धं यद्दुकूलपरिहितमा
च्छादिते उदकसेचनेसंसक्तसंसक्तं तद्दुकूलं कर्म विमलतरो नारीणामुरूपीवरो उरूएवकतरौ समुल्लसेया स्फुरद्दा
भासा निजकायात्रितद्ध्युः धारितवंतौ तद्दृत्तदक्षीपकमीवणमितिभावः अत्रादुकूलालंकारेणवस्तुध्वनिः ॥ ६५ ॥ वा
सांसीति ॥ ताः योषितः हे यानि वासांसि न्यवसत निवसितवत्यः वसआच्छादने इतिधातोः कर्तरि लुङ् मु[illegible]मा आणा
च्युतिरिव च्युतिर्येषां तैर्वासोभिः मुग्धा नारीति वसनानि देह्यनाहोसिवसितमिवभावेल्लुङ् । स्वपनेनगलज्जलानि स्रवज्जो
लानि यानि वासांसि असाध्वः संक्रवसः तैः अश्रुच्यौकेनस्थूलाश्रुधृतिभिर्येषां तैरारोदीव[illegible]रोदनंकृतमि
वभावेल्लुङ् अत्र धावल्यगुणजलगलनक्रियानिमित्तयोर्हासरोदनक्रिययोः स्वरूपोत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः ॥ ६६ ॥ आर्द्रत्वा
दिति ॥ आर्द्रत्वात् जलेन प्रेम्णा च सरसत्वादतिशयिनी अतिशयसंसक्तिः संश्लेषपरिचयं वा उपेयिवद्भिः अतएवमरस्पृ
रिशोवधूभ्यो ऽवधूतैर्निरस्तैरपि अन्यत्रनिः कासितैरपिनवरकैरेवनवरक्तैः नूतनरक्तवस्त्रैः नवानुरागिभि
श्च कामलोच्चकाना सुदृशामंगेभ्यः विश्लेषः कथमपि प्रपेदे प्राप्तः एकत्रातिश्लेषादन्यत्रपरिचयात् इतिभावः
असासक्ताः कामिनो धनपरायणाभिर्वैश्याभिरवधूताः कथंचिन्मुच्यंते इत्यर्थांतरन्यासः प्रतीतः इहविश्लेषस्य
पिश्लिष्टलाघ्रदकशक्तिमूलोध्वनिरिर्थैव ॥ ६७ ॥ प्रसंसमिति ॥ एकास्त्री प्रसंसं अंसयोः चिभतयर्थे ऽव्ययीभावः विलु
लितमूर्द्धजाविकीर्णकेशासती स्नानार्द्रवपुषिरायचिरमुदवापयत् अग्नोर्वयदितियावत् पातेर्णर्यतात्लङ् आर्ति
हीत्यादिनापुगागमः किलखलु तद्वपुः पुनः अभिमतंप्रियमंतिकेऽभिवीक्ष्यसदाम्मुनाद्रवमार्द्रवद्दृक्दशाद्भिमुक्ता
दिवक्रुणपुसिस्य भवत्तरांअतिशयनाभवदित्यर्थः तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वम् नाजानात्वाच्यार्थकर्म ८१

इवमवनंनास्त्रासीदित्यर्थः अचिरतश्लेलार्द्रतामजानतीस्नानार्द्रमेवेतिमन्यमानापुनर्वपुरुद्घायर्ये वा स्तेत्तिता
त्पर्यार्थः अत्र च वपुष्मनूकर्तृकस्यवीक्षणस्य वपुष्यपवारादवनक्रियया समानकर्तृकत्वात्पूर्वकालतानिर्वाहः ए
षाच हर्ष्यात्सुखादिसंचारिसंकीर्णस्वेदसेमं त्यादिसात्त्विकसंपन्नास्मितादयनुभावादतीवसनुसंधेयम्
॥ ६८ ॥ सीमंतमिति ॥ निजमात्मीयं सीमंतं मूर्द्धजे मध्यपद्धतिः सीमंतमस्त्रियां स्त्रीणां केशमध्ये तु पद्धतिरितिवै
जयंतीकराभ्यां मनु च धूतीः अंचंतीविभजंतीत्यर्थः अतएवसपत्न्यास्तनतटेनाकुम्मले च तस्याभागाः प्रदर्शनाय
स्पास्नाअन्यास्त्रीस्त्रियमभिलष्यतामभिलाषवताकामासेत्यादिनावैकल्पिकः श्यन्प्रत्ययः भत्रामुकुन्दिद
ध्येनिदध्यतानिरीक्षितइत्यर्थः निर्वर्णं तु निदध्यानंदर्शनालोकनेक्षमे इत्यमरः अहोभाग्य[illegible]केतुमभिलाषः प्रीण ऊ
तीतिप्रियाः विषयाः तेभ्यो न विरमति इति उपभोगेनापि न निवर्ततइत्याश्चर्य न जातु कामः कामानामुपभोगेन
श्याम्यतीतिभावः ॥ ६९ ॥ स्वच्छेति ॥ स्वच्छं नांभसा स्वपनेन अभिषेकेन विधौतविमलितं अंगं वपुः तांबूलद्यु
ता तांबूलानुरागेण विशदमुज्वलः ओष्ठो ऽधरः प्रतनु सूक्ष्मं विविक्तं विमलं वासः अयंअयवाचिविनमेकांत
स्थानेवार्दसेचरूपोरयानएतावानेवविलासिनीनां मा कल्पो नेपथ्यमस्तुकिमर्थं [illegible] स्यैरितिभावः
कुसुमेषुना कामेन शस्त्र्यायदिनभवेत्तस्य अन्यत्र उपहितानामपिवकनकभूषणमपिमोघ्यतएवेतिभावः ए
तेनविच्छित्ता माल्यवनेच्छाख्ररूपउद्दीपनविभावउक्तः स्तोकभूषणयोगेपि विच्छित्तिरितिगम्यत इतिलक्षणात् ॥ ७० ॥
अथोत्तरसर्गेस्यार्थस्तमयादिवर्णनं प्रस्तौति ॥ इतीति ॥ इतीत्थं सरसि मज्जनेन स्नानेन धौतपुरंधिमत्स्य
रागक्षालितमालिनीमालान् अभीष्टमिति शेते अभीष्टं अतिशयिनीं आभीक्ष्णं सिक्तिः प्रियमाप्त वतः प्राप्त

८२ वतः प्रथमलग्नमासः विमलांगकांतीन् यादवान् अवलोक्य तदेव शिशिरेतररश्मिस्तापादुष्णांशुना पि अपरवारि
राशेः पश्चिमाब्धेरपां ततिषु जलपूरेषु मंक्तुं प्रवेष्टुं ईषे इष्टः इष्ट भावे लिट् परच्छेष्टा साक्षात्कारो विषयिणं ता
दृग्विषयाभिलाषमतरद्धत इति भावः अत्र भानोः कालतः प्राप्तमज्जनस्य यादवमज्जनावलोकनहेतुत्वर
मुत्प्रेक्ष्यते ॥७१॥ ॥श्रीपं०बा०पा० कोलाचलमल्लिनाथविरचिते माघव्याख्याने सर्वंकषाख्ये ऽष्टमः सर्गः ॥८॥

सूर्यास्तमयं वर्णयति ॥ अथ मिमिक्षानंतरं उष्णरुचिः सूर्यो निजतेजसा ममितापसंपर्दं तापातिरेकं असहमान इवापराम्बुनिधेः
पश्चिमाब्धेः पयसि प्रविविक्षुः प्रपतितुमिच्छुः पततेः सनंतात् प्रत्ययः सईनाभिमिसादिना इशादेशः अत्र तोयपाया सस्य सम्भाव
लोवः अस्तगिरिमस्ताद्रिमंत स्तु चरमक्ष्माभृत् इत्यमरः अधिरोहुमभ्युपेत अभ्यधावत् अत्रयासहमान इवेति कानप्रा
प्तस्य पयसि प्रपातस्य निजतेजःसहनहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यते अस्मिन्सर्गे प्रमिताक्षरावृत्तम् प्रमिताक्षरा सजससैरु
दिता इति लक्षणात् ॥१॥ गतयेति ॥ रक्तेन रविप्रोसितौ लक्ष्याभ्यां तृतीया च इति सप्तम्यर्थे तृतीया अंशुम् स्तुकता कला
क्ष्मवलक्षणमो स्तुवपो दधतीयाबितपुरोगगवाक्षमुखगवाक्षधारंप्रतिगतया अपसतया दशा अस्तगिरेः स
वितुरंतरालभुवं मध्याकाशं ददर्श मुहुरभिमीतमातिसीह स्तमात्रमवशिष्टमरलिमात्रमवसिष्टमित्यादिना मानकरणे
नास्तमयं प्रतीक्षितवतीमित्यर्थः माङ्गोलाङि क्ला विति द्विर्भावः अजाभिसम्पासस्यलम् एतआस्तमयं प्रतीक्षणम् अमणादो
स्तुवपानुभावांतरालक्षणं अत्रौत्सुक्यभावचवचनात्प्रेयोलंकारः ॥२॥ विरलेति ॥ परिणति परिणाते मन्यत्रजोराक्ष्या चगतः
अन्यत्र विरला अल्पा अतपस्य धिषः स्यसश्रन्यत्क्षीणप्रभा अन्धकातनुः अन्यत्र यो काश्यादीष दुष्छेदः अलवणं जवाग्रिति वद
ल्यायेन त्रप्रयोगः परितो विपांडुरेक चक्षुभ्रा अभ्रपटलच्छन्नत्वात् परत्र पलितैः पाण्डु अभ्रमाकाशमेव शिरो दधद्वृद्ध ८२

तः पदभ्रंशोल्लज्जिताः कचिल्लीयते तुधृष्टास्तु निर्लज्जाश्चिरं रमंते इति भावः आशुगुरुर्णि मज्जंति लघुनि प्लवंते इ
ति मपार्थः ॥३॥ स्त्रामरेति ॥ तिललरुचः पत्रशोभा अम्रदाः स्त्रजो माला निरस्ताः वसनं कौसुंभं वा सोम्बर
तेनिरस्तरागमित्यर्थः कृतमिति शेषः अंगरागो ऽपाकृतः सर्वं त्यक्तमित्यर्थः इत्यंस्यपरिव्याघातात् स्ववर्णदृश्या अनु
शय्यवानिवानुतापैवानिवेत्युत्प्रेक्षा कामो मन्मथः स्त्रीः स्त्रियः सुतरां चारुः पूर्वतोपि रमणीया अकार स्त्रीणं काम
एव विभूषणं अन्यद्रूमवमेवेति भावः ॥४॥ शीतेति ॥ नीरे स्तोयैः आसेकादासेचनात् शीतार्तिः शीतव्यथा वलवत्सुद
उपयुषेव प्राप्तवतेवेत्युत्प्रेक्षा अतएव शिशिरसमीरकंपितेन शीतवाततवेपिना नवाम्बुकेन कत्र्यम्रिमिनवायो
वनोष्मा उष्महेतना रामाणां स्तनतटयोरंतर्लेलिग्ये आश्लिष्टसंसर्कंभावेरु-सहेतुकस्योश्लेषस्य शीतार्तिहेतु
त्वमुत्प्रेक्ष्यते इति हेतूत्प्रेक्षा ॥५॥ इत्थमासां जलक्रीडामुक्ता जलादुत्तरणं वर्णयति ॥ अवतस्तिति ॥ अथ जलक्रीडा शु.क.८
नंतरं अंगसंगात् त्रसेपकात् प्राप्तमुपात्तमुपात्तमिति यावत् समाधिकमतिरिक्तं तनुमन्मूर्तिमत् लावण्यमिवकांतसा
मिवेत्युत्प्रेक्षा अनुद्रो तहि स्वरद्रिः मौवादिकलालमूपधगुणः तरलाश्चपलाः स्तरंगा एव रंगाः सस्यानानिते
षु लीलालोलानिता सुनिष्णातैः कुशलैः नदीनां स्नाताः कौशल इति षत्वम् वासोतेवस्त्रस्या चलेरुपलक्षितैः प्रि
यासमृते स्त्रीसधैः सरसो ह्रदादुत्तेरुत्तीर्णानिर्गतमित्यर्थः तरतेभावेलिट् ॥६॥ दिव्यानामिति ॥ दिविभावादिव्या
स्तेषामपि कृतविस्मयां सौदर्यातिशयेन जनिताद्भुतरसां स्फुरदरविंदाभ्यां चारु रूस्तोय स्यास्तापम रुस्तामित्यर्थः पु
रस्तादग्रतः अंभस्तः जलात् पंचम्यास्तसिल उत्तरंतीं उत्तरंतीं निष्क्रामतीं काचितस्त्रियं श्रियमिव मथ्यमानात्समुद्रा
त्सेयः प्रादुर्भवंतीं लक्ष्मीमिवाद्राक्षीत् पश्यति शौरिः कृष्णो जलनिधिमंथनस्य समुद्रमथनमित्यर्थः मेघो भोवादिकस्येदिता

सं०कि० ५३

रागणार्णं च गम्यते च्छुद्धपूर्वेन्नुति सौत्रादेव प्रयोगात् सहार्थं नाम प्रयोगेऽपि सहयुक्ते प्रधान इति सहार्थे तृतीयास्त्राति सं०९
सक्तिमति संनिकर्षे अस्याशक्तिं च एस प्राप्य अस्तमन्वरज्यत लोहितोऽभूदिति रक्तो वा अस्ताम न तु रजेर्देवादिकात् कर्तरि ल
ङ् दुविरञ्जोः प्राप्त्यां रय तु परस्मैपदं च एतिकर्मकर्तरि वा अत्र चवारुणीदिनकरमहिमैव तयोर्जारभावः प्रतीतेः
समासोक्तिरलंकारः ॥७॥ गतवतीति ॥ जपाकुसुमस्तबकद्युतौ लोहितवर्णे दिनकरे अवनतिमस्तं गतवति सति
ति लवायमाने सति तीर्थः दिग्वलयं दिङ्मण्डलं कंकणं च च्छन्यते च हलानुरागैः सांद्ररागैः कुरुविंदलैः पद्मराग
सकलैः प्रतिबद्धः प्रसृतो मध्यो यस्य तदिव राज्यत इत्येवं सु सौक्ष्म कुरुविंदस्तु मुस्तायां कुल्माल ब्रीहिभेदयोः
हिंगदे पद्मरागे च स्रु कुलेपि समीरित इति विश्वः ॥८॥ द्रुतेति ॥ द्रुतं तेयत् शातकुंभं तपनीयं सातकुंभमितिस्व
वर्णपर्यायेष्वमरः तन शादसं तन्निभमिति निसमासः पयसि समुद्रोदके अर्द्धं यथा तथा मग्नवपुर्यस्य
तस्यांशुमतो अर्कस्य वपुर्मण्डलं विरंच्येब्रेण खेन भिन्नस्य द्वैधा विदलितस्य च हतो महतो जगदंडक
स्य जगदाश्रयकोशस्य ब्रह्मांडस्य कतरखंडमन्यतरदलमिव रुरुचे रराज अत्रोपमानस्य पुराणप्रसि
द्धत्वादुपमालंकारः ॥९॥ अनुरागवंतमपीति ॥ अपरा दिक् पश्चिमा सैव गणिका वेश्या। वारस्त्री गणिका वेश्या सम
रः अनुरागो लोहित्यं अभिलाषश्च तद्वंतमपि लोचनयोः सुखयतीति सुखं सुखकरं शांतिलादभिरूपाश्च दर्श
नीयं वपुर्दधतमपीति अतापकरं एम नोष्मादशा ह्लानश्चासंतापकारिणं सुखस्पर्शं च अतएवापि तं वसुंनि
रस्मिं निर्द्धनं च द्वे द्वेधने लेरश्मौ वसुरत्ने धने वस्विति अमरः रविं सूर्यं वियंच गम्यते वियदाकाशमेवालयो गृहं
तस्मान्निरकासयत् निःकाशितवती धनपरा हि वेश्या निर्गुणमपि धनिकं आसर्वस्वहरणादनुरवदनुवर्तते ९३

गुणवंतमपि हृतसर्वस्वं निर्कासयतीति स्वभावेतिभावः अस्तंगतोप्यलेखापितदुस्थापितस्याद्नुरागएवानुरागी वसुएव
प्रसन्नीति रूपकएव पर्यवसितएवेसेकंगके इतिश्लोकार्थः अत्र वियदालयादपरदिग्गणिकेत्येकदेशरूपणाद्व्य
विटत्वरूपणावगप्राद्देवदिशवर्तिरूपकं ॥१०॥ अभीतिः ॥ नलिनी अभित इति अमरराशिमरूपं अभिमुखं चिरमादस्तमपा
दनिमेषतया अपक्ष्मपातपादलसंकोच एवाभतिमिव अवधानेनाभिमुखावस्थानं निवद्धेन स्निग्नमलसं
अतएवविगलन्निः सत्तमधुब्रजाकुलेवाम्बुजलेशयस्य तदंजमेव नयनं न्यमिमीलितमीलतिस्मभ्राजभावेत्या
दिना विकल्पान्नोपधाह्रस्वः अतएव नाम्यासदीर्घः अनुरक्ता हि कान्ताकांतमनिमेषं पश्यन्तीति तदपाये सतिनि
मीलिताक्षिस्यादितिभावः अत्राप्यनयननमित्याद्यवयवकल्पसिद्धिरेकदेशवर्तिरूपकं ॥११॥ अविभाव्येति ॥
अविभाव्यतारकमलक्ष्यनक्षत्रं अदृष्टहिमदीधितिरिन्दुबिंबं यस्य तत् अव्याप्य अनुदितचंद्रतारकमित्यर्थः अ
स्तमितदर्शनेऽव्ययम् अस्तमितोऽस्तंगतो भानुर्यस्मिन् तत् एतानि गुणमुकान्यविदोषिमाह अवसन्नतापं
कस्तमयापक्षं तसंतापं अतमिस्रमनुदितांधकारं नभोऽन्तरिक्षमभात्भाति स्म भाते लङ् निर्गुणस्य कारणमिति
वाच्यं निर्देषतायाश्च विगुणत्वादिसर्वेतिरमाह विगुणस्य गुणहीनस्यापदोषता निर्दोषत्वमेव गुणः अतो
गुणवताप्रोभायुक्तोऽतिकारणेनसैसमर्थनरूपोऽर्थांतरन्यासः ॥१२॥ रविविधामिति तेजोनिधौ सूर्ये च तरिपयो
परलोकदेशान्तरं गते च प्राप्तसति विमलाः शुद्धैः स्वशिखोज्वलं निबिभ्रुः अग्निं वा वादिदृशः सायं प्रतिविशे
तीति श्रुतेरितिभावः अन्यत्र मृते प्रिये तया नारी सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रतेति स्मरणादिभावः अग्निप्रवेशफलमा
हरतरया ज्वलनाप्रवेशान्यजन्मनि जन्मांतरे पात्माः सूर्य एव पतिः अन्यत्र तु योयस्मिन्न्यन्मनिप

स्लो० २४ ति: स एव कथं सुलभः न कथंचिदित्यर्थः उक्तं तेषां वा दिशः समग्निरनुसमारोहतेति श्रुतेः तेनैव सह मोदत इति सम स० ९
रणं श्रुतिभावः अतोग्निप्रवेशो युक्त इति समर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिंगमलंकारः ॥४३॥ अपसंध्याप्र
दुर्भावमाला॥ विहितेति॥ जनतया जनसमूहेन ग्रामजनसेहेत्यादिना समूहार्थे तलप्रत्ययः विहितांजलिः कृत
प्रणामे सत्यर्थः विकसत्कुसुंभकुसुमवदरुणं तां दधती राजसत्वादिति भावः तदुक्तं सर्गांबरलरजसोपद्यैर्हि
तमिति प्रस्तुत इति प्रस्तुमेता जनपित्रप्रसूर्मातां जननी भगनी स्वसेत्यमरः पितॄणां प्रसूः अप्रसावियसंध्या रू
पिणी रूपिणी अमृतसंभवो ब्रह्मणस्तनुस्त्यिरमुक्ता त्यस्य कापि प्रकृतिः स्वभावे जगंधधत्यादिति निषेधो मित्यर्थः नोक्त
तन विससर्ज उक्तविसर्गलक्ष्य उज्जादीनामित्यागमः आरः अत्वेति वृद्धिः मतपूर्वं पिमहीजनपरिग्रहः फलत
तीति भावः पितामहः पितॄन पद्मामूर्तितामुत्ससर्ज जहासस्य प्रातः सायमागत्य संध्यारूपेण पूज्यत इति अदि
भविष्यत्पुराणमत्र प्रमाणं अत्र तन्नुयागरूपकारणमज्ञावेपि प्रकृष्टागमरूपकायानुदयाद्विशेषोक्तिरलं
कारः तस्मात्सामग्र्यमनुसक्तिविशेषोक्तिर्निगद्यत इति लक्षणात् ॥४४॥ अपेति॥ अथ संध्योदयानंतरं सांद्राये
संध्यः संध्यायां भवाः संधिवेला नक्षत्रेभ्यो लियणप्रत्ययः तैः किरणैरुणितमरुणीकृतं अत एव विरहार्था विरह
व्यापदा दलतो दीर्यमाणं रुद्रयस्सुतेनरुधिरेण लिप्तमिव स्थितमिमं लक्ष्याहं रविं हरेर्विष्णोहति
राघुघस्रक्रमि सर्पः तस्य हूतिर्नाम यस्मिन्तत्पतत्तोः पत्रिणोः पतत्रि पतंग पतत्त्वत्र स्थो जद्धास्य मरः मुपुन
स्य कोकवाकद्वंद्वमित्यर्थः उत्पातं उड्डीयत ॥४५॥ निनयमिति॥ यज्जले जन्म यस्य तज्जलजन्म तद्वसे ते तस्मियोनि
लयश्रालय इति प्रथितश्रसिद्धुनिकायनिलयालयाइत्यमरः तद्धपि निहवासम्भूतमपीत्यर्थः तथाश्रियादिवसाय
ये सायंकाले मुक्तसत्कं अहो देवानामपि कृतघ्नं यद्यदि महोपकारिणस्त्यागः इत्याश्चर्यं अथवा त्वपलाघ्नो २४

हतपरिमंदप्रशांतं अर्यग्रहणाद्दिवसहे एवस्य विरह इत्सवयवरूपकसिद्धेरेकदेशवृत्तिरूपकं श्लेषाप्राणितं ॥३॥ अ
पराह्णेति॥ अपरोऽपरभागोऽह्नः अपराह्णो दिनांतः पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे इत्येकदेशिसमासः राजा
हः सखिभ्यष्टच् अह्नोऽह्न एतेभ्यः इत्यह्नादेशः अह्नोऽदन्तादिति णत्वं अत्रापराह्णे शीतलतरेणानिलेन शनैर्लोलिता आ
लिता लता एव अंगुलयो यस्य तस्मै अत एव निलयाय निवासाय आहूयते अंगुलिसंज्ञया आह्वानं कुर्वाण इव
स्थिता ये सुलेक्षाशाखिने रक्षाय स्वगकुलानि पक्षिसंघाः आकुलास्तु मुखा गिर इद्धमागमपतत इति प्रस्तुतराणि
ददुरिवेत्यनुषंगादुत्प्रेक्षा ॥४॥ उपसंध्यमिति॥ उपसंध्यं संध्यायां समीपे समीपार्थेऽव्ययीभावे नपुंसकत्वाद्ध्रस्वः
अशीतरुचः उष्णांशोः तनुकरजालं तत्क्षणे तस्मिन्नेव क्षणे तत्कालेपीत्यर्थः अंसस्तं संयोगे द्वितीया सानुमतोऽ
द्रेः शिखरं आस्तत्र अतिष्ठत् अस सेकतरि लिट् तसमस्तसमये नाशसमये पूर्वत्र तरमेव पदमुन्नतमेवोचितं
खलु अर्थान्तरन्यासः ॥५॥ प्रतिकूलतामिति॥ विधौ दैवे प्रतिकूलतां उपगते सति बहुसाधनता अनेकसाधनता
विफलत्वमेति महत्त्वपि साधनसंपत्तिर्निष्फलैवेति भावः तथाहि पतिष्यतः आसन्नपातस्य दिनभर्तुः करा अंशवो
हस्ताश्च बलिहस्तांशवः करा इत्यमरः तेषां सहस्रमप्यवलंबनाया वष्टंभनाय नाभूत् अत्र तद्दैवमेव प्रबलमिति भा
वः विशेषणसामान्यसमर्थनरूपोऽर्थांतरन्यासः ॥६॥ नवेति॥ अतुषारकरः उष्णांशुः नवकुंकुमकुसुमवदरुणपयोधर
या संध्यारूपेण पयया अन्यत्र नवकुंकुमकुसुमदरुणपयोधरया कुच्चया स्वकरावसक्तरुचिरांबरया स्वकिरण
कीतरुचिराकाशया अन्यत्र स्वहस्तलग्नचारुवस्त्रया वरुणस्य दिशा पश्चिमदिशा सह सर्वः वरुणसंधात

सं०कु०
९५

मेवौचित्यात्तदुत्प्रेक्षायाः प्रतीतेरसंभवात्तत्संसृष्टमेवामात्यरूपकमेकयुक्तं तया च रूपकानुप्राणितोत्प्रेक्षे सं०२
यमुपमेति संकरः तत्रोत्प्रेक्षया भ्रांतिमाननुनययो रूपकं च व्यज्यत इति अलंकारेणालंकारध्वनिरिति संक्षेप
॥१८॥ व्यसरदिति॥ बहुलपंकरुचिसान्द्रकर्दमद्युतिविदिवसावसाने दिनान्ते पटुनः समर्थस्य तमसः पटलमुद्धरगु
हानामेतरतोऽभ्यंतराद्देशगहनबहिर्वाह्यप्रदेशं व्यसरदनुविसृतं वबाह्यबहिर्वाह्यप्रदेशाद्गुहास्वपि केनस्वशश्व
भजते वा भजते तस्मात्किं प्रविष्टं वे सर्वः भजते लुङि तङ् मूलो हृल्लीति सकारलोपः अत्र व्यापकत्वसादृश्या तमसोंत
र्बहिरपादानकत्वसंदेहात्संदेहालंकारः॥१९॥ किमिति॥ पचुरीभवद्बहुलीभवत्तमःकर्तृ किमिव रलमलमा
काशस्य सत् अधोभूतलं प्रक्षालवत्तासीत्तत्किमिव अवनीतलतो भूतलादूर्ध्वमुपरिष्टाद्वर्द्धितं अथवा
दि[illegible]गभ्यस्तिर्यक् विससार विसृतं इति न निरधारि अवलंबनादीनामन्यतमं नावधारितमित्यर्थः धारयत
तेः कर्मणि लुङ् अत्रापि पूर्ववत्संदेहालंकारः॥२०॥ स्थगितेति॥ स्थगिते तिरोहिते अवरुद्धिते तलोचने
तस्मिन् तिमिरे परितो जने स्वदृशं न दधती संधत्ति कुर्वति सति सुदृशः स्त्रियोऽपूर्वं नूतनं रसं जनं र
सरागमेवांजनसिद्धांजनं चंदधारे दधुः अतो हेतोः प्रियवेश्मवर्त्मदृशः अवरसां जने वा व्याप्य न प्रियवे
श्मदर्शनसमर्थत्वाद्व्यहेतुकं काव्यलिंगमलंकारः तेन सिद्धांजनधारणेन निष्ठादिस्वपमाध्वनेनालंका
रेणालंकारध्वनिः॥२१॥ अवधार्येति॥ सांद्रतमयत्संततमसं व्यापकं तमः विश्वकसंतमसं तमसंतमसमरः अव
समंधात्तमसः इति समासांतः ततः तत्कर्तृसुतनोनार्यः दयितोपगमे प्रियाभिसरणे कार्यगुरुता संभोगकार्यस्या
कस्यकल्पं अवधार्य निश्चित्य सभयापनाभवत् त्वत्तनोः कुचौ च तनुः कृशा या रोमराजिः पंक्तिरोमणां पंचा मध्य

९५

भागः तस्यचेपथ्यवेकेपायविठोधुजिति युच्चप्रत्ययः नाभवता इति विभक्तिविपरिणामेनानुषंगः कार्यसत्कार
स्य तत्प्राप्तिकामुकस्य कुतो भयक्लेशगणनेति भावः अत्र संतमसंकुरभारयोः कामिति मितमयकेपानुद
ये कार्यगौरवावधारणे हेतुकेनोत्प्रेक्षणोद्धृतोत्प्रेक्षा यमकेन संसृज्यते॥२२॥ सवितुरिति॥ योग्रहगणो
तेनि सवितुस्त्विषानदृक्षेनलक्षितः सग्रहगणस्तमोभिस्तृतो व्याप्तां तद्व्याप्तिमस्यामिति तमी रात्री रजे
नीयामिर्बी तमी समरः अपिधिगम्य प्राप्य च्युतिमग्रहीत् ग्रहेर्लुङ् ग्रहालिरिदीर्घः इति दीर्घस्तथाहि
लघवो ल्पाः चिह्निष्टे ल्पे लघुरित्यमरः मलिना श्यतोनिः कृष्टात्मेण तत्प्रकटीभवति अर्थांतरन्यासः॥
२३॥ अनुलेपनानीति॥ तेन समयेन प्रदोषकालेन कर्त्रा अनुलेपनानि कुंकुमचंदनादीनि कुसुमानि र
णि चिरसुमस्य पूर्वस्त भस्यमनोभवस्य कामस्य बोधनमुद्दीपनं यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तत्पूर्वकरसर्थः
रतरथा अनुलेपनादि बोधकस्यैव फल्पसंभवात् इति भावः समंससद्देवा वोधिवत्तु चोपितानि वृध्यादेः क
र्मणि लुङ् अत्र गंधमाल्यसंपादनस्तौ मनःप्रसादनदीपशिखासादिना नामचोपिपवेस्यकेनक्लिष्टशब्देना
भिधानात् क्लेसमलामेदध्यवसायेसया विशयोक्तिरेका तया स्मसमनोभवबोधवमिति क्रियाविशेषणसा
मर्थ्यात्समागिति योगपद्याभिमानश्च मनोभवेतरबोधनयोः कार्यकारणभूतयोः सद्धिपर्ययरूपात्वान्यात
द्रुमयापेक्ष्या गंधमाल्यादीनां प्रस्तुतानामेव बोधनरूपैकधर्मसंबंधात्तु तुल्ययोगिता भेदश्चेति संकरः
॥२४॥ अथ संदोदयवर्णनमारभते॥ वसुपेति॥ अथ प्रसंजनानेतरं वसुधा बोनभ्रप्रान्ते न निसृतं वहिर्निर्गतिः अ

स०प्र०

५६ लिपतेः शेषस्य फणामणिस्तरस्त्राणां गच्चांभासां पटलैस्तोम इवेत्युत्प्रेक्षा शीतरुच अथेन्दुस्य संबंधि स्फुरदुल्लसद् सप्र
शुजाले मघोन इमो मा घवीमां तेद्दीमाघवा वरुल इति विकल्पात्तत्ता दिशः ककुभं दिशः समस्फुरत् अभूष
त् वै प्राच्यां दिशि चंद्रकिरणजालमलस्पतेत्सर्व्यः सेपर्य्युपम्यः करोते भूषण इति कात्पूर्वः सुडागमः अडभा
सव्यवायेपीति नियमात् ॥२५॥ विशदेति ॥ विशदप्रभापरिगतमभ्राभ्रकांतिव्याप्तौ उदयइति अचलः उदयः
पूर्वपर्वतस्तस्मरः तेन व्यवहितं इंद्रवपुरिंद्रमंडलं यस्मिन्नप्यग्रू दिशः प्राच्यामुखमग्रभागः वक्रोच्चप्रतीय
तेतदमेदेनोत्प्रेक्षते अप्रकाशदशनमलक्ष्पदंतेस विलासहासं सविलासहासास्मितमिवशनकेर्मे दं
विधमौ ॥२६॥ कालेति ॥ पुरः प्राच्यामग्रभागे च तुषारकिरणस्पंदः कलया किरणेन अन्यत्रोपलक्षितं परिमेद
मल्पंनिनाविदलितातिमिरौघा एवजटा एवजटायस्पत तत्गगनेन मघवासंगगणापि पतेः प्रथमवतेरीर
श्वरस्पगणाप्रथमसंख्योधार इति वैजयंती मूर्तिरिति जनैः क्षणमप्यपष्यत गगनेन मघ्वानांशिवमूर्तीनां
अन्यतमेतियतत्तस्स्यमभिसत्रामिसूर्यः कलामात्रोदितचंद्र इति फलितार्थः रूपकालंकारः ॥२७॥ न
वेति ॥ नवचंद्रिकाभिरेव कुसुमैः प्रकीर्णं तमएव कवरीकेशपाशः ज्ञानपदस्यादिनांडीप्तांविभर्तीति तत्कृतः ह
रेः शक्रस्य हरितो दिशः मुखमेग्रभाग एव मुखवत्कमिति श्लिष्टरूपकं तस्य ललाटतटवद्धरिमनोरमे हिमरश्मिदल तरं
मिंदुखंडं मलयजेन चंद्र~~ ~~नेनार्द्रमिवददृशोधावल्यादितिभावः अत्र नवचंद्रिकाकुसुमेस्यायनेकदेशविवर्तक
रूपमहिम्ना हरिवधूत्वप्रतीतौ तत्सहकृतक्लेषावगतवक्रमेघवसितमुखसंबंधप्रमादनोदितललाटतटोपमो
ज्ञीकानेनेंदुदलस्पनुपातनिजधावल्यगुणनिमतमलयजार्द्रत्वरूपात्प्रेक्षेति संकरः ॥२८॥ प्रथममिति ॥ ५६

त५

पलवती स्त्रीकमलाच्चपलाकमलाविद्युत्पुंश्चलीपिप्पलीषु चेति विश्वः सैव जनस्त्रपलाजनः जातोऽस्य सं
ज्ञापूरणयोक्रेति चोभयत्रापि पुंवद्भावप्रतिषेधः तं प्रतीति तस्मिन्निति सर्वः अदः इदं कृत दृष्टं त्योद्धं चोदनीयं
कथं इत्या सोक्षं न चपलत्वाल्लाश्चर्यमिसर्व्यः स्त्री चपलेषु वाकियद्देतदितिभावः श्लेषमूलातिशयोक्तिः अ
नुप्राणितो यमर्थान्तरन्यासः ॥२६॥ दिवसइति ॥ दिवसो वासरः पुमानितिभावः मित्रे सूर्ये सुहृदश्चानुमित्रेण
सहे सूर्यः तृतीयार्थ इति नो कर्मप्रवचनीयत्वाद्द्वितीया मित्रे सुहृदी मित्रोर्क इति विश्वः विलयं नाशमगमत
गतः गमेर्लुङि पुषादित्वात् अरकादेशः अबलया स्त्रिया मया रुच्चिभर्तु तेजोनिधेः प्रभास्पदस्य पतेः आर्क
स्पविरहाधिगमत् वपेलोपेपं चमीविरहज्ञानं प्राप्यापीसर्वः इहास्मिन् लोके किमास्पते किमर्थं स्थीयत
ते असंभ्रांवलि इव तेति खेद इतीत्यमालोच्य सर्वः अत एव गम्योत्प्रेक्षा सेध्ययापि व्यगमि व्यगामीसर्वः ज
मेस्यार्थे एषं ताज्ञा वे लुङि मिलाङ्खुवः अन्यत्वाद्दुपधावृद्धिः नार्थस्याद्भूतु मल्पितितस्मात्स्यार्थेणिजुर
धोमितां रुस्वोय तामवेतविगमशब्दात्करोनिरणं तालुङि तिकेमित ॥१७॥ अथाधकारं वर्णयति ॥ पति
रात ॥ पतंगोर्क एव मृगराडिंहसिंह इति रूपकेसमासतस्मिल्लिजेन प्रतिविंवेन रोषिते कोपित इवेत्युत्प्रेक्षास्य
प्रतिविंबे सिंहभ्रमादितिभावः अतएवांचुनिधौपतितेसत्ति तज्जिघांसयेतिभावः भावलक्षणसप्तमी अथ
पतनानेतरं नागयूथानि करिकुलानीवमलिनानि श्यामानि उपमानानि सामान्यवचनैरिति समासः तमां
सिजगल्लोकंपरितः परितस्तैरंधाद्यामासुः स्टणांते कृतेरिलि इत्कृतप्रसयोगादगुणः अत्रय ध्यपिना
गमलिनानीसुक्ता नुशासनसिद्धोपमानानानुमारास्तेगमृगराजीर्हत्राप्युपमितसमासात्पयेणोप

समुद्रस्येति विरवः उपचयाय स्वोरुवच्छेयसमच्छये जीवतेस्म स्वितस्म अन्यत्र लभतेस्म पदा अयाविकुशलो ह्सकुशलान्महांत
लाभमाप्नोतिता छ्दिति भावः श्लेषसंकीर्णयमुपमा उपमा संकीर्णश्लेष इत्यन्ये ॥ २१ ॥ रजनीमिति ॥ शशी रजनीमवाप्य रुचि
शोभामाप अस्ते शशर्यपि तो रजनीं व्यमूषत तथाहि महतां सतां चरितं अविलंबितं अमं अविलंबितप्रकारं यथा तथा इतरेत
रोपकृतिमत् भवतिअन्योन्योपकारवत् अहो इत्याविलवादाश्चर्यं अत्र रजनीशशिनोर्मिथः शोभाकरत्वादन्योन्यालंकारः
तदन्योन्यमित्योयन्त्रौ सा यो सादकतामेवदितिलक्षणात त्[ऽऽऽ] तत्सामर्थ्यंकथ्याय मर्था तरन्यासः इयं गागीभावेन संक
रः ॥ २२ ॥ दिवसमिति ॥ मणधरश्चंद्रो दिवसं दिवसेइत्यर्थः असतसंयोगे द्वितीया भृशमत्यन्त रुच रुच्यं शोपादनां कु रु
नां किरणं चपादाइत्यवृत्तं तु यशाइत्यमरः हतातावितान् अतएवानवरतो रविधिक्षेरलिरुतेरुदती क्रंदती चास्ति तांकु
मुदिन्यवनितां अग्नालि चंतकरा अचंद्र इत्यभेदेन समास इति वा मनः तेरुकैरेरण्गोप्शुमिरणहस्तैर्मृदु रामशानस्प
शनूदशिखसतउ धास यतिस्म परावामहतानां पतिभिराश्वसनीयत्वादितिभावः स्व सिधांतो र्णोच उपधाया हस्व
अचपादएव पादस्तेन हतामिताम्मिति दूनसाधितत्क्लिष्टरूपरूपकोत्थापितेयमलिरुते रितिव्यधिकरणपरिणाममग
मरिोदनो स्वेक्षासापेक्षय मुधासनो प्रेक्षेसंकोविजातीयसंकरः तथाकैरेरेयकरैः कुमुदिनीवनिते तिक्लिष्टाक्लिष्टरुप
णामगधरभल्लभलप्रतीतरेकदेशविवर्तिरूपकततत्सापेक्षयं उदश्रसदितिगम्योत्प्रेक्ष परो विजातीयसंकरः रोदनोप्रे
क्षासापेक्षयमुधासनोत्प्रेक्षयसजातीयसंकरोति ॥ २४ ॥ प्रतीति ॥ सुदृशो गनाः अभिमतैर्भर्तारमभिलक्ष्यणेनाभिप्रति
अभिमुस्वश्वयीभावः शशिर स्मिनिर्गलतः स्रवंतो जलबिंदवो यस्यास्तां इंदुमणिं चंद्रकांतशिलासैवदारुतस्य वधूः स्त
न्यायीवधूः स्त्री प्रतिमाः स्मरात्र यस्य तेन स्मरजन्मनायमपयसा स्विदाचुना उपचितान्याप्तासिन्नवतीयर्थः प्रतिकूला
कामिनी सपत्नीतिभ्रांसेतिशेषः चकिताभीतादद्रशुः अत्र चंद्रशिलपुत्रिकायां सादृश्यनिवंधनया प्रतिकामिनीभ्रांसाभ्रांतिमद्

अम्लेति ॥ अोषधिपतिरिनोषधिपतिः चंद्रो वेव्याग्र इति क्लिष्टरूपके अम्लेतेमेवाम्लतमोषधविशेषः तेनद्रवैरोर्द्रैः करैरेव करैः कि
रणहस्तैरञ्जदशं अपमार्गमगपरिमार्जनं विदधन्कुर्वन् परितोविसर्पिसर्वव्यापि भशं परितापिसेतापकरी मनःकोपः स ए
वविषतत्वपुषः शरीरादत्तारयति स्मत्व वंशोषितवानस्व च सावयवरूपणेवषयीति स ऊंगानिकहस्तसंस्पर्शाद्विषमि
वनिशाकरस्पर्शादं गनानां वपुषि रोषो नष्टइत्युपमा व्यज्यते ॥ २६ ॥ अमलेति ॥ अधिकमवभासिता दिशो याभिस्ता
साभिदुरुचोविकेरोअमलाह्मसुनिर्मलमूर्तिषु तरुणीनां कपोलाफलकानीव तेष्वभितो मुहुः प्रतिफलन्ननक्रमनसं
क्रतं प्रचुरतरं विससार दर्पणे संक्रमणादितिभावः अत्र चेद्भासां कपोलसंक्रमेपि संक्रमोक्तेरसंबंधे संबंधेरूपातिश
योक्तिः ॥ २७ ॥ उपगूढेति ॥ रजनीकरश्चंद्रः अलघुभिरूर्मिभिरेवभुजैरुपगूढा वेलायेन तेसावधेमप पीतिभावः स
रितामधीशं समुद्रमपीस्वभावादक्षोभ्यमपीतिभावः अनुत्सुभत्क्षोभयतिस्म क्षुभ्यतेर्णौ च उपधाया हस्वः अने
नलघुंगतसारयदवएवरागिणस्तेषांगणं अनुत्सुभदितिदृः किमिव चित्रं न किंचिदित्यर्थः अत्राक्षोभ्यमपिक्षोभं यत
श्चंद्रस्यदृष्टापिकयायाद्वक्षोभकत्वो केरर्थांतरन्यासः ॥ २८ ॥ भवनेति परिमंदतया एकाकिनादसमर्थतया भवनोदरेषु
रहाम्येते वृशयितः सुप्तो मदनो जालमुखोपगतानेणवाक्षविवरप्रविशन् अतएवलसत्स्फटिकयष्टीनां रुणि वरुक् शोभा
येषां तान् स्फटिकदेइनिभान् ईंदुवितरणान् अवलंब्यावष्टभ्यादतिष्ठत् उत्थितः अत्रो ह्माधोस्यानयोरभेदविवक्षयाउ
दान्‌र्ध्वकर्मणि इति परस्मैपदसिद्धिः एततदेवाभेदाध्यावसाय मूलातिशयोक्त्या स्फटिकयष्टिरुच इत्युपमयासहक्लृतया
अवलंबेनत्वावलंबेव्यतुः त्यापनस्यावलेचहेतुकलोत्प्रेक्षाप्रसापेक्षता सांसंकरः ॥ २९ ॥ अविभावितेति ॥ मदनोपि प्रथ
मोदयात्प्राक्तमसाऽविभावितोऽलक्षितः इषुविषयो बाणलक्ष्यं येन स सोभवतन्ननामसुत्क्षेपायस्मादधर्मधाम्नि शीत
करेउदिते दिशः प्रकाशयति अमुनामदनेन धनुशैरा चक्रेषु आकृष्य वान् चेद्रएवमहान्नुद्दीपको मदनस्यामूदितिभावः ॥

अवकाशमिति॥ पुष्पचन्द्रपुष्पधन्वावासंतायामिति॥ विकल्पान्तानेकोद्देशः तस्य धनुः पुष्पचापं पुष्पो तरं तस्मात् अलितानिः
सृत शिलीशिल्पे मुखेषये वाते शिलीमुखा बाणा अलयश्च अलिबाणौ शिलीमुखाविसमरः तेषां गणाः शशिन उदयात् विर
काशं औत्सुक्यं उन्मीलनं च गमितं माधितस्तस्तां हृदये कुमुदे च अवकाशमाश्वासमलभत उभयत्र प्रवेशं लब्धवानित्यर्थः
अत्र चन्द्रोदये कुमुदकामिनीहृदयो र्हृदयोरपि प्रकृतयोः शिलीमुखप्रवेशलक्षणे कधर्मयोगाद्दीपमा तुल्ययो
गिता एकधर्मेत्वाच्च शिलीमुखेति श्लिष्टपदोपात्तयोरलिबाणयोरेकत्वाध्यवसायमूलातिशयोक्त्याश्चादिति संकरः ४१
ककुभामिति॥ ककुभां मुखानि दिशां मुखानि सहसा झटिति उज्वलयन् उद्भासयन् रतये सुरताय अधिकया कुलतं औत्सुक्यं दध
त् ऊनामिति शेषः अन्यत्र रतये कामदेव्यै आकुलतमयिविरहलं दधत् तस्य त्रैरत्रिमुनेर्नयनप्रभवः अत्रिनेत्रसमुद्भूत
इति पुराणात् त्रिनयनप्रभवो नमनतीसत्रिनयनेप्रभवः अपरः त्रिनयनप्रभवो दृन्याद्दहनोग्निरिंदुः कुसुमधुको
मेअदिदीपितत्दीपतिसंदीपते गौ अकर्मानी याद्दिना विकल्पान्लोपधाया ह्रस्वः अत्र प्रकृते कुसुमेषा दर्पनेनाम प्रवर्द्धि
तं तस्य तत्रप्रतीयमानेनउज्वलेनाभेदाध्यवसायान्तमिति मिदो दृद्रुत्वा ज्ञसनादिधर्मसंबंधाद परोक्षे दहनः
वपशद्वप्रयोगसमर्थ्याद्दहनेन लोत्प्रेक्षानरूपकमिति रहस्यं चंद्रोदयात्कामो ववृधे इति तात्पर्यम्॥४२॥ एवं
चंद्रोदयास्यमुद्दीपनविभावनेमुक्तात फलमाह॥ इतीति॥ इत्येवं सितदीधितौ उदयति सति अयत्लाः स्त्रियो निश्चि
तां प्रियान् तमानाभागतिरागमनेयामिस्ताः सद्यः प्रतिकर्मसाधनेकर्तुं उपचक्रमिरे प्रतिकर्मप्रसाधनमित्यमरः चं
द्रोदयात् प्रियागमने निश्चितस्त्रलेकर्तुं प्रकांतइत्यर्थः तथाहि समये कार्यकाले कृतमनुष्ठितं सर्वं सकलं कर्मउपका
र्युपकारं भवति अन्यथा विफलमेवेति भावः अत्रैतानिश्चित्य प्रवृत्तिरासांयुक्तेत्यर्थांतरन्यासः॥४३॥ अथ प्रसाधनमे
व प्रपंचयति॥ समम् इति॥ सुतनोः स्त्रियाः उरोजधरो उरस्यामेकमेव हारमेव भूषणं समं चैव मेयेण दधतुः संहतया सन्नि

हिमदीधितिश्चंद्रः प्रथमं कलामात्रमभवत् कला तु षोडशो भागः इत्यमरः ततश्चार्द्धमभवत् अर्थानन्तरं अर्थोऽर्धे समरः
उदितः साकल्यादुस्थितः सन् क्रमं महान् महांतं संपद्यमानो भूत् दमहद्भूत् अभूततद्भावे च्विः हलो तलान्नकार्यांतरप्राप्तिः त
थापि द्युतिशालिनोपि तेजिष्ठाः क्रमशः क्रमेणैव उदयवृद्धिं दधाते सहसा झटिति नदधति धुवं सामान्येन विशे
षणसमर्थनरूपोर्थांतरन्यासः॥४९॥ उदमज्जितीति॥ अपानि द्रुपांडुरसरोजरूपावि कचपुंडरीकश्रिया तुहिनद्यु
तिनाचंद्रेण प्रथमे हरेः पूर्वमेव प्रबुद्धायाः अन्यथा तन्मुखं दृश्यते इति भावः नदराजसुतायाः सिंधुकन्यायाः श्रियाः
वदनेन्दुनेवउत्प्रेक्षाके रमज्जितो हरेः शयनोसमुद्रादि संपर्क उक्तोत्प्रेक्षा संभावनायामित्यनिर्देशः उदमज्जि उन्मग्नो
उस्थित इत्यर्थः॥५०॥ अथोदेति॥ अथोदयानंतरं लक्ष्मणालांछनेन सोम्मित्रिणा सौम्यानुगतमनुसृतं कांतवपु
कोतर र्यस्य स लक्ष्मणानुगतं वपुरिति श्लेषः वस्तुतः शब्दभेदेनार्थद्वयन्नपमासपिजं तु काष्ठवदैकवर्णवशाद्वप्रतीतेः परि
तः समंतात् दृक्षगणैर्नक्षत्रगणैर्जाम्बवादिभल्लूकसमूहैश्च इत्यर्थः श्लेषः एकराभालावलेविफलद्वयवदखं
डेवशद्वार्थद्वयप्रतीतेः नक्षत्रमृक्षंभं ताराऋक्षाच्छभल्लभाल्लूकाः इत्यमरः परिवारितः शशी च दाशरथिर्द
शरथपुत्रो रामः अतरत् जलधिं विलंघ्यातिमिरोघ एव राक्षसगणं तत्ताच्चिभिदे विदारयामास भिदेः कर्तरि लि
ट् तत्र श्लेषसंकीर्णवस्तु वतिसावयवरूपकालंकारः॥५१॥ उपजीवतीति॥ अंभसां निधिः समुद्रो वणि
जि वसततेपरिमुग्धतांसौंदर्यं अन्यत्र मोग्ध्यं व्यवहारानभिज्ञत्वमित्यावत् मुग्धसुंदरमूढेष्वित्यमरः दधतो दधा
नस्य घनानां वीथिर्घनवीथी रंतरिक्षे साची वीथीपदएपवीथीरिवेत्युपमित तत्समासः तामवती अवतः अविद्रवतः उडुपतेर्नक्षत्र
नाथस्य कस्यचिद्वणिकः वणिजः कलाः षोडशांशान् मूलधनवृद्धिश्च कलास्यान्मूलजे वृद्धौ शिल्पादवंशमात्रके षोडशांशे

स०कां० ९९

दुरितिसंकरत्तेनकपोलयोर्लोकोत्तरलावण्यदर्पणेमृ्यांच्चव्यज्यतेइत्यलंकारेणवस्त्वलंकारध्वनिः॥४८॥ध्रुवमिति॥ स०९
मदनेषवोमहतिवज्रिणेकुचतटेप्रतिहतिप्रतिघातंप्रागताःप्रासाःध्रुवंयस्मात्तूरिम्णानिजभारेणग्लपितंकृश
तेम्रवलग्नंमध्यंयेनतंतादृशंकुचतटंइतरेणरागेणतुल्यंइतरागवत्तेनतुल्यवतिप्रत्ययःतनुतांकार्श्यनागमत्
नामजत्पुष्पादिसृष्टेणस्मरजंदशाःतदामदनेषुपातात्कुचारितमेगतानामंगकृशमासीदित्यर्थःअत्रकादि
न्यस्यप्रतिहतिहेतुत्वात्काव्यलिंगंतदपेक्षयाकुचयोःकार्श्याभावनिमित्तान्मदनेषुप्रतिघातोत्प्रेक्षणात्काव्यलिंगसंकी
र्णगुणाभावनिमित्ताक्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा॥४९॥नेति॥प्रियतमंग्रहमेष्यताग्ह्ष्अतिसतिइणोलङःसइतिसत्रोद्देशःविशेष
विदांतारतम्यवेदिनांविवेकिनामित्यर्थःअतएवसुदृशांसम्यक्दर्शिनीनांस्त्रीणांमनःकर्त्तमनोरमास्यपिवसनांगरागः
सुमनसःसुवस्त्रांगगंधमाल्यपुइदमेतदितिइदंपुरोवर्तिवस्तुएतदितिवसनमितिअनुलेपनमितिसुमनसइतिविशेषाकारे
णतथायोग्यमस्माकंधारणेर्हमितित्यनिरस्येदनेनिरधारयतप्रियागमनहर्षातिरेकादितिकर्तव्यतामूढमभूदित्यर्
थःचिनोतेर्लुङिताङिलोःसिचसार्वधातुकार्द्धधातुकयोरितिगुणःहर्षेतसंकरेनिश्च्यसंबंधोक्तेरतिशयोक्तिःसुम
नःसुमनइतियमकविरोधक्षेतिसंसृष्टिः॥५०॥वपुरिति॥वधूःस्त्रीपुरिरंभसुखव्यवधानभीरुकतयाआलिंगनसुख
विच्छेदभीरुत्वेनकृपन्नपिवतव्यइतिकृकन्नप्रत्ययःवपुर्नानुलिप्तेनानुलिप्तवतीअंगरागमात्रव्यवधानमपिनसह
तइत्यर्थःलिंपतेकर्त्तरिलुङितङ्तथाहिअदोवपुःप्रियसंगमेकुमनवलेपमच्छेदनमगर्वच्येतियतस्वलेपस्तुगर्वेस्या
ल्लेपनेमूढेणपिचेतिविश्वःइदमनवलेपनमेवास्यवपुषोवाच्छंरूशंस्तमेयुक्तेश्लेषानुप्राणितेयमर्थांतरन्यासः५१॥
निजेतिअपरास्त्रीनिजयापाणिपल्लवस्यस्खलनादभिघातादभिनासिकाविवरंनासिकारंध्रंप्रतिउत्तत्तैरास्यकमल
स्यसनेर्मुखमारुतैमुंमुखवासंमुखवासनाशनैःपरीक्ष्यमुमुदेइयंवासिकसज्जिकानायिका॥५२॥विघ्नतेति॥दिवा
९९

आकोशेनसवयसावयस्यापाचपुरोऽग्रेविघ्नतेविधारितेपरिपूर्णमंडलविकाशंविवशोमंविभर्तीतितदूततस्मिन्हिमधाम्नि
चंद्रेचंद्रर्पणतलेअमगददृशःस्त्रियःस्वमुखश्रियंपूर्वसोपमानभूतामुत्तरत्रोपमेयभूतांचेत्यर्थःमुहुर्द्दशुःत्रोपम्य
परीक्षार्थमितिभावःअत्रान्यस्त्रियोन्यत्रसंभवान्त्रेद्रेतत्सदृशीमितिसादृश्यासोपादसंभवत्वस्तु्संबंधनिदर्शनातथा
चेद्रदर्पणयोर्द्धवसयसोप्य्ययासंख्यमच्यायाधयासंख्यालंकारश्चतदुभयापेक्षयाचंद्रदर्पणयोर्मुखश्रीदर्शन
स्यानलेनप्रस्तुततयोरेवौपम्यस्यगम्यत्वात्तुल्ययोगितेतिसंकरः॥५३॥अपीति॥नमतिकपोलार्पणयप्रलीन
पाणिपल्लवेध वतिकरपल्लवेअर्पितनिहितेकपोतलेगंडस्थलेयस्यतेवाहुंअपिजानुज्ञानुनिविभत्स्यपेऽव्ययीभावःउपधायनिधायकू
पर्णजानुमवष्टभ्येत्यर्थःकंठेपरिवर्त्ततइतिकंठपरिवर्तीनतुमुखेआरितइत्यर्थःकलमव्यक्तमधुरंस्वरहीनंतारध्वनिशून्यंस्व
र्णादिस्वराभिव्यक्तिरहितहीनंयाप्यंतूगानंतदपरयातदासकेयामेदकेटेनैवावगीतयेत्यर्थःकालक्षेपार्थमितिभावःअयं
चातेकेयानुभावःअपयास्त्रियाउदकेठितत्वेदितेप्रियागमयोत्सुकयास्थितमित्यर्थःभावेलुङिचिणोलुकअत्रचकालय
हिमवलक्षणमोत्सुक्यंतंसंचारयतिनिबंधनात्प्रेक्षयालंकारः॥५४॥मणयेति॥अपवसाधनानेतरेमुग्धतरोसंततेकाव
ममोहितःतरुणीजनःप्रणयप्रकाशनविदोअनुरागव्यंजनचतुरःइत्यर्थःमधुरामधुरमाविणीःअन्यत्ररम्याकृतीःसु
तेरामभीष्टांअभीष्टजनस्यचित्तहृतामनोहारिणीःसखीदृशइवकौतमनुप्रियजनंप्रतिप्रजिघायप्रेषितवान्हिनोः
तेर्निरिवेनसत्सहसमासेवचनात्दृशइवेतिसमासःपूर्णोपमातयासखीनामहत्वातरंगत्वकार्यदर्शित्वादिव्यंजना
द्लेकारेणध्वनिः॥५५॥तथान्यकाचिन्नायिकादूतीवाचिकमनुशास्ति॥नत्वेति॥समेदयितोयथामयिकरुणांकुरुते
यथालघुतामल्पतांचनावगच्छतिनगम्यतेएनेदयितमुपगम्यप्राप्यतथानिपुणंवदेःविधत्स्वप्रार्थनेवाल्लिङ्इत्
तीत्यकाचिन्नायिकाअभिहत्तांअभिलक्षणेव्ययीभावेनपुंसकइतिहृस्वत्वेसंदिदिक्षसंदेशवतीकौर्त्तेरिलिट

स्फुरितेतत्सादृश्यमनेपदेननायिकातुकलहांतरिताकोपात्कांतंपराणुद्यपश्चात्तापसमन्वितेतिलक्षणात्॥५६॥दयिता
सं०कृ० १०० येति॥मानपरयाऽपिकमानवसाम्प्रतएवापरयानायिकयाऽऽगादितादयितमानयेसनुकास्खीदयितायदर्पितमानेतु सं०
त्रियार्थस्वपपादस्यचकर्मणिस्थानिनइतिचतुर्थीहरितेशीघ्रंययोऽन्यस्यामरणशंकवेतिभावःतथाहिशोभनेहृदयंयेषांते
सुहृदोमित्राणिसुहृद्दुर्हृदौमित्रामित्रयोरितिनिपातःचोदिताःप्रेरिताःसंतःसुहृदःप्रियोहृद्यःहितःश्रेयस्करःश्रेयाप्येतकुर्वतीः
तिभि—हितार्थकृतेःकृतमेषामस्तीतिकृतिनःकृतकृत्याभवेतिकिमुक्तंतुचोदनांविनैवकृत्याकृतिनइतिभावः॥अर्थयतिरस्यासः
नायिकान्यपूर्ववत्॥५७॥अथकाचित्कलहांतरिताकांतंप्रतिचित्रंदूतींसंदिशति॥प्रतिघातेत्यादि॥अपराधकृतमागस्कारिणं
कांतंप्रतिभिद्यनिराकृत्यपुनर्मय्यैवास्यानुवृत्तिरनुसरणंक्रियतेयदिताभेदुश्चितैवपतिव्रतानांप्राणप्रयरुचितानुवर्तेर्धर्ममलादि
तिभावःकिंतुहेसखितन्नानुवर्त्तेर्ममानमनसंभ्रमिमानहीनचित्तांकलयेत्मन्येत॥५८॥तर्हिलाघवायविग्रहैवस्थी
यतांमतत्राह॥अवधीर्येति॥धैर्यंकलिताकलितधैर्यासतीवाहिताग्न्यादिषुइतिनिष्ठायाःपरनिपातःदयितमवधीर्यतिरस्कृत्य
तेनसहविरोधंविदधेकरोमिइतिअत्रदधातेकर्तरिलिटितङिप्रशएसखितवकिमिगोप्यतेनिगद्यतेनकिंचिदित्यर्थःकिंतु
कथ्यएवेतिकथयतीसहसावर्त्ततेइतिसाहसिकीओजःसहोंभसावर्त्ततेइतिठकसानभवतीतिअसाहसिकीअहमितिशो
षःइदंसाहसंविरोधाचरणरूपसाहसकृत्यंकर्तुंशाकधाष्टर्यादिनातुमुनूसहतइतिसहासमर्थापिच्यायेस्नास्मिअत्रसाह
सिकत्वस्यविशेषणगर्भाग्लोसहनेहेतुत्वात्पदार्थहेतुककाव्यलिंगम्॥५९॥तर्हिकिमत्रकार्यमतआह॥तदिति॥
ततस्मात्तववल्लभमुपेयमास्मोपालभथाःनोपालभस्वतद्दोषेनगणयेत्यर्थःस्मोत्तरेलटचेतिउपालंभमाख्योगइतिअइप्रति
षेधःननुसापराधःकथंनोपालभ्यस्तत्राहवयमस्यदोषमपराधंचविद्मकिलअज्ञानोऽस्वतिक्षामतिक्षामइत्यर्थःकार्योर्थोनः
कुतोऽयमेवइतिविद्मोलटोवेतिनन्नलादेशःइतिसंप्रधार्यनिश्चित्यवधूर्नायिकाविहितागसेकृतापराधःयदपिरमणायप्रियसखि
याग्रहणात्अनुर्थीसखीविधसमर्जप्रजिधायविरहासहिष्णुतइतिभावःएषाकलहांतरिताप्रोक्ताचाहिं॥६०॥नन्वेति॥ननुसंदि

१००

ष्टतयाएकमेरानजानितांनिर्विवरतांनिरंतरालत्वेचदधतोरिदंसमभागिवमेवघटतेअंतर्मंदाग्रंतस्याहिविषयोपभोगाकु
चयोस्तदभावात्समशोहणूरधारणयुक्तमितिभावः॥४४॥कदलीतिगवधूकदलीप्रकांडउरुस्थिरःरंभास्तंभगंभीरऊरू
रिवतत्रूवंधनत्रूतस्मिन्नूअत्रकदलीप्रकांडस्यसौंदर्यमात्रोपमानेहात्वेवंधनयोग्यत्वकाचित्तानातरुशब्देनपुन
रुक्तिःमहतिजघनस्थलेचपरिसरःप्रदेशस्तस्मिन्नूरशनाकलापकएवगुणस्तेनमकरध्वजोमदनःसएवद्विरदस्तमाकर
लयतत्रनघ्नातरसनावंधनेजघनमतीवमदनोद्दीपकमासीदित्यर्थःसमस्तवस्तुवर्तिसावयवरूपकं॥४५॥अधरेखंडिते
सुदृशामधरेखंडेषुअमलकेकरसोलाक्षाद्रवःतथाकपोलभुवितेउस्थलेविशदःशुभ्रंलोध्ररजःतथानयनपंकजयोर्नवम
जनेनंशखनिहितात्पयसःक्षरात्नविमिदंचिह्नंनाममत्कर्मकर्तरिलिट्अधरादिनिहितंलाक्षारागादिकेशस्व
निहितस्त्रिरवत्सावर्ण्याःअथतोमदनदुर्गमभूदित्यर्थःअत्रपदेतदधरालककेरसादिकेतत्कंकेनिहितेतस्त्रीरमिसेक
वाक्यतयावाक्यार्थोवाक्यार्थसमारोपादसंभवद्बुद्धिस्तुसंवेद्योवाक्यार्थनिष्ठानिदर्शनालंकारःतेनाधराल कादीनां
गुणतएकस्वरूपःसामान्यालंकारोगम्यतेसामान्यंगुणसाम्येनयत्रवस्त्वंतरेकतेतिलक्षणात्॥४६॥स्फुरदिति॥प्रमदास्त्रियःस्फु
रतश्चलेतउज्वलाश्यामलाअधराओष्ठारएवदलानिपत्राणियेषांतेःपरितोविकसन्तोदशनाशावदंतकांतयएवकेसर
रितिरूपणात्प्रमदाएवसरस्यइतिसिद्धेयेकदेशविवर्तिसावयवरूपकंयस्यकुमुदेरितिपाटेकुमुदस्यमुखोपमानत्वंक
विसमयविरुद्धमिसेकावलेकारः॥४७॥भ्रजतइति॥अधिकेनप्रबलेनजितोविदेशांदेशांतरंभजतेअथवाकुशलंअ
तदनुप्रवेशंभजनमेवशरणंतयानुप्रविश्यजीवतीत्यर्थःअतोहेतोरिंदुरुज्वलोकपोलोयस्यतादृतिमुखस्यविंवयोग्य
तातिःपादार्थहेतुककाव्यलिंगस्सुदृशांमुखंप्रतिमाधवलेनप्रतिविंवव्याजेनाविशत्प्रविष्टःसाक्षात्क्रेदृएवायंनप्रतिमाच्य

शासंदेशं ब्रूहि इत्युदितया दूत्या कथितयस्सु दृशा नायिकया कन्यापि चपया हेतुना किं च न नाभिदधे किल नाभिहितं खलु किंतु नि
नितैरशिशिरशरीरनेनगवाहोरनिशं कृशितं कृशीकृतं कृशशब्दात्तत्करोतीति एपं तात्कर्मणि क्तः नवविहृतवद्भावे रक्तोतो हं
लोदले धारिताकारस्येरफादेहः निजशरीरं मंदं दे ऐक्षि ईक्षितं एषापि कलहं तरिता मध्या च त्रपया निजदुःस्या नमिधाना
न्निजनिरीक्षणेन स्वानस्थानिवेदना अतुल्यलज्जास्मरत्वावगमादिति इयं पंचमी कार्श्यावस्था कामवस्थांद दृष्टुनः
संगसंकल्पो जागरः कृशतारतिः ह्रीत्यागोन्मादमूर्छतां इत्यनंगदशादशा॥ ६५॥ इत्थं नायिकानिरूप दिष्टा दूती किमकु
र्वन्नात स्याहा॥ ब्रुवतरति॥ प्रगल्भाः प्रदृष्टाः प्रतिगर्भा प्रतिभासारा अभिरोयासां ता दूत्या नरान्पुरुषानुपसृत्य नरवते नरैः पु
भिः तुल्यं तेन तुल्यं क्रियाश्चेतिवति प्रत्ययः ब्रुवते स्म न चैताव ता चेवासद्रूपणमर्थान्तरन्यासेनाहसुहृदयमित्तित
याहि सुजिह्मजियामकुटिलबुद्धीनां संबंधिसुहृदस्य सुहृदार्थंमित्रार्थंयेनसहनित्यसमासः सर्वलिंगता चेतिवक्तः
व्यं इहितंच्छेष्टिं तप्रकृत्या विरुद्धमपि विराजति शोभते तस्मान्नाधार्ष्ट्यं दर्षिइस्यर्थः॥ ६६॥ अथ काचिद्दूती कंचित्प्रि
यप्रियं प्रति सप्रभिः प्रार्थते॥ ममसाद॥ योमुविमम रूपकीर्तिसौंदर्यप्रथम महरत् इयं लस्त्रियातदनु सत्कृहृदयातस्मि
न्नासक्तचित्तेतितेहे तां स्वयि मत्सरादेव मदनो निर्दयः सन् तां वस्त्रियां सुतरां क्षिणाति क्षपयति खलु एतेन
कार्श्यावस्था क्तः अवसाप्त्या प्रतिभूतपक्षपक्षनयायकपीडा समर्थस्य समदनस्य तदीयनायिका पीडोक्ता प्रस
नीलेकारः सच त्वयि मत्सरादिवेतिहेतूत्प्रेक्षोत्थापितस्मेति संकरः बलिनः प्रतिपक्षस्य प्रतीकारस्यदुःकरत्वस्तदीयतिर
स्कार प्रसनीकं तदुच्यते॥ ६७॥ तवेति॥ सा स्त्रिया तवकथासु गुणकीर्तनेषु मुकुरंगुलीमुखेनांगुल्यग्रेण श्रवण
श्रोत्रविवरं परिघट्टयति स्फालयतीति यत्तद्धुपायेतिशेषः तेन परिघट्टनेन मधकुणपूणपुरितश्रवणं स्फुटम्
कुणगृहणेनासेतुस्तुयाधनं तां नयति बहुतं कुलमानार्थप्रस्थादिवद्भोगुणप्रवेशाय श्लेषयतीस्यर्थः स्फुरितमि
सुत्प्रेक्षायांस्वचकेद्रविनोदनार्थं श्रोत्रघट्टनेध्वनतां नयत्व मुत्प्रेक्षिते॥ ६८॥ उपेति॥ अनलधुरतः सतावदधिकं उल्लि
माउ स्मेवयंतैः श्वसितैर्निश्वासैरुपतप्यमानां सितेतरसरोजदृशो नीलोत्पलाक्ष्याः अधरं नवनागवल्लिदलानां तांबूली
३

सभावविवरी
तमविर

दलानोरागरसोरंजवद्रवोद्रवतामार्द्रतांनेतुं न क्षमते नशक्नोतिएतेनज्वरावस्थोक्ता द्रवतासेवंधेप्यसंबंधोक्तेः संबंधेऽ
संबंधरूपातिशयोक्तिः स्यतःसिद्धकविप्रौढोक्तिसिद्धातिशयोक्तेरभेदाध्यवसायइतिरहस्यं॥ ध्व॥ दधतीतितारतिपतेरिषुक
शिततानेशितंदधतिस्फुटमेवसुत्रक्षायस्मात्किरंतरंनीरंध्रंच्छहलकठिनेच्चयस्तनमंडलेतदेवावरणंच्चर्मयस्य तत्तद
पिउत्यलपलाशदृशाउत्पलाक्ष्याः हृदयमभिदन्नभिदत्तिस्माभिदेत्लुङिइरितोवेति लेलरकुदेशः सावरणमपिभित्त्वमितिविरो
धो॥ स्यापितेयस्मरशरैर्निशितातैस्त्रक्षातथाच्चरंध्रान्वेषितकामेननिपीड्यमानायास्तस्यास्तदुदिरहोजीवितं संशयमा
पादयतीतिवस्तूव्यंग्यसंता॥ ध्व॥ कुसुमादितित्रिस्मि तदृशः स्मेराक्ष्याः अंगं कुसुमादपिसुतरांकुसुमारमितिदमपस्या
अन्यथानकिंतुससमेवसर्थेयद्यस्मात्कुसुमधुरककरुणानिर्दयः सन्निजैर्विशिखैर्वाणैः एषत्वविशिखाइसमरःकुसु
मेरेवसर्थकरुणदीनेयथातथाश्चनिशमुत्तपतितापयतीसर्थःतपतीरयंभोबादिकःसकर्मकःकुसुमाधिकसौकुमा
र्यमावेकुसुमेरेवसर्थःपीड्यतइतिकुसुमाधिकसौकुमार्यगुणेनस्त्रक्षानापरस्येतिव्यंजकप्रयोगाद्योत्या॥ ध्व॥ विपत्ता
मिति॥ अपक्रिययाविपरीतप्रयोगनेनिजेवितमुपयुक्तं सर्वमप्यमतमपिताभावः विषयतांविषवदहितत्वंसमुपैतिइसदट
दंविषवत्ससंधूनं अमतसुतोपिसवतेकपिदुकृहिमरस्मिरुच्यक्रंदपादाः भवतोविरुद्धाद्धुतेः त्वयाविनासेवनादिसर्थे
अमुलत्वियोदेहेतियाः पूर्वत्वयेतेक्किपिल्लुकृपाः पूर्वत्वयासहसेवनाह्लादयतीतिभावः एतेनविद्विषद्वेषरूपाअरस्या
वस्थोक्ता विशेषणसामान्यसमर्थनरूपोऽर्थांतरन्यासः॥ ध्व॥ उदितमिति॥ प्रियंप्रतिप्रियामुद्दिश्यहृदयस्यादे
हार्दंप्रेमप्रेमनाप्रियताहार्दंप्रेमस्नेहसर्थः तस्यदमिसएप्रसयः हृदयस्यहृल्लेखपदणत्वासेछवितिहृदयस्यहृ
दादेशः सहार्दस्सस्नेह इत्युदितंवदेःकर्मणिक्तः वचस्यपीयादिनासंप्रसारणंवचोदूतीवाक्यंप्रियतमेनअद्धीयतवि
क्तीतदधातेकर्मणिलट्संदंतरोरुपसर्गनचनाधः इष्टस्यप्राकप्रयोगः हियस्मात्पुरः पूर्वमेववदितेगितेवदितपराभिप्रयो
जनेईगितेहृद्गतोभावैइतिसज्जनः इतीरिताउक्ताः गिरस्वपदिगलेतिसजेतिखलुस्यप्रियाहृदयवेदिलास्यवेदसंवादे
नइतिकथितप्रियाविरहदुःखविश्वासेसर्थःअर्थांतरन्यासः एषाकलहंतरितास्वतएवमानास्थोविप्रलंभशृंगारः पूर्वनिरा

[illegible]

दयितेति॥ प्रथमं च दैवद्यात्प्राक् परिमुक्तां तां नियमेनोपहर्तुं मार्गानभिज्ञां तामुपगतैः ततः पश्चात् क्षणदाकरे उदिते सति सपदि ल-
ब्धपदैः दृष्टचारपदैश्चिह्नैः अतः दयितामिष्टां तस्याः हृष्टस्यापहृतस्य च मनसोऽनुपदिभिरन्विष्यानुद्धृतिरिव सर्वथः अतत्
एवगम्यो स्त्रीक्षाप्राग बलाविततधैर्यत्यागनिमित्तामनुपद्य चेष्टेति निपातः अन्वेष्टानुपदी प्रोक्तः इति वैजयन्ती युवभिः प्रथये
प्रयाते पातेः भावे लिट् अत्र जातपद अन्वेषणात्प्रेक्षणाद्यूनां चिरस्याहि स्वगम्यत इस लकारेण लकारध्वनिः॥ ॥७०॥ अथ यूनो
गृहप्राप्त्यनंतरं वृत्तांतं वर्णयति॥ नयपथेति॥ संभ्रमैः प्रसृत्यानसेरभिणपाः अस्सितमु वीगनायाः श्रवणात प्रणदितालि-
कुललिगुंजदलिपुंजे उपसर्गोऽसमासेपि णोपदेशस्येति णत्वं वा रिरुतं श्रवणेन्स्यलं दयितावलोकनेन विकसितो निस्तारं गत्वा प्र-
तानयनस्य प्रसरेण प्रणुन्नमिव पूर्वं वक्षावनिपपात तत्पासंभ्रांतमित्यर्थः अत्र च संभ्रमहेतुकस्य कर्णोत्पलपातस्य नयनप्र-
समहेतुकमुत्प्रेक्षते एवाह दृष्ट्वा॥ ७१॥ उपनेतुमिति॥ स हस्स्यापगतो रूढदागतः कम्पनयुगान्तत एव रभसेनास्थिता-
अतत एवोन्नतिमता कुचयुगलेन करणेन पुरः पदिवमाकाशं उपनेतुमिव ऊर्ध्वमुत्क्षिप्तमिव इति फलोत्प्रेक्षा उत्स्था-
नानिमित्तान्निरूपणेन निमित्ततत्त्वरसावलेनाकलितां व्याक्षिप्तां वधूं प्रियः परिरभ्यारधत रुद्धवानूद्बाहुस्तपान्निवा-
रितवानिति॥ खात्वार्थः रुधेर्लुङ् इरितो वेति च्लेर्विकल्पादङ्। एषा हृष्टा रोमाञ्चिता यनुभाववती च॥ ७२॥ अनुदे-
हमिति॥ अनुदेहं देहस्य पश्चात् अव्ययं विभक्तीत्यादिना पश्चादर्थेऽव्ययीभावः आगतवतः परिणेतुरस्य परिणेतुर्वो-
ढुरित्यर्थः नयतेः तृच्प्रत्ययः उपसर्गादसमासेपीति णत्वं गुरौ पृष्ठभागवर्त्तीच्य प्रतिमां प्रतिबिंबं उद्वहता पश्चात् स्थि-
तस्यापि तदाभिमुख्यादिति भावः मुकुरेण दर्पणेन दर्पणो मुकुरादर्शौ विश्वः अमरः वेपथुभृता नवोढतया भयस्मेरा-
श्यां कंपमानात् अतिमात्रभरायस्य तस्मादिति भावः तत्प्रतिबिंबगतमुकुरधारणादिति भावः नववध्वाः नवोढायाः क-
रतः पाणितलात् प्रच्युत्यास्त्रसिलिकरुपमपिनापाति न पतितं महताप्रयत्नेनावधारितमित्यर्थः भावे लुङ् एषा च मुर-
ग्धा अत्र च वधूकरस्य दारासंवेधोपिसंवेधो निरतिशयोक्तिः॥ गुरुमिति श्लेषो त्स्यापि तेति संकरः॥ ७३॥

अवनम्येति॥ अवनम्य गाढं अवगूढवता आश्लिष्टवता अत एव वक्षसि निमग्नकुचद्वितयेन दयितेन तत्क्षणाच्चलत्
उदग्रघर्घरसनायाः कलः किंकिणीरवो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा करेति दयितोपगमेवराविरहिता सनयाउष्पि
तयेसर्पः कयाश्चिद्वितिशेषः अत एव गलितस्रस्तं अत एव करुरुध्वनिविकरगृहीतवंधंवसनं क्षणं दृष्टा हाटकशी
ला सदृशीवधूरुदासिउद्दिप्तमणिलप्रतिमास्फुरेती ऊरुभित्ती ररुदृशो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा हिरण्य
हेमहाटकमित्यमः ववसेण आच्छादितवसनश्लाघ्यादनात्कर्मणि लिटि ऊरुभित्तिरिवेत्युपमितसमासः अत्रोपमे
ययोः संसृष्टिः॥७४॥ विदधानमिति॥ नववधूर्नवोढा अन्यकूपञ्चादुपेत्य दृशौ पिधानं दधा दयिते प्रिये स्वयं दृष्टि
सादर कः कः वदरति ब्रुवते पृष्ठते जनाय गिरवाच्या अभिधांतु नाध्यवससेनोत्सेहे लज्जयेति भावः अध्यवपूर्वात्
सहतेः कर्तरि लिटि किंतु पुलके न्यगदत अव्याप्रियज्ञानरूपस्याख्यस्य लज्जयाअसेनक्षितस्य पुलकैः प्रकाशनात्
सूक्ष्मालंकारः अप्रसेलक्षितस्रक्ष्मार्थप्रकाशः सूक्ष्मइत्युच्यत इति लक्षणात्॥७५॥ उदितेति॥ अभिमतजनत
समक्षेलक्ष्मणानाभिप्रति अभिमुख्येइत्यव्ययीभावः उदितउत्पन्नउरुसादृउर्वीनिष्पेषता यस्य तत् अतिवेपथुमत्
अतिकंपवत एतेन विशेषणद्वयेन प्रस्तुत्यानालिंगविरोधिनस्तंभवेपथुसात्विकावुक्तौ त्रपयाविधुरंविलक्षंएतत्
नलज्जासंचारिणा प्रियवाक्यटलमुत्केएवं प्रतिपतिमूढमपिइति कर्तव्यतामूढमपिसुदृशो वपुर्वाढं भृशं आ
दरातिशयश्लेषसुखरागादिलिंगेरादरविशेषव्यंजकमभूत् तत्सुसादरेकिमुपचारेरितिभावः॥७६॥ परीतेति॥ प्रमदा
अपि वेश्मनि निजवेश्मनियत्पुरुपचारधोप्रस्तुत्यानादिकर्मणि अलचोर्महत्तूरुभरात् परिमंथराभिरलसाभिरनुपदं
पदेपदेस्खलिताभिरपिगतिभिः प्रण्यातिभूमिं प्रेमप्रकर्षमगमत् परप्रेमास्पदीभूता अभूवनूरुसपर्यः प्रस्तुत्यानादपि
स्खलितगमनमेवपरं प्रीतिकरमभूदितिभावः स्त्रीणां स्खलनेपरः प्रीतिकरमितिविरोधाभासोऽलंकारः॥७७॥०

मधुरेति॥ मधुरं मनोहरं यथा तथा व्वतेउल्ललिते भ्रुवौ यस्मिन् तत्का पुरो व्वतभ्रुगोस्त्रियो रूपसर्जनस्येति हृस्वं वृ
श्रोर्ल्ललितं नयनचेष्टा च स करप्रयोगं हस्ताभिनयसहितं तत्स्य तत्सुतुरं तद्धन्वसमस्तुतनोः स्त्रियाः प्रकृतिस्थमे
व स्वभावसिद्धमेव सदपि निपुणेन निपुणा न्यायेन गमितमभ्यासितं अत एव स्फुटं प्रथिते यन्नो हृत तस्य ली
लेव लीलायस्य तत् तथा तोऽभवदिति निदर्शनालंकारः तत्पानतैवमुपमागम्यते॥७८॥ अथ कस्याश्चित्सप
त्नीनामग्रहणेन स्वाहूतायाः कान्तोपलंभं चिमिः कुलकेनाह॥ तमिस्रादि॥ अंगे सामे त्रयेण विश्वस्य स्रष्टा विधात्रा
तवश्यक ईक्षणसहस्रत येनेव सहस्रे समूहः संख्यायां अवयवे तयच्च नकृतेनेस्पष्टमिति एतदपुरुकृतत्ये
नकारणेन मयि विषये स्फुटं प्रत्यक्षमेव गोत्रमिदो नाम मेदिनाः अद्रिमेदिना च गोत्रेनाम्निकुलेच्चाद्रावि
ति विश्वः त्वयेति शेषः अय ईदृता जगति प्रकटीकृता खलु अत्रमिदिति श्लेषानुप्राणितमसौ अप्रत्यक्षमिद्र ह
त्वमुत्प्रेक्षते॥७९॥ नेति॥ अनिशं अप्रधिगतो चक्षुः सन्निकृष्टामपि दृष्टामिवेति गम्यते दृष्टेवत्रधिगत इय
मरः मामतिसमीपतया भवन्त्व विभावयति शेषः प्रथमा इति प्रथमपुरुषः इन्द्रियसंनिकृष्टामपि न लक्ष्यत इति वि
रोधाभासनार्थोपि शब्दः परमार्थस्तु दृष्टत्वादिति सामीप्यात्स्य विभावेन चित्रमिति भावः अभीष्टतमां पुनर्हृदयास्थि
तां हृदयादनपेतामपि अंतर्हितामिव व्यगम्यते अत एव विरोधाभासोऽपि शब्दः वहिः पुरतः कथंभवान् ईक्षते इदं
कुत्रचित्रं अतिसामीप्यव्यवधानस्यापि दर्शनात् प्रतिबंधकत्वादिति भावः प्रेमास्पदं वस्तु परोक्षमप्यपरोक्षमि
त्याह तेऽ इतरदपरोक्षमपि परोक्षमेवेति तात्पर्यार्थः विरोधाभासयोः संकरः॥८०॥ इतीति॥ इत्यभिधाय पुरोगं तुर
मिधुरं स्ने दृष्ट्याः पातेन विकसद्वदनो परस्परदृष्टिमात्रगतकोपामिसर्पः कोऽपि कान्तापि कांतरुणो युवा स्वक
रावलंबनेप्रियकरेण गृहीतेन विमुक्तामृतावेधनो अत एव गलतीभ्रवमानाकलामधुराकांचीयस्मिन्कर्मे
णि तद्यथा तथा अरुणतरुद्भ्वानूरुदादिभ्यः अमरएवं

अपयातीति॥ सरोषया मृगाक्ष्या कामिनि निस्तकृते रिपुपयातिति निपातितः सति कृतके कृते च मंदं यथा तथा स्पृष्टुमेतत्प्रि
मन प्रतिबंधार्थं हस्तं कृतमित्यर्थः दुष्टशठ हे भाव ललिट इतरापि नायिका पिकलयन्नपि कृतकोपमिति ज्ञानन्नेर
पिशकुने स्खलितः किल्लानिरुद्ध रवस्याथः सनिर्वेदं रुवाब तस्थैर्य इतः नगतः इत्यर्थः उभावपि समानानुरा
गाविति भावः एवाच्यकलहं तरितार ॥८२॥ अवलोकयति॥ मानवत्याः कोपवत्याः स्त्रियाः स्त्रीणामीर्ष्याकृतः कोपोऽ
मानोऽन्यासंगिनि प्रिये प्रियतम मालोकयत्यि वा समानक रत्वान्निर्दशः अश्रु केवि नीरोप्रियालोकना
द्विगलितं वंधसतिभावितं दुःखं वा स्वभावः स्त्रीकटीव स्त्र वंधोपिनिवीपरिवलापिन्ये यमरः नमितमुखं
दुर्यथा तथा तस्थेस्थितंइतियत् ततस्मात् नम्रमुखा वस्थां तं हृतं शीघ्रं प्रिया लोकनरदन्यत्रेव एवयत्यर्थः अप
यानमास्थितस्य प्रयाणंगतस्य मानस्पकापस्यपदं विह्नं अवलोकयावमवेअन्न्वेषितमित्यर्थः लज्जाविमित्त
यामुखानतेऽन्वेषण एव स मुख्येस्ते नतमिति मानगंधोप्यस्तमितिभावः ॥८३॥ सुहृदइति॥ सरसमार्द्रं नत
नमितियावत् तेन च्युल्लीके नापराधेन ततः तथा यौवनोष्मणा सहवर्तत इति सयौवनोष्मा किं च स्मरानलोष्मः कामा
ग्निसंतप्तः एवं त्रिविधाग्नितप्तोपि सहृदशः स्तनचारस्तरसावेगेन अतिदाहशापामेवेत्यर्थः आश्लिष्ट इव ततः आलि
गितवतः प्रियस्य कथमिके विवाकुतो हेतोरित्यर्थः न स्वेपयति कापयतिइति न स्वेपच्यःमित न स्वेध्येति स्वश प्रस
यः अस्रु द्वि वंद्जंतस्यमुमिति मुमागमः नाभवत् तथा हृ ईवदूष्मापि नाभूदित्यर्थः प्रियांगसंगप्रतीकारः स्वलु
कामिनीसंतापाइतिभावः ताद्दृगौष्म्यसंवेधेप्यसंवेधोते रतिशयोक्तिः॥८४॥ दधतीति॥ गुरुमहद्दशीतलं
स्मरयौवनोष्मभ्यां मुष्णमुरोजद्वयंकुच्युगं दधतीमुवस्तलेगतास्वयंसाक्षाद्दुर्वशीवस्थिताइस्युत्प्रेक्षाका
चित्स्त्रीअप्रतिमेन मुखेनवभौतांप्रतिमेनकास्याप्सराश्च क्रियासौन्दर्येणाधिकाच्येत्यतिशयोक्तिः तयार्यमके

नसेसखिः॥ वेशस्थेर्खता॥ ८५॥ इत्थमिति॥ इत्थमनेन प्रकारेण इदमस्थमुरिति थमुप्रत्ययः सपदि शांतः शमितो म
न्युः कोप एषां तराया यामिस्ताः वा पदं तेत्यादिना शमेर्ण्यंतात्क्ता तेर्निपातः प्रालेयांशोः चंद्रस्य रुच्येव या नारीः कामि
भिः घाटयितुं तुमितां रुश्च्वः पर्यायवचनेन थ्यसमर्थे त्विति तुमुन्प्रत्ययः कामं प्रकामं अलं समर्थाः आसन् दूत्य इवे
तिभावः विलसंतो मन्मथश्रीविलासा मणितसीत्कारादि मदनातिरेकविकारा यामिस्ताः ह्रीरेव प्रसूः सैव विघ्नस्तस्य
प्रशमने वारणे कुशलाः शेरते अस्मिन्निति शीधुमदिराशीले धुगिति अप्रत्ययादिको धुक्प्रत्ययः अस्ता रतिषुश्र
चार्यत्वमार्यकं उपदेशं चक्रुः नर्मसख्य इवेतिभावः अत्र प्रथमार्द्धे प्रस्तुतचंद्रमसा मानसे मनकामिषद्दूत्ये ना
स्वविशेषणसाम्यादप्रस्तुतदूतीलप्रतीतेः समासोक्तिः द्वितीयार्द्धे तु शीधुः ध्वारोपितस्याचार्यत्वस्य प्रकृते ता स्प७
पयोगात्स्वरूपणमः तयोः सापेक्षत्वात्संकरः तेन दूतीनर्मसख्युपमाध्वनिः उत्तरसर्गे मधुपानरतोत्सववर्णना
यास्मस्यैव प्रस्तावः॥ मंदाक्रांतावृत्तम्॥ मंदाक्रांताजलधिषडगैर्म्भौ नतौ ताद्गुरूचेत् इतिलक्षणात्॥
॥८६॥ ॥ ॥ इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरि
॥विरचितायां माघव्याख्याने सर्वंकषाख्ये नवमः सर्गः समाप्तिमगात्॥ शुभमस्तु॥ श्रीरस्तु॥ जगदंबादेव्यै नमः॥
चंद्रानकाष्टचंद्रे हि १८८१ गते विक्रमराज्यतः॥ ज्येष्ठे शुक्ले चार्द्रायां व्रतिपज्ञानुवासरे॥१॥ रुद्रमणेन समाप्तिमगात्॥

कापी नं ५४

स०९

इति सवेङ्·पाटीका
क

|०|